

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Міжнародне фахове видання

Випуск двадцять третій

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 23. – К., 2016. – 240 с.

Двадцять третій випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International ICV 2015: 36.86;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 1 від 29.09.2016 р.)*

Головний редактор:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;
Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;
Генерідзе Давід Спартакович (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії Юридичних Наук Грузії;
Засць Анатолій Павлович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;
Гавсєвський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;
Гардапхадзе Тамара Гелаївна (Тбілісі, Грузія), доктор юридичних наук, професор;
Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;
Стадніченко Станіслав Лешек (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;
Ященко Володимир Арсентійович, доктор юридичних наук, професор;
Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;
Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;
Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Юридична психологія:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;
Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;
Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;
Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;
Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;
Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;
Олягайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;
Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;
Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;
Янчук Володимир Олександрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор;
Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Адреса редакції:

Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № ІІ237-ПІ7 від 19.05.2006 р.

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕнь. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А. Frantsuz

Theoretical-legal aspects and legal prerequisites for the implementation of legal norms by executive authorities..... 5

А.Й. Француз, Н.П. Костюк

Поняття ефективності правозастосовчої діяльності 11

В.К. Гіжевський, А. Шевчук

Співвідношення санкцій та юридичної відповідальності: проблемні питання 17

М.М. Корінний

Теоретико-правові дослідження місця та ролі параболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV-XI ст.) 21

Т.А. Француз-Яковець

Втілення двопалатної моделі організації законодавчого органу влади на теренах пострадянського простору..... 44

О.В. Кривов'яз

Шляхи забезпечення правопорядку в сучасній Україні 50

Аронов Ян

Теоретико-правові аспекти адвокатської таємниці як соціально-етичні спрямування професійної культури юриста 57

Olha Chernovol

Constitutional duty of man and citizen to defend the Motherland: the theoretical and practical aspects..... 66

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Mgr Dawid Stadniczek

Sądownictwo polubowne (arbitraż) – alternatywną formą wymiaru sprawiedliwości 72

В.В. Корольова

Правова природа інституту патронату над дітьми .. 83

М. Iskra

Legal foundations of the EU State Aid acquis and its transposition into Ukrainian legislation..... 89

В.В. Кабаняча

Принципи права ЄС. Їх класифікація та короткий аналіз 96

А.В. Кравченко

Нормативне регулювання у сфері безпеки дорожнього руху 102

В.В. Легкий

Теоретико-правові аспекти громадянського суспільства в Україні у поглядах В. Колейчикова. 109

О.В. Ляшенко

Порука у римському праві..... 116

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Л.І. Баликіна

Урбаністика і адміністративно-правові методи регулювання боротьби з тютюнопалінням та вживанням алкогольних і слабоалкогольних напоїв у громадських місцях 126

A.V. Gurkova

General characteristics of normative legal acts of local public authorities..... 132

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

А.Й. Француз, О.Є. Кучеренко

Теоретико-правові аспекти функціонування правової детективної діяльності в зарубіжних країнах..... 138

О.В. Мазур

Ознайомлення з матеріалами кримінальної справи як гарантія забезпечення особи права на захист .. 145

І.В. Тарасова

Особливості «дисциплінарної» відповідальності суб'єктів незалежної професійної діяльності 151

В.Ю. Горелова

Порушення митних правил фізичними особами при перетинанні кордону: аналіз випадків незаконного притягнення особи до адміністративної відповідальності..... 158

В.Я. Дуда, М.П. Климчук

Особливості закінчення досудового розслідування кримінальних правопорушень 165

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

О.В. Петрунко

Способи репрезентації уявлень про політичних лідерів в електоральній свідомості 172

Г.К. Радчук

Смислове переживання особистості в контексті набуття особистісного досвіду в освітньому середовищі вищої школи 183

О.М. Васильченко

Організаційно-психологічні аспекти професійної стратегії особистості в контексті вікового становлення 190

Т.О. Ковалькова

Психологічний портрет майбутніх фахівців з психології 200

А.Ш. Апішева

Психологічні особливості планування розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу 207

І.О. Марущак

Соціально-психологічний тренінг як засіб особистісного розвитку студентів 214

А.Є. Смірнов

Агресивність підлітків та її вплив на міжособистісні стосунки 220

В.М. Тесленко

Психологічні особливості професійного вигорання педагогів 226

На допомогу студентам, аспірантам та викладачам юридичних вишів та факультетів..... 231

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

UDC 340.12:342.51

A. Frantsuz
*Honored Lawyer of Ukraine,
Doctor of Law,
Professor, Head of the Department of State and legal disciplines
“KROK” University*

Theoretical-legal aspects and legal prerequisites for the implementation of legal norms by executive authorities

The article discusses the theoretical and legal aspects of the legal profession and the practice of the implementation of the rule of legal norms by the executive authorities.

Keywords: executive authorities, practice, legal activities, legal norms.

А.И. Француз
*д. ю. н., профессор
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
Заслуженный юрист Украины, Герой Украины
Университет экономики и права «КРОК»*

Теоретико-правовые аспекты юридической деятельности и предпосылки реализации правовых норм органами исполнительной власти

В статье рассматриваются теоретико-правовые аспекты юридической деятельности и практики реализации правовых норм органами исполнительной власти.

Ключевые слова: органы исполнительной власти, практика, юридическая деятельность, правовые нормы.

А.Й. Француз
доктор юридичних наук, професор
завідуючий кафедрою державно-правових дисциплін
Заслужений юрист України, Герой України
Університет економіки та права «КРОК»

Теоретико-правові аспекти юридичної діяльності і причини реалізації правових норм органами виконавчої влади

У статті розглядаються теоретико-правові аспекти юридичної діяльності і практики реалізації правових норм органами виконавчої влади.

Ключові слова: органи виконавчої влади, практика, юридична діяльність, правові норми.

Challenge problem

The term of “legal practice” is widely used both in domestic and in foreign legal literature, but still not enough attention was paid to the concept of the practice of application of the law by the executive authorities, ways of its improvement.

A review of recent studies and papers

The study of law or legal practice has not been given due attention by the representatives of the philosophical sciences. Mainly scientists of the general theory of state and law have studied this concept. At different times the legal practice or its specific forms – for example, judicial, law enforcement and interpretive practice was studied by such scholars as S. S. Alekseev, M. S. Bratus, A. B. Vengerov, M. N. Voplenko, M. A. Gurvich, I. Y. Duriagin, V. M. Kartashov, V. I. Lieushin, V. P. Reutov. B. V. Savaneli. Meanwhile comprehensive monographic works devoted to legal practice in the plane of generalized, general theoretical studies were relatively new and limited to a small number of them. So, the monograph of V. I. Lieushin “Practice of Law in the system of socialist social relations” was published in 1987 [1] and in 1989 the monograph by V. M. Kartashov “Legal activity: concept, structure and value” was published [2]. Almost textbook and in its own way “cult” among domestic lawyers, the collective monograph under the editorship of S. M. Bratus “Judicial practice in

the Soviet legal system” was published in 1975 [3].

Remaining challenges

Despite on a broad study of the concept of the legal practice, there is a need for a fundamental study of the practice of application of the law by the executive authorities.

Draw the objectives of research

The purpose of the article is a study of the concept of the practice of application of the law by executive authorities.

Discussion

Many scientific papers are dedicated to the study of the problems of the legal practice. V. M. Kartashov singled out three traditional approaches to the understanding of the legal practice [2, p. 30]. The authors of the first approach (I. Y. Duriagin, A. Gerloh, V. Knapp) identify the legal practice with a legal activity [4, p. 345; 5, p. 10-11]. Supporters of the second approach (S. S. Alekseev, S. I. Vilniansky), on the contrary, distinguish the legal practice and legal activity; they have considered the outcome, the result of the legal activity to practice of law [6, p. 340-341; 7, p. 71]. The founders of the third approach (S. M. Bratus, V. K. Babaev, M. N. Voplenko, V. M. Kartashov, V. I. Lieushin, V. P. Reutov) propose to consider the practice of law as an indistinguishable unity of “the legal activities and socio-legal expertise formed on its basis” [3, p. 321; 8, p. 145; 9, p. 27; 3, p. 31;

1, p. 26; 10, p. 114-117]. The fallacy of the first two approaches: in the first approach such an important element as legal experience is excluded from the practice; and the second approach excludes legal activity.

Under legal activity V. M. Kartashov proposes to understand “implied the right of labor, management, state and institutional activity of competent authorities, which aims to perform public tasks and functions (making laws, administering justice, concretization of law, etc.) and satisfaction by this the general social, group and individual needs and interests” [2, p. 31]. Practice of legal activity in this concept is in the intersection. V. M. Kartashov emphasizes “the fact that the content of the legal practice includes only material and transforming legal party activities methodologically is very important” [2, p. 36]. Thus, legal activity is seen as a form of social activity, as ordered, purposeful, subject, selective, systemic and systematic interaction of individuals in lawmaking and application of the law. The essential subject of this activity is the state organ or official. These activities are legally regulated, and by the purpose and tasks facing it – positive and normative-approved, and, moreover, aimed at transforming social reality with the requirements of the law.

Have to agree with V. I. Lieushin point of view who defines legal practice as an activity of the subject of decision-making legal content, without limiting the practice only with activity. He points out that the legal practice is the unity of the legal and objectified experience of this activity, which arises where a person receives externally marked, documented decisions on the rights and duties [1, p. 26-27]. Legal practice is a form of the social practice, in which there is an indirect effect of the practice on the objects of the material world. Subjects affect each other and only end up on the phenomena of the material world, and changing the phenomena themselves and gaining new qualities. Legal practice is the part of the legal activity, the unity of the legal activities and results that accumulate on the procedural stages of this activity. Bases of legal practice are legal relations. Exploring the concept of the legal

practice should identify its essential characteristics. First of all, an activity, although the term “activity” includes not only the practice but the theory, are more voluminous category [11, p. 34]. Secondly, practice is a combination of two components – a subject and an object, the relationship of subject and object, in which the subject turns the objective world, but in the process of the bilateral interaction is changing the subject itself. Thirdly, “Practice is the primary ascending relation of man to the world” [11, p. 34.]. Fourthly, the practice is not just the activity, and conscious activity that has its ultimate goal. Fifthly, the practice is always social in nature.

It seems that the problem of the definition of the concept of law application practices is different: the severity of the dispute and the polarity of the thoughts of scientists explained the various installations and initial tasks of socio-legal studies. Scientists who are guided by the knowledge of private, intra-industry legal laws tend to focus on the understanding of law enforcement practices through its “activity” line. Scientists, exploring mainly theoretical, socio-legal laws, global interaction phenomena of the legal system, mainly pay attention to the total experience, the result of the activity. Finally, the problem of the “activity approach” to the notion of law application practices partially artificial because the practice in its initial philosophical sense is quite long and large in space-time limits activity. Its essence is the dialectical combination of statics and dynamics, i.e. a discrete process. It is on the one hand, permanent, fluid, continuous, but, on the other hand, enables to identify its parts, stages, turn, milestones, etc. Moreover, what is considered the final experience, in turn, is a prerequisite for the accumulation of other experience and involved in activities as its element, not the result. Thus, enforcement activities, patterns of flow, changes, and so on can be cognized by us only based on its relative results.

The practice of law application by executive authorities – a kind of legal practice, which mediates the accumulation of social and legal experience in powerful individual regulation of social relations. The practice of law application is defined by K. M. Ga-

rapshyn as “an organic unity of the real application of the law and experience directly involved in the transformation, the change of social relations connected with application of norms of the law” [12, p. 14]. The author notes that the practice of application of the law acts as an experience that covers relationships, trends, techniques, methods of enforcement activity. It is not only the final result, but intermediate results. Thus, the practice of law application by executive authorities is a legal phenomenon that accumulates the experience of State-judicial competent authority of material and procedural norms [12, p. 14]. We believe that we should consider the practice of application of the law of the executive authorities in the both senses broad and narrow. In a broad sense, it is the activity of executive authorities on implementation of the laws in specific subjects, the results of such activities and the implementation of managerial authority. In a narrow sense, it is gained experience in a process of the application of the law by the executive authorities in the form of law that brings an element of novelty in the legal regulation. The experience accumulated in the process of application of the law by the executive authorities is content of this kind of social practices. Most scholars (S. S. Alekseev, V. M. Kartashov, V. I. Lieushin, M. N. Voplenko, M. S. Bratus, A. B. Vengerov) indicate only a rewarding experience, which accumulates in the process of application of the law by the executive authorities. However, we do not agree with this interpretation, since drawing attention to the statistics of the application of the law by the executive authorities in Ukraine, we can find out many cases the accumulation of negative experiences, which also has a significant impact on the practice of application of the law by the executive authorities.

The evolution of views of S. S. Alekseeva on causes of the practice of application of the law is interesting. In earlier work, he pointed to this feature of the law as high standard, what motivates the need for specification of normative prescriptions in the process of their application. In addition, the author indicated the presence of gaps in the law. In order to eliminate them there is a legal prac-

tice. Today S. S. Alekseev believes that the practice is determined by the imperfection of the legal norms of the current law. Together with the institution of the application of the law by analogy is able to provide a dynamic law, which is the condition in which law as a system of stable rules (not changing in content) is able to account to some extent the changing conditions of social life. [6, p. 59]. S. M. Bratus indicates that the contents of the practice application are the process of concretization of legal norms [3, p. 79]. According to M. S. Studinikina in the application of the law by the executive authorities the need for such activities arises in connection with the creative nature of control or imperfection of legal norms [13, p. 154]. The executive authorities generally apply the disposition of legal norms. Terms under which this disposition is used in the hypothesis indicated in general terms, and not closed. This is a manifestation of the creative nature of the practice of application of the law by executive bodies. In cases where theory lags behind the practice due to imperfections in legal regulation is no rule of law that can regulate a particular relationship, then on the application is obliged to enforce, which performs the function of the right replenishment, according to I. Y. Duryagin. [4, p. 128]. As pointed out by Y. V. Burlai, the social norm is always fixed by people in one form or another sample of already achieved in the activities, a reflection of the social experience. It is necessary to identify factors influencing the emergence of the practice of application of the law by the executive authorities. Firstly, the unresolved legal norms arising in social practice situations that fundamentally require legal mediation (non-publication legal standard if social relationship arose again, the immutability of the legal standard if social relationship to their mediation practice arose there, but eventually changed, although the relevance of legal regulation not disappeared, and there was a need to change the content of the regulation). Secondly, it is not abolished legal norm, although social relations on the influence of time are excluded from the scope of legal regulation. Thirdly “qualified silence”, when the legislator does not regulate individual relationships,

in connection with their newevent, novelty, the role of the practice of application and is reflected in the research and forecasting for the future. Fourthly, the “error of law”, which means “not a manifestation of the legislative will, which should be reflected in the regulations” [14, p. 89]. Considering the issues of practical application of the law of the Executive authorities should stop their attention on the functions of law enforcement practices. V. I. Lieushin talking about the functions of legal practice does not relates to the criteria, and says only that the practice of law enforcement performs a number of functions: standardizes law enforcement activities, acts as an additional basis of enforcement of decisions, ensures the uniform application and interpretation of the law, ensures the correct and precise identification of the will of the people, contributes to the improvement of the legislation [1, p. 28]. The functions of the legal practice is a relatively isolated homogeneous directions impact on objective and subjective reality, which reflects and elaborates on its nature, creative, and transformative role in the social and legal purpose in society [15, p. 61]. S. S. Alekseev considers functions of legal practice from the point of view of its role in the legal regulation and the results of their list. That is law-specifying, law-informational, and the law-guiding (directing) [6, p. 340- 341]. V. M. Kartashov has different approaches to the classification of the functions of legal practice. He offers to split the functions of legal practice into two large blocks: general-social and specially-legal. One of the most important classification criteria is one or other sphere of public life that is being affected by the legal action. On this basis, he breaks the general-social functions of legal activities on the economic, political, social, environmental, ideological, educational, and others. Among general-social functions of the legal activity, according to the scientist, a leading place is occupied by economic function [2, p. 45].

By the nature of the committed by the subject of action (changes to the actual reality), you can select the registrating and identifying, law-specifying, law-enforcement, law-explanatory, law-creating, law-changing, law-

stopping and control functions. Each of which consists of the relevant subfunctions. The functions of the legal practice are relatively isolated areas of homogeneous impact on the surrounding reality, in which manifest its role and purpose in society. It should be remembered that the functions are relatively isolated from one another and therefore can exist in different systems. They all have the right to exist. Legal practice is part of our culture, on the basis thereof occurs, develops and operates the legal system of the society. It is through legal practice provides communication law with real life. It stands for the unifying category because it allows to simultaneously illuminating the processes of law enforcement and the law-making process.

Conclusions

Exploring questions of legal practice, we came to the conclusion that the legal practice: first, is a kind of social practice; second, this is part of the legal activities that includes not only the activity itself, but also the experience that accumulates on all procedural stages; third, there is the normative and individual regulation of social relations; fourth, the basis for the existence of the practice of law are legal relations that, however, does not exclude the classification practice experience (outcomes, results) of the so called direct the implementation of legal norms. Law enforcement bodies of executive power is not a homogenous kind of the legal profession, which is mediated by the legal means of public relations, in which there is an accumulation of social and legal experience. The experience accumulated in the process of application of the law is valuable to the effectiveness of law enforcement. Enforcement in its form and content is a legal activity that is regulated by a special group of procedural legal rules is intended to maintain the implementation of material legal norms; however this activity should allocate a block of non-legal elements (organizational, intellectual, mental, technical, operational) that are defined by law, but exhaustively it has not been resolved. Before incarnate in the actual human behavior, legal norms and the entire rich arsenal of legal means must be mediated by conscious-

ness. As pointed out by M. N. Voplenko, “the world of legal reality, presented in the form of legal norms, relationships, responsibility, law, order, justice, etc., is perceived by the people through a specific form, or type, of social consciousness, the so-called justice” [9, p. 27]. But we should not exaggerate the influence of non-legal factors in the practice of law enforcement of the Executive authorities, first of all, this phenomenon is purely legal,

which accumulates the experience of application of state power, by the competent authority legal, both material and procedural rules. As a result, you should set the main strategic directions in the field of law enforcement practice of the Executive authorities, they boil down to, to raise to a qualitatively new level the work of the state authorities to substantially strengthen their activities for the protection of the interests of the individual.

References:

1. Леушин В.И. Юридическая практика в системе социалистических общественных отношений / В. И. Леушин. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – 156 с.
2. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 218 с.
3. Братусь С. Н. Судебная практика в советской правовой системе / Под ред. С. Н. Братуся. – М. : Юрид. лит., 1975. – 328 с.
4. И. Я. Дюрягин. Применение норм советского права. / И. Я. Дюрягин, В. М. Горшенев, Ю. И. Мельников. – Свердловск, 1973. – 247 с.
5. Кнап В., Герлох А. Логика в правовом сознании. Перевод с чешского / Герлох А., Кнап В.; Под ред. и со вступ. ст.: Венгерова А. Б. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
6. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Т. 2. / С. С. Алексеев. – М: Юридическая литература, 1985. – 498 с.
7. Вильнянский С. И. К вопросу об источнике советского права / С. И. Вильнянский // Проблемы социалистического права. – М., 1939. – № 4/5. – С. 62-71.
8. Бабаев В. К. Теория современного советского права. Фрагменты лекций, схемы / В. К. Бабаев. – Новгород : Нижегород. ВШ МВД РСФСР, 1991. – 155 с.
9. Вопленко Н. Н. Реализация права: Учеб. пособие. / Н. Н. Вопленко. – Волгоград, 2001. – С. 27.
10. Реутов В. П. Стадии воздействия юридической практики на развитие законодательства. / В. П. Реутов // Правоведение. – 1970. – № 3. – С. 114-117.
11. Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учебник для гуманитар.-соц. специальностей высших учебных заведений. 3-е изд., исправленное и дополненное. / С. Э. Крапивенский. – Волгоград: Комитет по печати, 1996. – 352 с.
12. Гарапшин К. М. Правоприменительная практика в советском общенародном государстве: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Камиль Мухаметханович Гарапшин. – Казань, 1985. – 17 с.
13. Студиникина М. С. Правоприменение в Советском государстве / М. С. Студиникина, Е. В. Болдырев, С. Н. Братусь, А. Б. Венгеров, Л. Д. Воеводин и др.; Отв. ред.: Кузнецов И. Н., Самощенко И. С. – М.: Юрид. лит., 1985. – 304 с.
14. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе / Бурлай Е. В. – К.: Наукова думка, 1987. – 92 с.
15. Карташов В. Н. Обобщение юридической практики. Учебное пособие. / В.Н. Карташов. – Ярославль: Издательство Ярославского государственного университета, 1991. – 64 с.

УДК 340.1

А.Й. Француз

доктор юридичних наук
професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Заслужений юрист України, Герой України
Університет економіки та права «КРОК»

Н.П. Костюк

ст. викладач кафедри психології, соціології та права
Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ

Поняття ефективності правозастосовчої діяльності

У статті досліджуються поняття ефективності правозастосовчої діяльності, досліджені фактори, що впливають на стан ефективності правозастосовчої діяльності, вказані шляхи підвищення рівня ефективності в процесі застосування норм права.

Ключові слова: ефективність, правозастосовча діяльність, критерії ефективності.

А.И. Француз

д. ю. н., профессор
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
Заслуженный юрист Украины, Герой Украины
Университет экономики и права «КРОК»

Н.П. Костюк

ст. преподаватель кафедры психологии, социологии и права
Винницкий торгово-экономический институт КНТЕУ

Понятие эффективности правоприменительной деятельности

В статье исследуется понятие эффективности правоприменительной деятельности, изучены факторы, влияющие на состояние эффективности правоприменительной деятельности, указаны пути повышения уровня эффективности в процессе правоприменения.

Ключевые слова: эффективность, правоприменительная деятельность, критерии эффективности.

A. Frantsuz

*Doctor of Law, professor,
Head of State and legal disciplines Department
Honored Lawyer of Ukraine, Hero of Ukraine
“KROK” University*

N. Kostyuk

*Senior Lecturer in psychology, sociology and law Chamber
Vinnitsa trade and economic institution KNTU*

The concept of effectiveness of law enforcement

The article explores the concept of the effectiveness of enforcement activities, studies the factors affecting the state of effectiveness of the law enforcement, indicates ways to improve the level of effectiveness in the process of enforcement.

Key words: efficiency, law enforcement activity, performance criteria.

Постановка проблеми

В юридичній літературі минулих років спостерігалися два аспекти у вивченні ефективності правових норм. «Щоб перейти від сталих теоретичних положень до конкретних досліджень ефективності юридичної норми, необхідно створити, з одного боку, теорію ефективності права як такого, а з іншого – методику емпіричної перевірки умоглядно висунутих гіпотез» – пишуть В. Б. Нікітін, В. В. Орехов, Я. І. Спірідонов [3, с. 90]. Більшість учених справедливо зауважували, що «визначення ефективності в різних галузях права за своєю сутністю має бути одноплановим, однозначним, і водночас враховувати специфіку регульованих суспільних відносин, особливості видів правопорушень» [4, с. 91].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останніми роками правова наука стала приділяти пильну увагу дослідженню проблем ефективності правового регулювання і, насамперед, ефективності правових норм та ефективності правозастосовчої діяльності. Дослідженням ефективності правозастосовчої діяльності присвячені праці: В. Б. Нікітіна, В. В. Орехова, Я. І. Спірідонова, В. В. Лазарева, М. М. Марченко, А. Б. Венгерова, [3, с. 90; 4, с. 91; 5, с. 640;

6, с. 382]. Питання ефективності правозастосовчої діяльності стали предметом дисертаційних досліджень В. О. Сірінько (Воронеж, 2004 р.), Л. В. Веркієнко (Москва, 2002 р.), С. Б. Швецова (Санкт-Петербург, 2004 р.), І. М. Маріної (Москва, 2009 р.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на широке вивчення питань ефективності застосування норм права, існує потреба у фундаментальному дослідженні ефективності правозастосовчої діяльності. На сучасному етапі правова наука має розробити систему показників (критеріїв), які характеризуватимуть ступінь досконалості норм права, що видаються як у змістовному, так і техніко-юридичному сенсі.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття ефективності правозастосовчої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

З'ясовуючи питання щодо проблем ефективності правозастосування, потрібно розглянути основні методи, за допомогою яких можна вирішити цю проблему. Перший метод, на який ми звернемо увагу, метод поетапної правової технології. Цей метод передбачає послідовний комплекс

заходів, апробованих і вивіренних на практиці, що спрямовані на раціональну зміну і перетворення системи та інститутів правозастосування.

На сучасному етапі побудови і розвитку самостійної, незалежної, правової, соціальної, демократичної держави він є найбільш доцільним, тому що має за мету поетапні перетворення, зміни, здійснення яких зменшить розрив між матеріальним правом і механізмом його реальної дії. Органи державної влади в Україні повинні визначати не пошук кінцевого результату, як основне своє завдання, а поетапно, поступово, шляхом внесення поправок до правозастосовчої практики, виправлення, вдосконалення окремих законодавчих актів з метою збільшення ефективності їх дії, будувати правову державу. Надаючи пріоритет поетапним змінам, досягаються кращі результати, ніж коли ставиться нездійсненна мета і не впроваджуються методи її досягнення, посилюючись при цьому на перехідний період країни.

Визначаючи проблемні питання правозастосовчого процесу, необхідно звернути увагу на три основних блоки. До першого блоку слід віднести вимоги, що ставляться до самої особи правозастосовувача як уповноваженого суб'єкта, який забезпечує нормальний хід усього правозастосовчого процесу. Серед інших, це вимоги компетентності, етичності, освіченості, ерудованості, ініціативності, самовладання, самокритичності, спостережливості, організованості, самостійності, наполегливості, принциповості, гуманності, чуйності, терпимості, поваги, доброзичливості тощо.

Підкреслимо, що залежність ефективності правозастосування від особистих якостей посадових осіб простежується на усіх етапах правозастосування, а не тільки на етапі прийняття рішення. До особистих якостей суб'єкта застосування норм права слід віднести: юридичну підготовку, практичний досвід, рівень правосвідомості, культури, професійну етику, індивідуальні психологічні характеристики, зацікавленість в прийнятті рішень.

До другого блоку варто віднести вимоги, що ставляться до самої правозасто-

совчої діяльності. Це, зокрема, вимоги об'єктивного та повного дослідження фактичних обставин; суворе дотримання правозастосовчим органом норм матеріального права; прийняття рішення в межах компетенції і у встановлених законом процесуальних формах; забезпечення контролю та нагляду за законністю правозастосовчої діяльності; право на оскарження незаконних актів; встановлення суворой юридичної відповідальності посадових осіб тощо.

До третього блоку слід віднести вимоги, що ставляться до правозастосовчого акту, який об'єктивує результати правозастосовчої діяльності. Серед їх значної кількості слід виділити наступні вимоги: правозастосовчий акт повинен здійснюватися на основі та у відповідності з нормами права, тобто носити піднормативний характер; бути компетентним, тобто здійсненим уповноваженими на те органами держави, посадовими особами; бути здійсненим у відповідності до норм матеріального та процесуального права; служити одним із засобів виконання організуючої творчої діяльності держави. Поряд із наведеним необхідно виділити і вимоги конкретності, короткості, чіткості, ясності, вмотивованості, докладності, повноти, зрозумілості, коректності, культурності тощо.

Л. В. Веркієнко також звертає увагу на те, що основні умови підвищення ефективності правозастосовчої діяльності органів державної влади поділяються на об'єктивні (економічний стан держави, політична ситуація, техніко-юридичні та інформаційно-забезпечувальні якості нормативних правових актів та інших форм права) і суб'єктивні (рівень професійної підготовки державних службовців, їх морально-психологічні характеристики, правосвідомість, правова культура) [7, с. 2].

Ефективність правозастосування є результатом впливу різноманітних факторів. З одного боку, вона визначається якістю і змістом засобів, з іншого – факторів, що виникають об'єктивно і опосередковують хід і результати правозастосування. Об'єктивні фактори можуть підсилювати або зменшувати результативність реалізації засобів, що спеціально використовуються

з метою оптимізації правозастосування. Тільки при взаємодії юридичних і неюридичних засобів можна підвищити ефективність застосування норм права [8, с. 9].

Ми хочемо звернути увагу на вплив, що здійснюється на процес застосування норм права, ірраціональних факторів, які виникають спонтанно, тобто ідеться про моменти стихійності, невизначеності, безсвідомої поведінки, випадковості, вірогідності. Під ефективністю правозастосовчої діяльності органів державної влади розуміється найбільш повне і оперативне досягнення результатів конкретною правовою нормою, інститутом права, галузю права, по відношенню до поставлених цілей і завдань, шляхом видання та реалізації правозастосовчих актів, за умови неухильного дотримання принципів правозастосування та забезпечення їх реального виконання. Акцент дефініції зміщується від традиційного розуміння ефективності правозастосування органів державної влади, як результату в досягненні мети нормативного акту, в бік характеристики засобів, за допомогою яких ця мета досягнута, тобто принципів правозастосовчої діяльності. Відповідно, передумови, що впливають на ефективність правозастосування органів державної влади, можна також поділити на дві групи: якість правової норми; особливості властивостей, станів і зв'язків об'єктів, на які впливають норми [9, с. 10].

Дієвим засобом підвищення ефективності застосування права є контроль за діяльністю суб'єктів застосування норм права. Система контролю повинна поєднувати державний і громадський контроль [10, с. 12]. Недоліком всіх робіт щодо дослідження проблем ефективності діяльності із застосування норм права, на наш погляд, є те, що дані системи не передбачають умов, яка впливає на ефективність правозастосування, «інформаційне забезпечення», тобто попередній аналіз ефективності на основі даних про соціальну, економічну ті інші ситуації на території, де здійснюється правозастосування. Необхідність наявності такої умови викликана особливостями регульованих відносин, обумовлених геосоціальними чинниками,

і неможливістю оперативно враховувати всі зміни, що відбуваються в суспільстві. Це веде до відставання правосвідомості конкретного суб'єкта застосування норм права і до неправильних оцінок регульованих відносин, що своєю чергою виявиться в актах застосування норм права, що не відповідають вимогам об'єктивності, адекватності і т.п.

Вимір ефективності здійснюється за допомогою якісних і кількісних показників, що характеризують зміст, форми, методи і особистий стиль поведінки. Джерелами показників є данні спеціальних досліджень, аналітичні документи, звітні документи, статистична звітність. Критеріями відбору показників, які використовуються для виміру ефективності є їх здатність: 1) відображати реальні результати, отримані на підставі основних напрямів діяльності органів виконавчої влади; 2) відображати причинно-наслідкову залежність між діяльністю органів виконавчої влади і рішеннями, що приймаються в результаті цієї діяльності; 3) стимулювати творчу і ділову активність суб'єктів; 4) характеризувати внесок служб і окремих суб'єктів органів виконавчої влади у вирішення загальносистемних завдань; 5) забезпечити порівняння відповідних показників між собою, як у просторі, так і в часі; 6) відображати у вимірювальній формі якісні характеристики функціонування органів виконавчої влади, структурних підрозділів, окремих суб'єктів органів виконавчої влади.

Потрібно враховувати як позитивний, так і негативний досвід у процесі проектування ефективності застосування норм права органами виконавчої влади. Однак у процесі вивчення проблеми правозастосовчої діяльності недостатньо виробити спосіб визначення її ефективності, необхідно вивчити і запропонувати конкретні заходи, спрямовані на підвищення ефективності цієї діяльності. У зв'язку з цим, одним із важливих кроків на шляху удосконалення правозастосовчої діяльності є прийняття закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» та внесенням змін до закону України «Про прокуратуру».

Відтак сьогодні в Україні створюється антикорупційна система, яка протидіятиме корупції в органах державної влади. Утворене Президентом України Національне антикорупційне бюро України є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових. Завданням Національного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці [1, с. 2].

У Генеральній прокуратурі України утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) Спеціалізована антикорупційна прокуратура, на яку покладаються такі функції:

1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативнорозшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;

2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;

3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями [2, с. 3].

Створення антикорупційної системи має сприяти підвищенню ефективності правозастосовної діяльності, але цього недостатньо, потрібно підвищувати про-

фесійну підготовку юридичних кадрів і правову освіту населення, удосконалювати державне управління з метою протидії корупції.

Проведення дослідження дає можливість виділити два напрями вдосконалення законодавства, що регулює правозастосовчу діяльність державних органів влади. Перше з них – вдосконалення правових норм, які закріплюють правомочності посадових осіб органів державної влади щодо винесення індивідуальних правових рішень поза документальною формою (матеріальні норми), і друге – регулювання процедури, процесу їх реалізації (розвиток процесуальних норм).

Підсумовуючи все вище перераховане, потрібно звернути увагу на те, що ефективність юридичного процесу зі змістовної сторони характеризується, по-перше, соціально-ціннісною обумовленістю права, що дає змогу зрозуміти ефективність права з точки зору відповідності правових явищ природно-правовим цінностям, допомагає розмежувати правові і не правові закони. По-друге, потрібно враховувати системний критерій ефективності, який виявляється в механізмі реалізації, дає можливість зрозуміти нам, що ефективність правового впливу залежить не лише від статичності, але й динаміки, тому що сенс права виявляється в можливості практичного регулювання суспільних відносин. Слід також зазначити, що ефективність застосування норм права органів державної влади – це діяльність суб'єктів застосування норм права, яка досягає саме тих цілей правової норми, які втілюються в момент винесення правозастосовного акту.

Література

1. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.
2. Закон України «Про прокуратуру» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
3. Никитин В.Б., Орехов В.В., Спиридонов Л.И. О возможном подходе к исследованию эффективности правовой нормы / В. Б. Никитин, В. В. Орехов, Л. И. Спиридонов // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 90.
4. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов. / В. В. Лазарев. – Казань, 1975. – С. 91.
5. Марченко М. М. Теория государства и права / М. М. Марченко. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – С. 640.
6. Венгеров А.Б. Теория государства: Учебник для юр. вузов / А. Б. Венгеров. – М., 2004. – 528 с.

7. Веркиенко Л. В. Применение права органами исполнительной власти Российской Федерации: современные проблемы эффективности и совершенствования законодательства: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Веркиенко Любовь Владимировна; – Москва, 2002. – 24 с.

8. Швецов С. Б. Эффективность правоприменительной деятельности: современные проблемы эффективности и совершенствования законодательства: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Швецов Станислав Борисович; – Санкт-Петербург, 2004. – 32 с.

9. Сиринько В. А. Правоприменительная деятельность органов исполнительной власти: современные проблемы эффективности и совершенствования законодательства: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Сиринько Валерия Александровна; – Воронеж, 2004. – 36 с.

10. Марина И. Н. Средства повышения эффективности норм права: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Марина Ирина Николаевна; –Москва, 2009. – 28 с.

УДК 340.132

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних наук, професор, проректор,
декан юридичного факультету
Університету економіки та права «КРОК»,
професор кафедри державно-правових дисциплін

А. Шевчук
аспірант Університету економіки та права «КРОК»

Співвідношення санкцій та юридичної відповідальності: проблемні питання

У статті досліджується співвідношення категорій «санкція» і «юридична відповідальність». Аналізуються основні наукові концепції щодо взаємозв'язку даних категорій, які мають теоретико-прикладне значення.

Ключові слова: державний примус, санкція, юридична відповідальність, міри захисту.

В.К. Гижевский
кандидат юридических наук, профессор, проректор,
декан юридического факультета
Университета экономики и права «КРОК»,
профессор кафедры государственно-правовых дисциплин

А. Шевчук
аспирант Университета экономики и права «КРОК»

Соотношение санкций и юридической ответственности: проблемные вопросы

В статье исследуется соотношение категорий «санкция» и «юридическая ответственность». Анализируются основные научные концепции о взаимосвязи данных категорий, которые имеют теоретико-прикладное значение.

Ключевые слова: государственное принуждение, санкция, юридическая ответственность, меры защиты.

V.K. Hizhevskyy
candidate of sciences (law), professor, prorector,
dean of the faculty of law of the University
of economics and law «KROK»,
professor of the department of state and legal disciplines

A. Shevchuk
Postgraduate of «KROK» University

Correlation of sanctions and legal liability: problematic issues

The article investigates the correlation between categories of «sanction» and «legal liability». The basic scientific concepts of the correlation of these categories, which have theoretical and practical significance, were analyzed.

Key words: state coercion, sanction, legal liability, protection measures.

Постановка проблеми

Питання про співвідношення категорій «санкція» і «юридична відповідальність» завжди були і залишаються важливими проблемами теорії права. Дискусійність цієї проблеми обумовлена неоднозначністю цих понять та різних наукових підходів до їх співвідношення. Теоретичне дослідження їх науковцями стали предметом розгляду ще на початку 70-х років минулого сторіччя. Слід підкреслити, що дискусії тривають і до сьогодні, з урахуванням розвитку загальної теорії права і галузевих юридичних наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Деякі питання щодо співвідношення санкцій і юридичної відповідальності були предметом дослідження вчених як на рівні теорії права, так і в межах галузевих наук. Найбільшу увагу питанню співвідношення відповідальності та санкцій у своїх працях приділили С. Алексєєв, Б. Базилєва, С. Братусь, О. Вінник, В. Вітрянський, Г. Гуревич, О. Красавчиков, В. Макутов, О. Мурашин, Н. Оніщенко, Б. Пугінський, П. Рабінович, О. Скаун та інші науковці. Незважаючи на висвітлення у юридичній літературі певних аспектів співвідношення відповідальності та санкцій, все ще залишаються окремі дискусійні питання, які потребують комплексного дослідження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на значний доробок видатних вчених у дослідження проблематики, особливості застосування санкцій як державного примусу та заходу впливу на правопорушника потребують більш ґлибокого та ґрунтовного дослідження.

Формулювання цілей статті

Мета публікації полягає у дослідженні співвідношення понять «юридична відповідальність» та «санкція» на підставі аналізу існуючих теоретичних досліджень у сфері загальної теорії права і галузевих наук.

Виклад основного матеріалу дослідження

З метою комплексного порівняння понять «юридична відповідальність» та «санкція» слід звернутися до існуючих теоретичних поглядів на ці інститути.

В юридичній літературі найбільш дискусійний характер має проблема самого розуміння санкції та юридичної відповідальності.

У правовій теорії не сформовано єдиного загального погляду на розуміння категорії «санкція». Узагальнюючи існуючі підходи до тлумачення даного інституту, П. Косянчук вирізняє основні лінії сприйняття санкцій: санкція як негативний наслідок правопорушення; санкція як захід впливу на правопорушника; санкція як державний примус; санкція як частина правила [1, с. 27].

Аналіз досліджень юридичної відповідальності на загальнотеоретичному та галузевому рівнях дозволяє стверджувати, що сучасне розуміння юридичної відповідальності також має низку дискусійних моментів.

Так, Н.В. Макарейко пропонує розглядати юридичну відповідальність в різних аспектах, зокрема як: міру державного примусу; покарання; реалізацію санкцій; обов'язок зазнати певні обмеження; обов'язок надати звіт (перед державою і суспільством); осуд правопорушника; реакцію суспільства на правопорушення; правовідношення [2, с. 103].

Заслугує на увагу думка В.В. Яроша, який визначає наступні характерні ознаки юридичної відповідальності, які мають бути враховані при аналізі співвідношення досліджуваних категорій. Юридична відповідальність:

- розглядається як і будь-яке соціальне явище, характеризується багатогранністю та багатосторонністю, тому вона не є категорично однозначною;
- розділяється на відповідальність в позитивному та негативному аспектах. Проте останні є частинами одного соціального явища – юридичної відповідальності;
- має не тільки охоронний, а й регуля-

тивний характер: тобто ґрунтується на чинних правових нормах, які містять вимоги не порушувати правові приписи, що впливають на свідомість індивідів та формують у них відповідальне ставлення до права, суспільства, держави; регулятивна функція відповідальності знаходить практичне втілення у правомірній поведінці;

– набуває охоронної функції під час порушення правових приписів, тобто скоєння правопорушень. У даному аспекті вона характеризується примусом щодо порушника, який підлягає осуду з боку суспільства, держави і повинен зазнати негативних наслідків свого вчинку, а також заповіганням скоєнню ним та іншими особами нових протиправних діянь [3, с. 21-22].

О.О. Красавчиков, розглядаючи питання співвідношення відповідальності і санкції, згрупував існуючі погляди науковців на дану проблему наступним чином:

1. відповідальність і санкції є рівнозначними поняттями;

2. поняття санкції включає у свій зміст юридичну відповідальність;

3. відповідальність є більш широким поняттям і включає у свій зміст санкції [4, с. 10].

Перш ніж аналізувати окремі форми співвідношення досліджуваних категорій, необхідно зазначити, що теоретичний розгляд цієї проблеми має наукову цінність. Це відображається у встановленні видових ознак відповідальності або санкції.

Дискусійною залишається точка зору цивілістів М.І. Брагінського та В.В. Вітрянського, яка менш поширена в юридичній літературі щодо співвідношення санкцій та відповідальності, які стверджують, що це тотожні поняття [5, с. 659]. Вважаємо, що безумовно існує зв'язок між санкцією і юридичною відповідальністю, але ці поняття не співпадають. Не слід отождествлювати юридичну відповідальність і санкції, оскільки це різні поняття у праві, і тому вони виражені в різних юридичних термінах та мають свій специфічний зміст.

Представники іншого погляду, за яким поняття санкцій включає у свій зміст юридичну відповідальність, аргументу-

ють свою позицію тим, що санкція включає і покарання, і виконання покладених обов'язків. Ці дві групи санкцій виражаються у настанні для порушника негативних майнових наслідків, позбавленні певних прав [6, с.77]. Такий підхід до співвідношення санкцій та відповідальності стали для вчених приводом до об'єднання в одне поняття санкцій всіх форм впливу на правопорушника.

На взаємозв'язок юридичної відповідальності і санкцій у своїх роботах звертав увагу О.Е. Лейст, позиція якого зводиться до того, що відповідальність не може отождествлятися із санкцією, відповідальність значно ширша, адже вона охоплює кваліфікацію правопорушення, застосування мір процесуального забезпечення та інші дії [7, с.103].

Юридичну відповідальність як відповідну реалізацію санкцій розглядають у своїх працях О.В. Абрамова, Н.В. Макареiko, Л.С. Явич [8, с. 7; 2, с. 125; 9, с. 136]. Зокрема, спільним для їхньої позиції є те, що, по-перше, юридична відповідальність розглядається як застосування відповідної санкції порушеної правової норми; по-друге, юридична відповідальність міститься в санкціях норм права; по-третє, відповідальність є результатом існування санкцій.

М.В. Соболев, аналізуючи співвідношення санкції правової норми та юридичної відповідальності, формулює висновок про те, що санкція юридичної норми виступає елементом юридичної відповідальності і є юридичною підставою для здійснення певних процесуальних дій на стадії реалізації відповідальності [10, с. 21].

В.В. Ярош у своєму дисертаційному дослідженні, порівнюючи поняття «санкція» і «відповідальність» на підставі сучасних досягнень галузевих наук, формулює висновок про появу новел у правовій доктрині, за якими санкція розглядається як значно ширше поняття, ніж відповідальність [3, с. 28].

На нашу думку, вказана вище позиція стверджувати, що такий правовий зв'язок інституту юридичної відповідальності надає йому об'єктивного характеру. Закрі-

плення потенційної можливості застосування юридичної відповідальності за певних умов (скоєння протиправного діяння) є підставою для застосування механізму юридичної відповідальності. Відсутність нормативної правової основи (відповідної санкції) позбавляє перспектив реалізації юридичної відповідальності.

Висновки

Охарактеризовані вище різні наукові погляди щодо співвідношення юридичної

відповідальності та санкції є свідченням того, що санкція та відповідальність знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Розвиток юридичної науки та бурхливі інтеграційні процеси свідчать про те, що сталі наукові погляди на проблему співвідношення санкції та юридичної відповідальності вимагають нових доктринальних підходів і переосмислення. Що може слугувати поштовхом для подальших наукових розробок та їх реалізації в законодавчому процесі.

Література

1. Косянчук П. Полісемія правової відповідальності відносно санкцій П. Косянчук // Підприємство, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 26-29.
2. Макарейко Н.В. Государственное принуждение в механизме обеспечения экономической безопасности: теоретические и прикладные проблемы : монография / Н.В. Макарейко. – Нижний Новгород : Нижегородская акад. МВД России 2011. – 331 с.
3. Ярош В.В. Кримінально-правові санкції за злочини у сфері службової діяльності : дис. ... кандидата юридичних наук : 12.00.08 / Віктор Віталійович Ярош. – К., 2015. – 225 с.
4. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. Сборник ученых трудов. – Свердловск, 1973. – Вып. 27. – С. 9-28.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Изд. 2-е, испр. – М.: «Статут», 1999. – 848 с.
6. Кельзен Г. Чистое учение о праве. – М.: ЛН СССР ИНИОН. – 1987. – 114 с.
7. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) : Монография. – М.: МГУ, 1981. – 240 с.
8. Абрамова О.В. Санкции в советском трудовом праве : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 – «Трудовое право; право социального обеспечения» / О. В. Абрамова. – М., 1997. – 20 с.
9. Явич Л.С. Право и социализм. – М.: Юрид. лит., 1982. – 176 с.
10. Соболев М.В. Санкция как элемент юридической ответственности : автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» /М. В. Соболев. – М., 2006. – 24 с.

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.)

Частина 1

У статті здійснене комплексне дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі української народності, становленні її державності, права, мови та культури (поряд з іншими етносами). Зроблено також спробу осмислення особливої місії праболгар у становленні слов'янської цивілізації.

Ключові слова: праболгари, праслов'яни, праукраїнці, хозари, авари, «Велика Болгарія», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куєв (брат Кубрата?), «києвичі», Осколд (Аскольд), Дір, Борис I, Симеон I Великий, Петро I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогія, Helga), Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Борис, Гліб, Дунайська Болгарія, Волзька Булгарія, Внутрішні болгары, Чорні болгары, Подоння, Приазов'я.

Н.М. Коренной
кандидат исторических наук, доцент,
Университет экономики и права «КРОК»

О месте и роли праболгар в этногенезе средневековой украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (IV–XI вв.)

Часть 1

В статье комплексно исследованы место и роль праболгар в этногенезе украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (наряду с другими этносами). Сделана также попытка осмысления особой миссии праболгар в становлении славянской цивилизации.

Ключевые слова: праболгары, праславяне, праукраинцы, хозары, авары, «Великая Болгария», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куев (брат Кубрата?), «киевичи», Осколд (Аскольд), Дир, Борис I, Симеон I Великий, Петр I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогия, Helga), Святослав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, Борис, Глеб, Дунайская Болгария, Волжская Булгария, Внутренние болгары, Черные болгары, Подонье, Приазовье.

*N. Korinnyj
candidate of historical sciences,
the senior lecturer of the Department
of theory and history of State and law
University of Economics and law “Krok”*

On the position and role of the proto-Bulgarians in the ethnogenesis of the medieval Ukrainian nationality, establishing its statehood, law, language and culture (IV–XI centuries)

Part 1

The article deals with a complex study of the place and role of Proto-Bulgarians (alongside of other ethnoses) in the ethnogenesis of the Ukrainian statehood, law and culture. An attempt is made to comprehend a specific mission of the Proto-Bulgarians in the establishment of the Slavs civilization.

Keywords: Proto-Bulgarians, Proto-Slavs, Proto-Ukrainians, Khazars, Avars, “Great Bulgaria”, Kubrat, Batbayan, Kotrag, Asparukh, Kuver (Kuber), Alcek, Kuiev (Kubrat’s brother?), “Kyievychi”, Oskold (Askold), Dir, Boris I of Bulgaria, Symeon I the Great, Peter I, Khelgu, Oleg, Olga (Allog, Helga), Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav the Wise, Borys, Hlib, Danubian Bulgaria, Volga Bulgaria, “Inner Bulgarians”, Black Bulgars, Podonnia, Pryazovia.

Постановка проблеми

Після іранських етносів, які поряд із греками, балтами, угро-фінами та германцями ще за доби античності та раннього середньовіччя заклали підвалини української народності, державно-правового життя, значний вплив на становлення сучасного антропологічного та етнографічного вигляду українців, їхньої мови та культури, державності і права безумовно здійснили тюрки, які з IV і по XVIII ст. включно були найближчими сусідами південно-східних слов’ян, поглинули та спочатку тюркізували, а згодом слав’янізували своїх попередників іранців та германців на Півдні та Сході України, узяли під свій контроль найважливіші торговельні шляхи, спрямували слов’янську колонізацію у північно-східному напрямку. Серед численних тюркських народів, які взяли активну участь в етногенезі як болгарської, української, білоруської, російської, чуваської, татарської, так і інших народностей Євразії, слід особливо відзначити союз праболгарських племен, що

з початку VI ст. (502 р.) заявляє про себе як самостійного суб’єкта міжнародних відносин у Південно-Східній Європі, а в подальшому створює свою суверенну державу і змушує визнати її як суверена навіть Візантійську імперію.

Проблема українсько-болгарських взаємовпливів давно стала об’єктом особливої уваги вчених Болгарії та України [1], адже історичні долі двох народів тривалий час були органічно й нерозривно переплетені, близькими і зрозумілими є їхні мови, література, релігійні уподобання тощо. Одна з перших болгарських держав – «Велика Болгарія» – постає саме на Україні, а прах її засновника і фундатора хана Кубрата покоїться в українській землі на благословенній Полтавщині [2].

Слід однак зазначити, що по суті до 1991 р. (року відродження Україною своєї незалежності) в історіографії проблеми домінували дослідження російсько-болгарських історико-культурних зв’язків, оскільки про українсько-болгарські російською та радянською цензурою «дозволя-

лося» говорити та писати, починаючи з післямонгольської навали та тривалого золотоординського іґа (тобто з XIV–XV ст.), що нібито стали головними причинами розпаду «давньоруської народності» на білоруську, південноруську (українську) та північноруську. Ми вважаємо такий підхід хибним, він з історичної та методологічної точки зору є нісенітницею. Причину цього явища слід вбачати в надуманій російською історичною наукою єдиній та неділимій давньоруській народності, прихильники якої (Погодін М.В., Мавродін В.В., Седов В.В., Толочко П.П. та ін.) заперечували і заперечують існування в Східній Європі до монголо-татарської навали будь-якого іншого східно-слов'янського етносу – антського, болгарського, хорватського, сербського, прабілоруського, праукраїнського, варязького, псковсько-новгородського і т. ін. Проте цим колегам по «ремеслу» слід нагадати, що болгари (поряд з іранцями, балтами, угро-фінами, слов'янами, фракійцями) включаються в етногенетичні процеси Південно-Східної Європи (в т.ч. України – країни антів та галіндів – галичан – «українців»*) ще з II ст. до н.е., коли наративні джерела ще нічого конкретного не знають про жодну зі спільнот сучасних (південних, північних, західних та східних, – М.К.) слов'ян.

Про доволі ранню появу праболгар у Східній Європі пише в «Історії Вірменії» авторитетний вірменський історик VII ст. Мойсей Хоренський, посилаючись на сирійського історика Мара-Абаса-Котіну – секретаря царя Вагаршака. Останнє джерело стверджує, що проникнення у Закавказзя перших груп болгарських переселенців відбулося ще за часів царя Аршака, сина Вагаршака, який правив з 127 по 114 р. до н.е. [3]. У свою чергу в грецькому хро-

нографі 354 р., латинський переклад якого доведений до 257 р., міститься список народів, що мешкали північніше Кавказу. Цей список завершується *болгарами* (vulgares) [4]. Таким чином, задовго до появи в Європі основних мас гунів та болгар, через північний Прикаспій у східні райони передкавказьких степів проникають з Азії групи племен, які називають себе «*болгарами*». Тут вони, адаптуючись до нових природно-географічних умов існування, кочуючи по сусідству з аланами та сабірами, запозичують в останніх нові форми суспільно-політичного устрою, військової майстерності, дипломатії, знання мов (аланської, грецької, латини), що згодом дасть їм можливість утвердитись у регіоні як авторитетний військово-політичній силі, а також встановити союзницькі відносини з Візантією та іншими європейськими країнами.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Автор пропонованого дослідження прагне значно поглибити хронологічно витoki українського етногенезу, переглянути застарілі погляди та стереотипи на походження українського народу**, показати конкретні приклади незаперечних впливів тюркських етносів (гунів, авар, болгар) на становлення державно-правової, етнографічної, мовної, антропологічної та культурної неповторності одного з найбільших сучасних слов'янських народів – українського.

Формулювання цілей статті

Одним із ключових завдань розв'язання складної проблеми генезису українства за безпосередньої участі болгарських та ін. споріднених тюркських етносів, на наш погляд, є виявлення:

* В.Н. Топоров, з яким важко не погодитись, співвідносить назву **Gal-indz* балт. **gal-as* – «кінець», «край», пояснюючи назву етноніму просторово-часовими характеристиками цього племені, що опинилося вже за античних часів (у II ст. н.е.) на крайньому південно-заході Східної Європи. – Див.: Топоров В.Н. Галинды в Западной Европе // Балто-славянские исследования. 1982. – М., 1983. – С.129 и др.

** Автор, наприклад, не поділяє точки зору Г.Я. Сергієнка, П.П. Толочка, В.В. Седова та багатьох інших їхніх однодумців щодо часу зародження первісних ознак української народності, який поважні дослідники відносять лише до XII–XIII ст., а також на періодизацію формування української народності загалом. – Див.: Сергієнко Г.Я. Періодизація формування української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С. 40-47.

- по-перше, прабатьківщини праболгар, їхнього етнокультурного та мовного походження, часу колонізації ними території нинішньої Південно-Східної, Південної, Південно-Західної та Центральної України;

- по-друге, часу появи болгарського етносу в Північному Причорномор'ї, його безпосередньої участі у етногенетичних та державотворчих процесах спільно зі слов'янами, іранцями, фракійцями, романцями, балтами, германцями, греками та іншими народами;

- по-третє, визначення місця та ролі болгар у формуванні антського етнополітичного утворення та причетності до його розпаду на початку VII ст.;

- по-четверте, з'ясування ролі «Великої Болгарії», як одного з перших етнополітичних утворень номадів у становленні державотворчих традицій на Лівобережній Україні та у Середньому Подніпров'ї;

- по-п'яте, уточнення складу племен південнослов'янського «Союзу семи родів», що взяли участь у колонізації території Нижнього Дніпра, а згодом Дніпровського Лівобережжя, Подесення, Залісся тощо;

- по-шосте, встановлення причетності Дунайської Болгарії до появи у Середньому Подніпров'ї так званої «Роської землі» («начаша прозиватися «Земля Роська»);

- по-сьоме, показ важливої ролі у розбудові Київської Русі великої княгині Ольги (болгарки за походженням), її сина Святослава та внука Володимира Великого, іншої болгарської еліти та духовенства;

- по-восьме, з'ясування ступеня впливу християнської Болгарії на цивілізаційні процеси в християнському світі, зокрема поширення християнської книжної (мовної), правової та художньої культури в Україні-Русі, Моравії, Чехії, Македонії, Сербії, Хорватії, Північно-Східній Русі, Беларусі, серед інших слов'янських та неслов'янських народів Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Історія взаємовідносин України та Болгарії, Росії та Болгарії за доби Середньовіччя привертала увагу українських та російських учених ще з дореволюційних часів.

Одним із перших звернувся до цієї проблематики українець (русин) з Закарпаття Ю. Венелін (справжнє ім'я – Георгій Гуца, 1802–1839) [5]. У подальшому окремим аспектам порівняльного дослідження південних і східних слов'ян, головним чином у сфері мови, культури, історії, висвітлювалися відомими славістами – С.П. Обнорським, І.М. Бодянським, І.І. Срезневським, В.І. Григоровичем, А.І. Соболевським, І.Д. Шишмановим [6]; істориками та археологами – М.І. Артамоновим, Л.Н. Гумильовим, М.С. Державиним, В.Д. Королюком, Д.С. Лихачовим, Г.Г. Літаврїним, Н.Я. Мерпертом, Є. Михайловим, Л.В. Міловим, Н. Мілевым, С.О. Плетньовою, П.С. Соханем, В. Типковою-Заїмовою, М.Н. Тіхоміровим, Е. Койчевою, Н. Кочевим [7] та багатьма ін. Із новітніх праць, де проблема українсько-болгарських відносин доби середньовіччя піднімається на нову висоту, слід назвати насамперед публікації Димитра Ангелова, Петера Добрева, О.М. Приходнюка, В.І. Любашенко, Ю.М. Теплицького та науково-популярну розвідку Анта Адаєва-Деордієва [8].

Таким чином, питання походження праболгар, їхньої ролі та місця в європейській та світовій історії, етногенезі слов'янських народів постало в українській і зарубіжній історіографії давно, проте воно все ще залишається не реалізованим через низку зовнішньо- і внутріполітичних причин, які переживають останні 25 років дві дружні слов'янські країни. Між тим, науковці Болгарії, України, Росії, Угорщини та багатьох інших зацікавлених країн не сиділи склавши руки: за цей час для розв'язання складної проблеми намічено безліч методологічних підходів, створено дюжину різноманітних теорій. Природньо, що лєвова частка наукових гіпотез (більшою чи меншою мірою обґрунтованих) належить насамперед болгарським ученим, які надзвичайно скрупульозно, системно і цілеспрямовано досліджують цю проблематику [9]. Проте, оскільки історична доля болгар надзвичайно тісно переплетена з українською, російською, сербською, хорватською, угро-фінською, істориком-слависти, археологами, мовознавцями цих країн

постійно цікавляться болгаристикою, особливо стародавньою та ранньосередньовічною, висувуючи свої теорії щодо генези болгарського етносу, участі його в етногенетичних процесах інших ранньосередньовічних народностей.

Серед поверхневих, тенденційних, недостатньо обґрунтованих теорій походження праболгар можна назвати татарську, фінно-чудську та слов'янську*. Висловлювалися також думки про автохтонне (балканське) походження праболгар, але ці міркування не підтримали в своїй більшості ні історики, ні археологи, ні антропологи, ні мовознавці. Серйозні та аргументовані заперечення подібних теорій висловили насамперед прихильники гунської [10] та огурської [11] належності праболгар [12].

Пошук прабатьківщини праболгар

Останні дослідження (насамперед болгарських учених) утвердили в історичній та мовознавчій літературі думку про те, що праболгари належать до тюрсько-алтайської мовно-племінної спільноти (другого значного центру «Великого розселення народів» раннього Середньовіччя після Скандинавії), з якої, на їхню думку, вийшли гуни, хазари, авари, торки-огузи, печеніги, половці-кумани, що взяли активну участь в етногенезі як південнослов'янських, так і східнослов'янських середньовічних народностей [13]. Втім, ця пануюча в історіографії концепція має цікаву і не менш переконливу альтернативу, висловлену в новітніх працях Петера Добрева, Анта Адаєва та ін. [14]. Її суть полягає в тому, що болгари, очевидно, мають більш глибокі індо-іранські етнічні корені, а їхня стародавня прабатьківщина (з ім'ям Балх чи Балхара) насправді знаходиться західніше Таджикистану – на півночі Афганістану [15]. Конструктив цієї версії, на наш погляд, полягає не тіль-

ки в її імовірній вірогідності, а й у тому, що допомагає зрозуміти метаморфози етнокультурного перевтілення болгар за доби раннього Середньовіччя, коли вони з'являються в Північному Причорномор'ї, а саме: причини їхнього швидкого зближення з аланами, вірменами (на Північному Кавказі, Закавказзі, Тамані, Приазов'ї, в Паннонії та Мезії) та очевидного входження до суперсоюзу антів IV–VII ст., політичні центри якого на перших порах знаходилися в Середньому Подонні. Звертає на себе увагу надзвичайна поширеність в антропоніміці болгар угро-фінського імені «Ант».

Праболгарська мова, що вирізняє етнічну належність болгар, відноситься фахівцями першої групи до західногунської мовної групи [16]. З сучасних мов її наступницею, вважають вони, є чуваська – мова населення Чуваської Республіки Російської Федерації [17]. Між тим, Петер Добрев схильний шукати первісну материнську мову праболгар у перській та індійській [18], що цілком припустимо за умови конкретно-історичного підтвердження нової прабатьківщини археологічними та мовознавчими дослідженнями.

Дані мови (за першою версією) доводять тюркську належність праболгар, а антропологічні та археологічні дослідження показують, що тюркський елемент у них був основним. Автори другої версії схильні вважати, що первинним був все ж таки індо-іранський етнокультурний елемент, який з початком руху гунів на захід потрапляє в залежність від тюрків та поступово (тобто впродовж тривалого часу) тюркізується. Віднині їхня подальша історія тісно пов'язується з етнічною спільнотою, що зародилася і сформувалася на Алтаї.

Отже, праболгари до потрапляння до складу тюрксько-алтайського поліетнічного угруповання, пройшли в своєму соціально-економічному та суспільно-

* Останнім часом активно розробляє концепцію протослов'янської етнічної належності стародавніх болгар ст.н.с. Інституту історії, археології та етнографії Дагестанського наукового центру РАН, доктор історичних наук Семенов І.Г. – Див.: Семенов І.Г. Основные аспекты концепции протославянской этнической принадлежности древних болгар // Восток (Oriens). – 2015. – № 6. – С.12-27. Однак аргументи і факти, які наводить дослідник на користь своєї концепції, на наш погляд, не є новими, достатньо обґрунтованими (з наукової точки зору) і переконливими.

політичному розвитку тривалий та складний шлях. Є всі підстави вважати, що вони не були традиційним кочівницьким етносом і ще на своїй прабатьківщині (Булгхарі) були звичайним осілим землеробським народом, насильницьким шляхом втягнутим у переселенський рух на захід*.

В подальшому у складі тюрксько-алтайської спільноти вони пережили ще дві важливі епохи суспільних трансформацій, що позначилися на процесах мовно-етнічного і політичного характеру: *гунський* та *старотюркський* (IV–VIII ст.). Третій, заключний, *слов'янський* етап становлення південних (дунайських) болгар як ранньофеодальної слов'янської народності, припадає на VIII – поч. XI ст.

Таким чином, пересування праболгар зі сходу на захід – від Внутрішньої Азії до Східної Європи – стало частиною Великого переселення народів, в якому на перших етапах особливо активну роль судилося відіграти зверхникам болгар – гунам [19], які на той час мали добре організоване та мобільне військо, а також блискучих полководців.

Просування гунів у II–IV ст. у степи Північного Казахстану, Північного Кавказу та Північного Приазов'я змусило до переселення на захід і велелюдні праболгарські племена. З цього часу починається певна диференціація їхньої етнічної спільноти на окремі орди, що поширюють своє панування на нові території. Найбільш ранні письмові свідчення про праболгар, в яких ті виступають зі своїм народним ім'ям (Voulgares), як уже зазначалося, зустрічається у Анонімному римському хронографі, укладеному близько 353/354 рр.

[20]. У подальшому з'являються нові багаточисленні праболгарські племена, відомості про які (місцезнаходження, етнічне оточення) знаходимо у творах авторів середини VI ст. (Йордана, Прокопія Кесарійського та ін.). Зокрема сирійський історик Захарій Рітор у своїй «Церковній історії» згадує близько 30 кочівницьких народів (оногур, авгар, сабір, бургар, аланів, куртаргар, авар, хазар, дірмар, сіругур, баграсік, кулас, абдел, ефталіт та ін.) [21], які проживали в юртах та харчувалися яловичиною, рибою, дичиною та тим, що дісталось від грабежів сусідніх народів. Окрім конгломерату тюркських, болгарських та іранських племен, що кочували північніше Кавказького хребта, значна частина болгар після 351 р. окупувала південь Вірменії, багатий родючими та хлібоносними землями, де проживали майже протягом століття. Про це свідчить вірменський історик Мойсей Хоренський [22].

Таким чином, гунський натиск у другій половині IV ст. на європейській південній сході, який на той час контролювався Остготською державою, відкрив шляхи та значні степові простори для розселення праболгарських племен. Основна маса їх переселяється в степи й лісостепові регіони Передкавказзя, Приазов'я та поріччя Дону та Дінця, на яких здебільшого проживали сармато-аланські племена антів та готів. Відірвавшись від свого внутріазійського оточення, болгари отримують можливість не тільки історичних, культурних, духовних контактів з народами і державами Південно-Східної Європи, а й можливості сепаратного державно-правового розвитку під впливом високої Візантійської ран-

* На це побічно вказує той факт, що покровителем «булхар» (тадж. ім'я болгар) тривалий час був перський бог землеробства Vulc, звідки, очевидно, найдавніше відоме перське найменування їхньої правітчизни – Булхар/а/ – Див.: *Добрев Петър*. Името българии... – С. 31, 96-97, 100, 154 та ін.; аналіз стародавніх, середньовічних та новітніх джерел з історії Булгхара свідчить про те, що це один з найбільш давніх та щільно заселених сільськогосподарських регіонів (від 100 до 50000 населення) нинішнього Афганістану, де вирощувалась і вирощується пшениця, ячмінь, рис, кукурудза, бавовник, гранати, мигдаль, цитрусові, оливки; успішно розвивалось і розвивається пасовищне тваринництво – каракульське вівчарство (за виробництвом каракулю Афганістан посідає 3-є місце у світі), а також конярство та велика рогата худоба – Див.: Афганістан. Справочная карта. – 6-е изд. 1 : 2 000 000. – М.: ГУГК, 1986. – 1 арк.

Звертає на себе увагу ономастика провінції Балх (розкинулася в долині однойменної р. Балх) та прилеглих до неї територій – назви гірських хребтів: Баба, Баян, Баран, топоніми Бурка, Хазараджат, Хазарас, Хазаратугай, Хазармани тощо.

нюфеодальної християнської цивілізації, прадавніх державних утворень кавказьких народів – вірмен, грузинів, роксолан, а також германських держав готів, франків, ін. народів Південно-Східної та Центральної Європи, зокрема слов'ян.

Між тим, упродовж наступних 70-ти років (після 375 р. н.е., – М.К.) праболгари згадуються в історичних джерелах надзвичайно рідко. Причини такого замовчування в писемних джерелах очевидно криються в об'єктивних обставинах – їх найменування певний час затьмарюється спільним узагальнюючим (збиральним для всіх племен і народів, включених до військово-політичного суперсоюзу) етнічним ім'ям «гуни».

З 377 по 453 рік гуни спромоглися встановити свою військово-політичну зверхність на величезній території: від Тамані та Подоння на Сході до Паннонії на заході. На десятки років ядром підкорених земель, джерелом матеріальних і людських ресурсів номадів стають українські (антські, хорватські, сербські) землі, населенниками яких були переважно алано-болгарські етноси.

Як відомо, апогею своєї могутності Гунська імперія досягає за правління Аттіли (445–453 рр.) [23]. Втім, смерть талановитого гунського вождя-державотворця та відсутність гідного наступника серед нащадків призводить до відцентрових тенденцій та розпаду нещодавно грізної держави. Територія гуно-мадярської держави різко скорочується до обширів невеликої Паннонії, що у VI ст. дасть змогу новим тюркським завойовникам аварам легко нею завладіти.

Це сталося між 562 і 565 рр. за таких історичних обставин. Близько 558 р., за посередництва аланського вождя Сарозія, авари налагоджують дипломатичні контакти з Візантією [24], стаючи при цьому слухняним знаряддям останньої у боротьбі проти ворогів імперії – антів (хорватів) та склавінів (сербів). Зблизившись з кутригурами (болгарами), вони спільно з ними розпочинають військові дії за підпорядкування антів [25]. Підкоривши останніх, вони заселяють район Паннонії, де під

зверхністю аварського вождя Бояна I-го (562–602) утворюють агресивний Аварський каганат (562–823) [26]. Проникнення великої кількості праболгар-кутригур спільно з аварами на захід та заселення ними Паннонії стало другою праболгарською переселенською хвилею у цей регіон з кінця IV – поч. V ст., що безумовно позначилося на інтенсивності етногенетичних процесів у цій області.

Звертаємо увагу на те, що тривале спільне проживання у Карпатській котловині місцевого (субстратного) населення, авар, праболгар-кутригур, антів, склавінів, гунів-мадьяр призводить до взаємопроникнення їхніх етнічних елементів у всі сфери життя етносів, нівелюючи їхні особливості – в побуті, матеріальній і духовній культурі (зокрема мові), що призводить до формування тут цілком нової людності – носіїв празько-корчакської археологічної культури, безпосередніх учасників етногенезу ранньосередньовічних українців-волинян, українців-бужан, українців-древлян, українців-подолан, українців-полян тощо.

Консолідація праболгарських племен у Північному Причорномор'ї в V–VII ст. н.е.

З 60-х років V ст. посилюються державотворчі устремління болгарських ханів і на Великій Україні (Великій Скіфії, Великій Хорватії). Болгари, повернувшись у своїй більшості на Тамань, в Надмеотидію, на Лівобережну та Південну Україну, зміцнюють свої позиції у Північному Причорномор'ї, прагнучи налагодити мирні торговельно-економічні та політичні стосунки зі своїми сусідами. Однак доба відносного спокою для них закінчується уже в середині VI ст., коли за Північне Причорномор'я розпочинають запеклу боротьбу Візантія і Тюркський каганат, які, не гребуючи жодними засобами, намагаються схилити на свою сторону ватажків войовничих праболгарських, сармато-аланських та германських племен.

Одним із найефективніших засобів у досягненні поставленої зовнішньополітичної мети в роки правління визначного

візантійського імператора Юстиніана I-го (527–565) стає християнізація варварів, зокрема праболгар. Намагаючись втягнути у сферу провізантійської політики народи Північного Причорномор'я, місіонери з Константинополя особливу увагу приділяють ідеологічній обробці місцевої знаті, підкупу її коштовними дарунками та грошима. При цьому вони, як свідчать джерела, досягають значних успіхів: 527 року, згідно з повідомленнями «Хроніки» Іоанна Малали, в Константинополі *приймає християнство гунський (болгарський - ?) вождеь Горд (чи Горда)* [27]. В цей же час (30-і роки VI ст.) успішно розгортає свою діяльність в землі гунів-савірів (Північний Дагестан) християнське посольство з Вірменії, якому пощастило *на сьомий рік свого перебування серед язичників «випустити»* (Святе, – М.К.) *писання гунською мовою* [28].

Програючи Візантії в ідеологічному забезпеченні своєї зовнішньополітичної експансії, тюркські хагани посилюють військову присутність своїх орд в приазовських та прикаспійських степах і в 567–568 рр. Хаган Сілджібу (Істемі) послідовно підкоряє своїй владі праболгар, хазар, готів, аланів та інших насельників східного регіону тюркської імперії. Торжество тюрків однак було не тривалим. Уже в 581 р. в Тюркському каганаті розпочинається кривава міжусобна боротьба, яка призводить до його розпаду на західну і східну частини.

Скориставшись цими усобицями в каганаті, Візантія у 590 р. відновлює своє панування над Боспором Кімерійським, Візантійською Таврикою, а також посилює свій ідеологічний та політичний вплив на союзні болгарські племена [29], Північне Причорномор'я в цілому.

Жорстоке володарювання тюркських каганів на Північному Кавказі, Приазов'ї та Подонні призвело до згуртування розпорошених праболгарських племен та їх-

ніх союзників, вони розпочинають вперту і рішучу боротьбу за своє звільнення. Ця боротьба особливо посилюється за намісника з числа болгарської знаті Гостуна, який був з роду Єрмі (згідно зі списком «Імен болгарських ханів»*), і правив західними областями Західно-Тюркського каганату протягом двох років [30].

У виниклій сприятливій політичній обстановці праболгари і споріднені з ними племена (насамперед автохтони алани), що проживали поблизу Азовського та Каспійського морів, об'єдналися навколо вожда уногондурів Кубрата від роду Дуло і близько 632 р. звільнилися від панування тюрків. Створений Кубратом потужний і значний за своєю територією військово-племінний союз був названий візантійськими авторами «Велика Болгарія» або точніше «Стародавня Велика Болгарія» [31].

Становлення «Великої Болгарії» в Україні

Таким чином, на початку VII ст. в Центральній та Південно-Східній Україні формується перша держава болгар «Велика Болгарія», очолювана амбітним і безперечно талановитим державотворцем Кубратом.

Письмові свідчення і археологічні дані дають можливість окреслити межі поставленого етнополітичного утворення приблизно таким чином: на схід – Кубань та Ставропольське нагір'я, на захід – Дніпро (болгарською – Кучо), на північ – Роська ріка (басейн р. Сіверський Донець – за Б. Рибаківим, О. Довженком, Т. Калініною) та верхів'я Псла і Ворскли, заселених переважно гото-аланами та болгарами; на південь – Меотидське (Азовське) та Понтійське (Чорне) моря [32]. «Велика Болгарія» стає першою політико-територіальною організацією болгар у Східній Європі, що передувала утворенню кількох ранньосередньовічних болгарських держав: 1) на південь від Дунаю – Дунайської Болгарії;

* Див.: Іменник болгарських ханів – літописний реєстр каганів групи болгарських племен, що мешкали на теренах сучасної України. Найдавніше відоме джерело з історії перших століть Булгарської держави виявлене в середині XIX ст. рос. істориком А.Н. Поповим та опубліковане ним у праці «Огляд хронографів російської редакції» в Москві 1866 р. Відомі три списки «І.»: Уваровський XV ст., Погодінський та Московський XVI ст. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Іменник_болгарських_ханів.

2) Волзької Булгарії у верхній течії на той час угро-фінської ріки та 3) Чорної Болгарії на Кубані. Сусідами «Великої Болгарії» – на Північ та Північний-Схід від неї були балтські та угро-фінські племена; на Схід – готоалани та хазари; на Захід – змішане населення, що складалося переважно з автохтонів балтів, готів-тервінгів та нових колоністів з заходу – слов'ян, носіїв празько-корчакської культури, що активно просувалися з Правобережжя на ліву сторону Дніпра-Славути.

Як свідчать писемні та археологічні джерела, держава Кубрата, очевидно, мала на перших порах дві столиці, пов'язані з сезонними пересуваннями номадів – південну та північну. Перша з них – Фанагорія, зимова столиця, важливий центр ремесла і міжнародної торгівлі, знаходилася, на думку Н.Я. Мерперта, на Таманському півострові [33]; літня ж резиденція Великого хана знаходилася, як можна гадати, на місті чи поряд з сучасною Полтавою («Лтава» давньоруських і «Б(П)алтавар» так званих «болгарських джерел», зокрема поеми Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана» [34], яку, на жаль, вельми поважні фахівці вважають талановитою підробкою XIX ст. на зразок «Велесової книги») [35]. Побіжно вказує на можливість розташування літнього табору Кубрата поблизу Полтави насамперед місцезнаходження його багатого поховання (Новосанжарський район Полтавської обл.) [36], про що йтиметься далі.

Велика Болгарія під керівництвом Кубрата швидко зміцнила свої позиції в Східній Європі й одержала певне міжнародне визнання як незалежна держава. Згідно зі згадуваним «Переліком» болгарських ханів Кубрат правив Великою Болгарією близько 60-ти років* (590-651) [37]. Як свідчать зкупі візантійські наративні джерела, він був з'єднаний тривалою міцною дружбою з імператором Візантії Іраклієм (610-641), його сім'єю. Витоки

зв'язків Кубрата з політичною елітою Візантії очевидно сягають ще юнацьких років, про що можна судити з візантійських джерел. Іоанн Нікіуский у своїй хроніці під 619 р. відзначав, що «Кубрат, князь гунів і племінник Органи, юнаком був охрещений і вихований в Константинополі в надрах християнства і виріс у царському палаці. Він був з'єднаний тісною дружбою з Іраклієм і після його смерті, як людина, щедро наділена його милостями та увагою, виявляла вдячну відданість його дітям і дружині Марті. Розповідали, що він підтримував права дітей Іраклія та був проти Константина» [38], тобто був людиною, як для свого часу, освіченою, відданим союзником, розумівся на таємницях тодішньої європейської політики та дипломатії.

Близько 635 р. Кубрат, для прикладу, направив посольство до візантійського імператора Іраклія й уклав з ним доволі вигідний мир та військово-політичний союз. У свою чергу, Іраклій за дружне, добросусідське ставлення вождя праболгар до Візантії, присвоїв Кубрату почесний титул «патриція» та надіслав йому багаті дари [39].

Це, звичайно, був нерівноправний договір, судячи з використаної візантійським монархом щодо Кубрата титулатури («патрицій»), але попри все це (слід віддати належне болгарському правителю – хан не зважив на це, оскільки був людиною великодушною, не був дріб'язковим у другорядних, формальних речах і мислив масштабніше та далекоглядніше) він дав можливість болгарському хану, спираючись на візантійське сприяння, мирно розбудовувати власну державу (одержавлювати її територію, зміцнювати кордони, налагоджувати торговельно-економічні зв'язки, створювати митниці тощо). Мир та злагода між праболгарським військово-племінним союзом Велика Болгарія та Візантійською імперією підтримувалися,

* Як довів у своїй монографії М.І. Артамонов, реальний (справжній) початок правління Кубрата (Курта) припадає на 632 р., він не міг керувати державою до початку 90-х рр. VII ст., оскільки у 80-90-х роках уже існувало Болгарське царство на Дунаї. Цифру 60, як справедливо зауважує дослідник, слід вважати за тривалість не правління, а тривалості життя Кубрата. – Дет. див.: Артамонов М.І. История хазар. – СПб., 2002. – С.181-182.

як стверджують писемні джерела, допоки жили ці два володарі. Іраклія не стало 641 р. [40], Кубрат не надовго пережив свого покровителя і помер, імовірно, за царювання імператора Константина II (641–668 рр.) близько 642 р. [41]. Варто припустити, що хан заповідав і своїм синам бути зваженими у стосунках з могутнім сусідом, проводити провізантійську зовнішню політику, що ті, як свідчать історичні факти, в більшості своїй і робили.

Цікаво наголосити, що через 1360 років після смерті Кубрата, 12 травня 1912 р. поблизу с. Мала Перещепина Константинівського повіту Полтавської губернії (сучасний Новосанжарський район Полтавської області) віднайдено та досліджено археологами поховання знаменитого болгарського хана [42]. Окрім решток праху Кубрата, в могилі виявлено частину дарів Іраклія – близько 800 художніх виробів із золота та срібла загальною вагою 20 кг та 50 кг. Першим точно датував перещепинські знахідки серединою VII ст. і пов'язав могилу з похованням хана Великої Болгарії Кубрата відомий німецький археолог Г. Вернер, вбачаючи в монограмах на знайдених там персях його ім'я (КОБРАТОУ, КОБРАТОУ ПАТРІКІОУ та ін.) [43]. Допомагають атрибуувати речі, які отримав Кубрат від Іраклія у зв'язку з наданням йому сану патриція, також золоті соліди в 20 карат (3,56 г), які були випущено за часів правління Іраклія з синами (637–638 рр.).

Причини поховання Кубрата у антській землі («серед степу широкого на Україні милій») можуть бути наступними. Як свідчать джерела, ще за життя Кубрата між військово-племінним союзом Велика Болгарія і Хазарським каганатом – правонаступником Західнотюркського каганату, розпочинається запекла боротьба за гегемонію в номадському світі. Оскільки сили були нерівними, болгарські орди змушені були відступати на північний захід, в регіони, що контролювалися їхніми союзниками готоаланами [Роський (Сіверський) Донець, Лівобережжя Дніпра, Середнє Подніпров'я]. У цьому зв'язку

є підстави стверджувати, що в 40-х роках VII ст. основний політичний центр Великої Болгарії переноситься з Фанагорії на Дніпровське Лівобережжя в район пізнішої давньоруської Лтави (нинішня Полтава), що на Ворсклі, і навіть до Києва (як припускають окремі дослідники, спираючись на так звані «болгарські наративні джерела» – літописи, поеми, а також міфи та легенди»). Басейн Ворскли на той час був своєрідною буферною зоною, яка колонізувалась з однієї сторони тюрками-болгарами, з іншої – дулібами-древлянами, бужанами, тобто творцями празько-корчакської археологічної культури, які назвуть цей алано-болгарський (антський) край слов'янською мовою «Україна» (в розумінні крайня «країна слов'янського світу»).

Візантійські хроністи Феофан і Никифор свідчать про те, що наприкінці свого життя Кубрат заповідав своїм синам бути згуртованими, зміцнювати єдність Великої Болгарії, не шукати кращого добра в інших землях, не сваритися, не допускати розбрату: *«володарюйте над тим, що маєте, і не поневолюйте інші народи»* [44]. Проте в умовах запеклих ранньосередньовічних антагонізмів та протистоянь з іншими не менш амбітними народами за власну землю, за волю, за елементарне існування, цей заповіт не міг бути виконаний нащадками великого хана до кінця. Коли постало питання, бути чи не бути Великій Болгарії як державі, а болгарам – як етносу, сини Кубрата (з огляду на нерівність сил у протистоянні з хазарами) обирають шлях нових компромісів, нових союзів, нових завоювань для утвердження своєї стабільної окремішньої Батьківщини. Роблять це вони продумано, дипломатично, далекоглядно та зважено, підтримуючи один одного, утримуючи при цьому контроль за життєво важливими торговельними артеріями, що зв'язували Південну та Центральну Європу з Середнім Подніпров'ям, Поволжям, Середньою Азією та Закавказзям, по суті тримаючи етнополітичну ситуацію на Півдні Східної Європи в полі свого зору та впливу.

**Розселення синів Кубрата
в хлібоносних регіонах Північного
Причорномор'я та їхні
історичні долі**

Після смерті Кубрата (близько 642 р.) верховна влада в праболгарському військово-племінному союзі переходить до рук найстаршого сина, чие ім'я (за свідченням Феофана Ісповідника) було Батбаян, за Никифором – Баян [45]. Батбаян виконав заповіт свого батька і лишився у Великій Болгарії (на теренах сучасної України), захищаючи рубежі своєї держави від ворогів зі Сходу. Однак його одноосібне правління над Великою Болгарією тривало лише три роки. Після того, як землі його орди були поставлені в залежність від хозар, він не полишив свою батьківщину та змушений був платити останнім данину. Тривала політична та економічна залежність від хозар не зломилася болгарську еліту, яка знаходила у собі сили, аби відродити свою державність на Кубані, в Подунав'ї, Поволжі та повернутися з часом на білому коні в Україну. Праболгарські племена перегруповуються, розділившись на п'ять автономних протодержавних утворень, які очолюють п'ять змушених самостійних у прийнятті відповідальних державницьких рішень синів Кубрата: Батбаян (Баян), Котраг, Ісперіх (Аспарух), Кувер (чи Кубер) та Альцек [46]. Як буде показано нижче на конкретних прикладах, у подальшому (після свого розселення) сини Кубрата діяли узгоджено та відповідально, дбаючи про відродження Великої Болгарії з центром в Україні.

Великою загадкою є діяльність (чи бездіяльність) у цій коаліції легендарного молодшого брата Кубрата – Шамбата, засновника Києва (620 року?), якого останнім часом на основі «Сказання про доньку Шана», що приписується Мікаелю Башту Ібн Шамсу Табіру, намагаються реанімувати окремі дослідники та зробити реальним історичним персонажем [47]. «Історизм» уривка поеми, в якому вміщено опис подій, пов'язаних з заснуванням (за наказом Кубрата) Києва, уже давно викликає цілком обґрунтовані сумніви щодо

його достовірності, а тому ми приєднуємося до тих дослідників, які вважають цю інтерполяцію новітньою фальсифікацією подій VII ст. [48] з метою перебільшення місця та ролі болгар у становленні як Української, так і Російської держав.

Свою увагу ми зупинимо, у першу чергу, на діяннях двох кубратовичів – Аспаруха і Котрага, творців відповідно Дунайської та Волзької Булгарій, правителі яких найбільш тісно взаємодіяли з Донецькою, Чернігівською, а згодом Київською Руссю. Рух праболгар («вугляр») на захід до Дунаю (Аспарух) і на північний схід до Волги (Котраг) поставили їх в різні умови і різне етнокультурне оточення (середовище): котраги (волзькі болгари) потрапляють у тюркське і фінно-угорське оточення, а аспарухові праболгари-уногундури опинилися по сусідству з греками-візантійцями та багаточисельними слов'янськими племенами. Волзькі болгари потрапляють в сферу місіонерської діяльності представників ісламу, дунайські – в сферу впливу візантійської християнської цивілізації.

Аспарух, третій син Кубрата, очолюючи один із найпотужніших болгарських союзів племен – уногундурів, змушений був під тиском хазар та їхніх союзників відійти на південний захід Причорномор'я – до Дунаю. Свідчення про це переселення містить «Вірменська географія» початку VII ст. В ній записано наступне: «Дунай ділиться при впадінні (у море, – М.К.) на шість рукавів, утворюючи озеро й острів, названий Певки. На тому острові живе Аспарух, син Кубрата, який «втік» (радіше відступив, – М.К.) від хазар до Болгарської планини і прогнав звідти авар на захід» [49].

Подальший стрімкий наступ болгар на землі, що розкинулися між р. Варною і Старою-Планиною, дав їм можливість поширити свою політичну владу на слов'янське об'єднання «Семи племен» – *смолян, драговитів, сагудатів, ваюнитів, велезитів, струмців, ринхінів*, а також на *саварів-сіверян*, які жили тут як федерати Візантійської імперії*, а також автохтонів регіону – фракійців (*одрисів, бессів, ас-*

* Див.: «Етнічну карту Балканського півострова середини VII ст.» – В кн.: «История на България. – Т. 2: Първа Българска държава. – София, 1981. – С. 44.

місів, мезів, гетів, трибалів). Гучні успіхи Аспаруха змусили імператора Візантії укласти з протоболгарами у серпні-вересні 681 р. надзвичайно важливий для останніх рівноправний мирний договір «на сором ромеїв і за наші гріхи», як з іронією і сумом висловився Феофан Ісповідник [50]. Цим договором Візантія **офіційно визнала Болгарську державу, як рівну собі**, і створила прецедент для інших «варварів» – сербів, хорватів – вимагати (від Імперії) визнання суверенної (незалежної) державності, права на свою національну мову та культуру.

Формування слов'яно-болгарської держави та болгарської народності

Для історії Балкан, історії Поволжя та Південно-Східної Європи загалом розпочинається нова історична епоха, в якій визначну роль відіграють протоболгари. Варто наголосити, що найпомітнішу роль у цей період в історичній долі південних, південно-східних і особливо північно-східних слов'ян відіграють саме дунайські (або південні) болгари (у першу чергу їхня політична еліта), які «свідомо» (або, як кажуть в народі, «добровільно-примусово») розчинившись у слов'янському морі, сприйнявши їхню мову та культуру, прагнуть об'єднати та консолідувати останніх під скіпетром одного хана (князя, царя) на безкрайніх просторах Східно-Європейської рівнини.

Головну роль у становленні болгаро-слов'янської держави та болгарської народності наприкінці VII ст. відіграли, на наш погляд, насамперед південні слов'яни «Союзу семи родів», тюркомовні протоболгари та фракійці – нащадки кіммерійців – представники найдавнішої народності на болгарських територіях, які на середину VII ст. зберегли свою мову, релігію, свої фольклорні традиції, обряди, звичаєве право. Зазнавши в подальшому майже повної асиміляції, фракійці між тим залишили яскраві сліди існування в топоніміці, в лексичному складі болгарської мови, в релігійних обрядах, матеріальній культурі.

Як ми зазначали, формування слов'яно-болгарської держави (інакше – «Першого Болгарського царства») завершується у

681 році, після звияжної боротьби болгар з Візантією, яка змушена була офіційно («де-факто» і «де-юре») визнати свого не поступливого сусіда. Молода держава зі столицею Плиска постала в Нижній Мізії. Ця подія відіграла виключно благотворне значення в становленні болгарської народності, що розтягнулося в часі на кілька століть. Процес оформлення єдиної народності завершується лише після прийняття християнства як державної монотеїстичної релігії (та нової державницької ідеології, – М.К.) у 865 р. [51], виникнення власної писемної та книжкової культури. Нова віра, запровадження нової законодавчої системи, проголошення офіційною мовою Болгарії – мови слов'янської більшості також відіграли позитивну роль об'єднувача і величезного консолідуючого фактора. Незважаючи на те, що праболгарська мова поступово відмирає в країні, вона залишила при цьому переконливі сліди у слов'янській мові не тільки південних, а й південно-східних слов'ян (в лексичному, морфологічному та синтаксичному аспектах). Важливим об'єднуючим чинником для консолідації та синаїкізму поліетнічного населення посталої держави відіграв також уміло і терпляче насаджуваний болгарською елітою державницький етнонім «болгари», в той час як імена численних слов'янських та фракійських племен свідомо замовчувалися в церковних проповідях, в літописних та літературних творах, були з часом призабуті.

Важливою консолідуючою силою протоболгар, слов'ян і фракійців слід вважати також військову організацію спільноти, яка збереглася та систематично вдосконалювалася у Болгарії після 681 року [52]. Хан Аспарух та його наступники поступово залучали слов'янську та місцеву еліту до керівництва військом, державного управління. Позитивними у цьому аспекті слід вважати візантійські впливи. Візантійська модель державно-правового розвитку, як найбільш престижна для того часу, здійснювала постійний, системний позитивний вплив на болгарську та слов'янську еліту з самого початку заснування їхньої держави.

Стосунки Дунайської (Великої) Болгарії з дніпровськими, волзькими та кубанськими болгарами

Слід окремо зупинитися на стосунках Дунайської Болгарії з дніпровськими, кубанськими та волзькими болгарами. В цьому питанні не можна не погодитися з думкою В. Типкової-Заїмової про те, що дунайські болгари не ізолювалися від навколишнього світу і впродовж V–XI ст. не забували шляхів до своїх старих теренів-осад на Волзі, на Дніпрі, на Дністрі, у Подонні та на Тамані, де лишилися споріднені з ними алано-болгари (анти-українці), які переживали ті ж асиміляційні та інтеграційні процеси з готами, аланами, тюрками, що й вони, зазнаючи впливів як західних, північних, так і східних сусідів [53]. Як свідчать археологічні та нумізматичні матеріали, цілком очевидно, що впродовж VII–XI ст. продовжував функціонувати трансконтинентальний торговельний шлях з Булгара до Києва, (реконструйований на документальних джерелах Б.О. Рибаківим та О.П. Моцею [54]), який у столиці «Роської землі» роздвоювався та вів на захід – до Паннонії (де певний час дислокувалася орда Котрага), і на південь – до Балкан. Підтримувалися зв'язки з колишніми територіями «Великої Болгарії» хана Кубрата та західної частини Хазарського каганату (VIII–X ст.) [55].

Давньоболгарська або церковно-слов'янська (кирилиця) – одна з перших слов'янських літературних мов, поряд з глаголицею, починаючи з кінця IX ст., прислужує в цей період не тільки політичним та культурним колам Дунайської Болгарії, а й виходить далеко за вузькі державні рамки, отримує більш широку, загальнослов'янську функцію у Великій Моравії, Хорватії, Сербії, Київській, Полоцько-Мінській (Білій), Новгородській (Північній), Володимиро-Суздальській (Північно-Східній) та Галицько-Волинській (або Західній) Русі [56].

Розглянемо свідчення писемних джерел про події в регіоні приазовських, таманських, донських та середньодніпровських болгар (земель, належних старшому сину

Кубрата – Батбаяну) після підкорення їх хазарами і переселення орд Аспаруха (в Мізію), Котрага (Волго-Камське межиріччя), Кубера (Паннонію, а згодом Македонію) і Альцека – до Італії (володінь короля лангобардів Грімвальда (662–671) [57].

Це перегрупування болгарських орд мало свою логіку, послідовність і підтверджується як писемними пам'ятками, так і останніми археологічними відкриттями європейських учених. В усіх землях, куди розселилися номади, вони майже синхронно переходять до осідлого способу життя, до ведення землеробського господарства (поєднуваного з тваринництвом, птахівництвом, огородництвом, ремісничими виробництвами, які в осінньо-зимовий час давали певні засоби для існування), засновують численні гради-міста, де отримують розвиток ремесла, торгівля, кам'яна архітектура тощо.

Постає питання: а як іменувалися насельники ранньосередньовічної України-Русі, Подоння, Тамані у V–X ст. (анти, склавини, хорвати, поляни, древліани ?). Досліджуючи цю доволі складну проблему, відомий радянський і російський дослідник Н.Я. Мерперт, уважно вивчивши праці арабо-перських істориків та географів (Аль-Балхі, Істахрі, Ібн-Хаукаля та ін.), особливо анонімний трактат «Межі світу від Сходу до Заходу» («Худуд ал-алам мін ал-машрік іла-л-магріб»), написаний невідомим автором близько 982 р., дійшов висновку, що переважну частину нинішньої України населяли так звані «внутрішні болгари» [58]. Свою назву вони отримали від того, що проживали між болгарами зовнішніми (дунайськими) та волзькими, до яких цей термін не застосовувався. Східний кордон народу «внутрішніх болгар» пролягав нижньою течією Дону, західний – Кучо (Дніпра), що протікав країною слов'ян, північний – Сіверським Донцем, за яким жили слов'яни та руси, і південний – Азовським та Чорним морями [59]. Внутрішні болгари розселилися по сусідству з іншими відомими з писемних джерел народами, перш за все зі своїми віковими і традиційними сусідами – аланами, спорідненими Венендерами,

що мешкали поблизу Пониззя Дону та на південний-схід від нього та ін. Ал-Істахрі (849/50 – 934) відрізняє внутрішніх болгар від Великої (Дунайської) Болгарії. Він зазначає: «Руси торгують з Хазарами, Румом і Великою Болгарією. Їх кордон на північ від Рума і кількість їх настільки величезна, що вони обкладають даниною Рум і внутрішніх (українських, – М.К.) болгар, які живуть поряд» [60].

У давньоруських та візантійських джерелах угруповання болгар Венендерів традиційно іменується «Чорними болгарами» [61]. Це найменування (етнонім) зустрічається в писемних джерелах, як підмітив Н.Я. Мерперт, лише чотири рази: двічі у давньоруських літописах і двічі у Костянтина Багрянородного. Никонівський літопис 872 року повідомляє про те, що син Аскольда – вождя східних росів – убитий у бою з Чорними болгарами [62]. Друге повідомлення міститься в договорі, укладеному в 945 році між київським князем Ігорем і візантійським імператором. В одній зі статей договору наголошується: «...як прийдуть Чорні болгари і почнуть воювати Корсунську землю, то наказую князю роському, щоб не пускав їх (в глиб країни, – М.К.), інакше заподіють шкоди і його державі» [63]. У § 12 «Deadministrandoimperio» Костянтин Багрянородний відзначає, що «і так звана Чорна Болгарія може воювати з хазарами» [64]. При цьому вказує точну локалізацію Чорних болгар: «за Боспором знаходиться гирло Меотидського озера, яке за величину свою усіма називається морем. У це Меотидське море впадають більшість великих рік. Північніше від нього (протікає) Дніпро, з якого Роси проникають в Чорну Болгарію, Хазарію і Сирію» [65].

Таким чином, Чорна Болгарія вказана тут чітко і однозначно – на схід від Дніпра і на північ від Азовського і Чорного морів, по суті поблизу територій, де перський анонім розташовує «внутрішніх болгар» – українців.

З подальших дій болгарських ханів по відношенню до південних слов'ян стають зрозумілими мотиви розселення останніх на Лівобережжя Дніпра-Славути. Примусові виселення південних слов'ян болгарськими ханами на неспокійне північно-східне порубіжжя Болгарського царства, на перший погляд, здаються непродуманими та недалекоглядними. Однак це лише на перший погляд. Болгарські хани задовго до розпаду антського політичного об'єднання (після 602 р.), гідно оцінили усі вигоди розкішних земель Північного Причорномор'я та прагнули закріпитися тут, зупинити деструктивні «приливи нових тюркських переселенців зі сходу», насамперед Східної та Центральної Азії. Саме цим можна пояснити організоване переселення з Балкан на південь і південний схід України (район Одещини, Поділля та Поросся на Правобережній Україні), Дніпровського Лівобережжя (Нижнє Поорелля, Посулля, Посейм'я) і далі – у верхів'я Оки та Волги, на так зване Залісся) багатьох тисяч сіверян (Новгород-Сіверський, Новгород-Сіверське князівство), смолян (Смоленськ, Смоленське князівство), дреговичів (Турово-Пінське князівство), угличів (Угол на Орелі, Угліч в Заліссі*), в'ятичів, радимичів, тиверців (м. Твер** – майбутній суперник Москви) та інших південнослов'янських племен, що прослідковується за археологічними, ономастичними, етнографічними та фольклорними матеріалами. Доклавши зусилля, болгарські хани певною мірою потіснили хорвато-сербські політичні утворення на захід та південний захід, а також міцно закріпилися на Лівобережній Україні, завдяки переселенню сюди великої кількості слов'ян союзу «Семи родів» на чолі з савірами/сіверянами.

Масове переселення у VIII ст. південних слов'ян у Поорелля, на Сіверський Донець та Оскол, дало їм змогу частково асимілювати, частково витіснити на Південь (Тамань) і Північний-Схід рештки гото-

* Нині м. Углич Ярославської обл. РФ розташоване на р. Волзі, 200 км на північний-схід від Москви; у XIII-XVI ст. – центр Углицького князівства;

** Нині м. Твер, 176 км північно-східніше Москви на березі Волги; з 1247 по 1485 р.р. – центр удільного, а згодом великого князівства Тверського.

алан (росів, росомонів), та перебрати на себе їхнє германо-іранське ім'я – «рос/рось» (етнонім), навколо якого так багато зламано списів науковцями-медієвістами різних країн. Це трапилося, на наш погляд, тому, що слов'яни у великій кількості влилися в уже сформований державний і територіальний масив Роської держави, не зламавши її механізму, не замінивши правлячої еліти, а наповнивши нове політичне утворення іншим етнокультурним (слов'янським) змістом, з чим у майбутньому довелося рахуватися правлячій верхівці під час розбудови «гуманітарного сектора» держави, запроваджуючи християнство, церковно-слов'янську (староболгарську) мову, світське та церковне писане (державне) право, літописання тощо.

Звернімося насамперед до історичної долі сіверян та слов'ян «Семи родів» – носіїв мови південних слов'ян, еліта яких в подальшому, на наш погляд, відіграє значну роль у становленні як української народності, так і, насамперед, мови, менталітету та державності «великоросійської народності».

Переселення південних слов'ян на північний схід Європи відбувалося не стихійно і, судячи з усього, під пильним наглядом болгарських, а згодом угро-фінських ханів. Дії останніх (і болгарських, і мадярських правителів), як нам уявляється, на той час успішно коригувались візантійською дипломатією, яка прагнула зберегти за собою зону впливу на цей хлібний, важливий у стратегічному відношенні регіон. Очолили розселення слов'ян на Правобережжя та Лівобережжя Середнього Дніпра, судячи з інформації «Повісті временних літ», на перших порах тюрки – савіри/сіверяни. Доклали руку до напрямку розселення слов'ян, як свідчать джерела, й угорці – учасники етногенезу антиукраїнців поряд з індо-аріями, германцями та тюрками-болгарами, які тривалий час намагалися закріпитися на українських чорноземах – спочатку в Ателькузі (Донбас), а згодом – Леведії (Одещина). Ці плани не дозволили їм зреалізувати, як ми вже зазначали, нові тюркські пришельці зі сходу – печеніги, торки, торки-узи, турпеї,

берендеї, ковуї, половці, чорні клобуки (кара-калпаки), татари та ін.

Зворотне розселення слов'ян з Подунав'я та роль у ньому балканських савірів/сіверян та паннонських нориків-русинів (VII–IX ст.)

Інформація про сіверян Мізії, інші тюркські та південнослов'янські племена, котра міститься у вітчизняних, візантійських, західноєвропейських та арабських джерелах VII–XI ст., здебільшого розглядається дослідниками, особливо Росії, в статистиці, без виокремлення історичних періодів в їхній державно-правовій та етнокультурній еволюції, без урахування їхніх переміщень (міграцій), синоїкізму (злиття) з іншими народами тощо. Між тим сучасна чеська, словацька, болгарська, румунська, українська та російська археологія мають у своєму розпорядженні конкретні матеріали для реконструкції, відтворення етнополітичного процесу, що постійно змінювався впродовж VII–XII ст. у Південно-Східній Європі за окремими хронологічними нашаруваннями.

У цьому сюжеті на основі історичних джерел і даних археології прослідковуються події, що мали місце на північному сході Балкан та Південній Україні у VII–XII ст., коли значні маси південнослов'янського народу, деморалізовані постійною політичною нестабільністю в регіоні, виселяються на Південь та Схід України, потрапляють під етногенетичні, військово-політичні, мовні та релігійні впливи кількох провідних політичних та релігійних центрів на Сході Європи – Арабського Халіфату, Хазарії, Візантії, певною мірою Вірменії та «Роської землі». Найповнішою мірою розселення слов'ян Подунав'я у північно-східному напрямку безумовно відобразилося в одній із найдавніших пам'яток східнослов'янського літописання – «Повісті временних літ» (XI ст.).

У недатованій частині «Повісті временних літ» (ПВЛ) викладено так звану «теорію дунайського (чи балканського) походження» прабатьківщини частини майбутніх «східних слов'ян» (звертаємо

увагу читачів на перше свідоме фальшування історичних подій, пов'язаних із розселенням південних слов'ян, яке подається літописцем як розселення з Подунав'я – єдиного центру* – єдиної Прабатьківщини, що не відповідає дійсності, – М.К.). Автором цієї версії розселення слов'ян, на нашу думку, був перший руський митрополит Іларіон, у подальшому (після 1054 р.) – чернець та ігумен Києво-Печерського монастиря Никон Великий (автор вступної частини ПВЛ). В ній змальовано концепцію появи на історичній арені слов'ян та їх наступного розселення в Східній Європі. Оскільки головним історичним джерелом всесвітньої історії на той час була єврейська «Біблія», природним слід вважати те, що іудео-християнин Никон в основу східнослов'янської історії поклав біблійські міфи, перекази, легенди. Після руйнування Вавилонської вежі, за версією Никона, бог змішав народи і розділив їх на сімдесят і на дві мови, та розсіяв (розселив) їх по всій Землі. «Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський – так звані **норики**, які є слов'янами. По довгих же часах (після цих подій, – М.К.) сіли слов'яни по Дунаєві, *де єсть нині* (тобто на поч. Х – поч. XI ст.) Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, – (в залежності від того), де сіли, на якому (чи котрому) місці: ті, що прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися **моравами**, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж **волохи** знайшли слов'ян дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] – лютичами, інші – мазовшанами, ще інші поморянами... Так само й ті **слов'яни**, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися **полянами**, а інші – **деревянами**, бо осіли в лісах; а другі сіли

межи Прип'яттю і Двіною і назвалися **дереговичами**; а інші сіли на Двіні і назвалися **полочанами** – од річки, що впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [**словенами**]; і зробили вони город і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися **сіверянами**. І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена» [66].

Відомий український літописецзнавець та перекладач Л. Махновець, аналізуючи цей сюжет (як і його попередники О.О. Шахматов, Д.С. Лихачов та ін.), не безпідставно вважає, що друга частина останнього речення (виокремлена курсивом) не має логічного зв'язку з першою і перенесена сюди, очевидно, із подальшої розповіді (під 898 р.) «Про переклад книг на слов'янську мову» [67]. Звертаємо увагу на компілятивність та тенденційність даної частини «Вступу» до ПВЛ, яка розриває логічний виклад давньоруського літописця про причини розселення слов'ян з Подунав'я на північний схід – у Подніпров'я, на Лівобережжя Дніпра і далі – до Залісся... та свідчить про пізніші втручання в канву первісного тексту літопису (протографа).

В даному місці у пізніші часи (XII–XV–III ст.) до вступної частини ПВЛ інтерпольовані дві іудео-хазарські легенди-фальсифікації, легенди-вигадки про Андрія Первозванного та походження Києва. Гадаємо, що вони укладені не раніше початку XII ст. та внесені до третьої редакції ПВЛ, здійсненої за участю претендента на великокнязівський стіл новгородського князя Мстислава Володимировича – сина Мономаха, який (під впливом скандинавського оточення) прагнув принизити древність Києва (Старого Гарда) на користь Нового Гарда (Новгорода) та похизуватися своєю «вченістю» перед рідними братами та іншими «Рюриковичами». Цю інтер-

* Насправді цих центрів було два: Паннонія (західний центр) і Мезія (південний центр), звідки йшло розселення на Україну мовно та етнографічно різноманітного населення. У першому регіоні, як відомо, три століття підряд військово і політично домінували авари, а в другому – болгари.

поляцію могли внести до новгородського літопису й пізніші «редактори», використавши ім'я знаного та освіченого новгородського князя. Проте, як доведено археологами, поглиблення історії Новгорода на ціле тисячоліття є фікцією.

Набагато переконливішими є пам'ятки матеріальної культури, що свідчать про давність заселення Середнього Подніпров'я. Нагадаємо, що ще у часи мідно-кам'яної доби на території нинішнього Києва (про що середньовічні руські літописці та фальсифікатори не мали жодного уявлення) існували численні поселення трипільської культури, відкриті В.В. Хвойкою, мешканці яких займалися відтворюючими формами господарства – землеробством, тваринництвом, птахівництвом, а також розвивали ткацтво, гончарство, домобудівництво, мідноливарне виробництво, різблення по дереву та кістці, виготовляли зброю – дерев'яні булави, списи, луки та стріли. До того ж у трипільців активно розвивалися художні образотворчі мистецтва – скульптура, малярство, художнє ткацтво тощо [68], що свідчить про їхню високу для свого часу духовність. Залюдненість Середнього Подніпров'я не послаблюється і в наступний період – скіфський, або залізний, коли середземноморську людність частково витісняють, частково асимілюють іраномовні кіммерійці, скіфи, а згодом сармато-алани.

Протоміські центри на території Києва (Хотівське та Ходосівське городища), знахідки античних (корінфських) монет, кераміки датують витоки перших міст-держав на Дніпрі скіфською (сколотською, або прабалтською) добою – VI ст. до н.е. [69], тоді як за новітніми археологічними матеріалами Новгород як повноцінне місто постає на оз. Ільмень лише з середини X ст. н.е. [70], тобто після 945 р.). Найвірогідніше будівничими цього міста, як нам здається, стали «депортовані» з України ізгої-древляни, насильно переселені болгаркою Ольгою у сорокових роках X ст. з древлянської України на Північ за вбивство її («ненажерливого», – М.К.) чоловіка та непокопу «собирателям» «Руської землі».

Між тим, це була не тільки (і не стільки)

жорстока помста «мудрої» болгарки Ольги поліщукам – балто-слов'янам-дулібам-тервінгам-древлянам за вбивство її чоловіка – Ігоря (Інгора, Інгвара) у 945 р., перебільшено «розписана» та «розрекламована» літописцями та «книжними людьми» для залякування мешканців національних «окраїн» та недопущення в майбутньому в Україні-Русі чогось подібного – будь-яких бунтів та «сепаратистських рухів».

На наше глибоке переконання, це примусове виселення слов'янського люду на угро-фінську периферію переслідувало кілька інших прозорих прагматичних державницьких цілей: окрім залякування народних мас, що лишалися в Україні-Русі, воно мало на меті також і певні етнокультурні, економічні та демографічні завдання – залюднити слов'янством необжиті північні землі, вигідно розташовані на торговельних шляхах (з греків у варяги, з варягів у Хваліси, з варягів до Риму, з Верхнього Поволжя (Волзької Булгарії) – до Києва та Дунайської Болгарії тощо), покращити надходження з краю хутра, медів, воску інших товарів, зокрема невідьників-склавинів з числа балтських, угро-фінських народів, що користувалися неабияким попитом на ринках візантійських міст, у першу чергу Константинополя.

«Слов'янізація» чи «русифікація» державних окраїн таким способом стає віднині на довгі століття державницькою політикою великокнязівської влади не тільки середньовічної «імперії Рюриковичів» – Київської, Московської Русі, а й імперії Романових і навіть новітньої «імперії зла» – СРСР у 50-70-і роки XX ст., коли освоювалися безкрайні простори Сибіру, цілинні та перелогові землі Алтаю, Казахстану, Краснодарського краю, велися різноманітні Всесоюзні будови. Гасло-заклик: «Едемте, друзья, в дальние края, станем новоселами и ты и я...» – було обов'язковим до виконання та добровільно-примусовим для всіх, хто отримав «комсомольські путівки» на комуністичні будови. Центр не особливо дбав про інтереси національних окраїн, корінних народів, він дбав лише про егоїстичні інтереси ненаситної правлячої еліти

панівної нації, креново зацікавленої в розчиненні в «російському морі» малих і середніх народів.

Щодо легенди про Андрія Первозванного, то, як нам уявляється, вона свідомо з'являється («вписується») на місці оповіді Анастаса Корсунянина про Климента І-го Римського – єпископа велетрійського, мученика християнської церкви, дійсно засланого римлянами у 101 р. до каменоломень Херсонесу Таврійського, аби зламати дух та віру цього переконаного і мужнього послідовника Христа. Внесена до Никонівського літопису після 1054 року [71]. Серед переказів про Климента кирило-мефодіївського циклу, що розповідають про мученицьку смерть єпископа, на скільки нам відомо, немає жодного, в якому йшлося би про втечу Климента зі страшного римського полону та його місіонерську діяльність у Європейській Сарматії: пішохідну мандрівку вздовж Борисфена до гір київських, Новгороду (древлянської факторії Києва на Ільмені) і далі морем – до Риму. Це, як ми гадаємо, був скоріш за все переказ київським першосвященником причорноморської легенди першохристиян Таврики про апостольську діяльність святого (можливо, вдячних учнів єпископа Климента), які в дусі апокрифічних переказів створили образ незламного борця з язичництвом (поганством), який не загинув, а якимось чудом врятувався для служіння християнському Богу і, на зло своїм ворогам, не тільки започаткував «Златоглавий Київ» (пізніше викреслений з літопису Мстиславом чи його редактором), відвідав парну баньку в «Новгороді» (якого на той час просто не існувало як слов'янського града), а й благополучно повернувся до рідного йому Риму.

Як ми знаємо, Анастас Корсунянин, ревний католик, який впродовж тридцяти років (!) (988–1018) вірою і правдою служив Володимирі Великому, очолював клір великокнязівського храму, новгородське єпископство, добре знав історію християнської церкви, очевидно й започаткував укладання хронології найважливіших подій в історії держави Володимира Великого, а також князівського

літописання. Християнізація Північного Причорномор'я, Південної та Північної Русі «цілком об'єктивно» викладена в його концепції з позицій західної римокатолицької церкви, в час, коли Климент Римський у повному розумінні цього слова ще був «прапором» серед місіонерів-християн, а Рим і Константинополь остаточно не розсварилися 1054 р. [72].

Після не зовсім логічних оповідей про мандрівку до Риму Андрія Первозванного та про засновників Стародавнього Києва – Кия, Щека і Хорива, автор «Вступу» до ПВЛ знову повертається до головних причин розселення слов'янських племен з Полудневого Подунав'я:

«Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів, себто від хозар, **так звані болгар** (бл. середини VII ст., – М.К.), і сіли вони по Дунаєві, і *були насильниками над слов'янами* [73]. Отже, як і авари Паннонії у VI ст., так і праболгари Мізії в VII ст. нічим не були кращими, гуманнішими одне від одного, вони не тільки примучували місцевих слов'ян, а й контролювали чи вірніше, диктували їм свою волю щодо місць розселення на Великій Східноєвропейській рівнині, форми державно-правового устрою, моделі соціально-економічного розвитку, вірувань тощо.

Про це свідчать усі наступні знакові події в житті Київської Русі, в яких так чи інакше брала участь болгарська світська та церковна еліта (*військово-політичний та економічний тиск Великої та Чорної Болгарії на Русь задля християнізації країни; хрещення Аскольда болгарським єпископом Михайлом та підпорядкування роської митрополії Аквілейському патріархату; спільні військові дії Олега і царя Симеона проти Візантії; шлюб Ігоря з племінницею Симеона Великого (донькою Володимира Борисовича) Ольгою (Ольгою); праболгарська діяльність в Україні-Русі княгині Ольги; боротьба київського князя Святослава за спадщину (?) у Болгарії та незалежний політичний курс Київської Русі від центрів світового впливу; вивезення Свенельдом «священних книг» писаних церковнослов'янською з Преслава до Києва;*

хрещення Володимира Великого та тимчасове підпорядкування руської церкви Охридському патріархату (988-1018 рр.); запровадження єдиної державної церковнослов'янської (староболгарської) мови в усіх церковноприходських школах, під час богослужінь, укладанні хронік, законодавчій, адміністративно-управлінській та дипломатичній діяльності тощо; переселення частини болгарської еліти на Русь після ліквідації Візантією I-го Болгарського царства у 1018 р.; третій шлюб Володимира з болгаркою – матір'ю Бориса та Гліба; запровадження з допомогою болгарських фахівців грошової (фінансової) системи в Київській Русі; проголошення культу Бориса та Гліба на Русі; використання Ярославичами «Закоу судного людам» під час укладання «Правди Роської» тощо).

На жаль, опис цих важливих та знаменних подій в житті України-Русі у давньоруських, галицько-волинських та українських літописах здебільшого вилучено або викривлено, сфальшовано наступними великоросійськими літописцями, переписувачами, «редакторами» і «дописувачами». Правда інформація збереглася лише фрагментарно, за якою реконструювати дійсний хід історичних подій надзвичайно важко, а інколи практично не можливо. Після підкорення древлянсько-словенського Новгороду Москвою (1478 р.) та привласнення його духовної спадщини (насамперед літописної), як справедливо зазначав відомий російський історик-медієвіст В.Я. Петрухін, фальшування стародавньої та середньовічної болгарської, української, російської та білоруської історії, історій інших «братніх» народів стає для Москви звичайною «державницькою політикою» [74]. Це головна причина ліквідації багатьох правдивих (історичних) свідчень давньоруських літописних джерел про Україну-Русь. Водночас не завжди «вміле» та «чисте» (старанне?) фальшування наративних джерел (навіть за пильного редагування їх у пізніші часи), які систематично здійснювалися і здійснюються у монархічній (тоталітарній державі) Росії заради збереження «єдиної та неділимої», залишили «сліди», що дають можливість

уважним дослідникам розкрити справжні мотиви та наміри фальсифікаторів давньоруської та давньоукраїнської історії.

Військово-політичне зближення болгар зі слов'янами, за писемними джерелами, розпочинається буквально з початку доби Середньовіччя, коли серйозно загострюються взаємини союзних народів з Візантією. Про це писав Прокопій Кесарійський так: «З тих пір, як Юстиніан перебрав владу над ромеями, гуни (протоболгари, – М.К.), слов'яни і анти майже щороку нападали на Іллірик та всю Фракію» [75]. Звертає на себе увагу факт, що в тріаді згадуваних народів («...болгари, анти та склавіни») зазвичай на першому місці стоять «болгари», як організатори і військові керівники нападів на імперію, хоча вони суттєво поступалися в кількісному відношенні і антам, і склавінам. Цілком очевидно, що вже тоді болгарські хани, маючи добре організоване військо, зокрема кавалерію, налагоджені міжнародні зв'язки, вирізнялися серед союзницьких еліт і своєю освіченістю, полководницьким та дипломатичним хистом, що давало їм можливість диктувати волю союзникам. Візантійській дипломатії доводилося неабияк трудитися, аби завчасно руйнувати подібні союзи заради безпеки своєї держави. Наприклад, не випадково Юстиніан I-й, прагнучи зсередини підірвати агресивну коаліцію, близько 540 р. запрошує антів (аланів-українців) поселитися в якості федератів у граді Туррісі (неподалік Галаца), щоб захистити вразливу частину дунайського кордону [76]. Очевидно, саме в ці часи в середній течії Пруту започатковується одне з перших міських алано-антських поселень, пізніше відоме під назвою Яси (сучасна Румунія). В подальшому візантійці схилиються на свій бік ханів «Великої Болгарії», котрі впродовж тривалого часу проводили вигідний для імперії зовнішньополітичний курс, спрямований на нейтралізацію агресивних дій Аварського та Хазарського каганатів, забезпечення миру та спокою в Тавриці та Північному Причорномор'ї тощо.

(Продовження в наступному випуску
Правничого вісника Університету «КРОК»)

Література

1. Див. основну літературу по темі у монографіях: *Сохань П.С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. – Киев: Наук. думка, 1976. – С. 275-288; *История на България* в четиринадесет тома. – Том втори: Първа Българска държава. – София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1981. – 504 с.; *Теплицкий Ю.М.* Откуда пошла земля славянская и какого мы рода-племени. Этногенез славянства и становление государственности Киевской Руси в контексте взаимоотношений «Запад» – «Восток». – К.: Аристей, 2004. – 288 с.
2. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I-го тис. н.е.) – Київ-Чернівці, 2001. – С.25-28; *Корінний М.М.* Хан Кубрат – творець Великої Болгарії // «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні»: Матеріали VI-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2005 р.). – Острог, 2005. – С. 25-28.
3. *История Армении* Моисея Хоренского. Пер. Н.О. Эмина. – М., 1983. – С. 62.
4. *Chronographus anni CCCLIII. Monumenta germaniae Historica Chronica minora.* saec. IV, V, VI, VII. Ed. T. Mommsen. – Berlin, 1891. – С. 105.
5. *Венелин Ю.И.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. – М., 1829. – Т. 1. – VIII. – 256 с.
6. *Обнорский С.П.* Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. – М.-Л., 1936. – Т. VI-VIII. – С. 102; *Соболевский А.* Древняя церковно-славянская литература и ее значение. – Харьков, 1908. – 22 с.; *Шишманов И.Д.* Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името «българин» // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1900. – Кн. XVI и XVII. 1. Научен отдел.
7. *Артамонов М.И.* История хазар. – СПб., 2002. – 560 с.; *Гумильов Л.Н.* Хунну. – М., 1960; *его же.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 2002. – 439 с.; *его же.* Древние тюрки. – М., 1993. – 526 с.; *его же.* Древняя Русь и Великая степь. – М., 1992. – 781 с.; *его же.* Конец и вновь начало. – СПб., 2002. – 416 с.; *Закон судный людем.* Краткой ред. Подгот. к печати М.Н.Тихомиров и Л.В.Милов. Под ред. М.Н. Тихомирова. – М., 1961. – 179 с.; *Закон судный людем.* Пространной и сводной ред. Подгот. к печати М.Н. Тихомиров и Л.В. Милов. Под ред. М.Н. Тихомирова. – М., 1961. – 287 с.; *Коледаров П.* Политическа география на средновековната българска държава. – Ч. 1. От 681 до 1018 г. – С., 1979. – 88 с, 9 л.к.; *Королюк В.Д.* Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья (Политическая и этническая история). – М., 1985. – 240 с.; *Литаврин Г.Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII– первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 49-81; *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. – Казань, 1957. – 37 с.; *Михайлов Е.* За руско-българската етническа граница до края на X век. // Годишник на Софийския ун-т. Филол. фак-т., 65, 3, 1973. – С. 183-211; *Он же.* Руси и българи през ранното средновековие (602-964). – ГСУ. Истор. фак-т, 66, 1975, 79-143; *Он же.* Обособяване на източните и южните славяни // ИП, 1971. – № 3. – С. 63-80; *Тыпкова-Заимова В.* Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII-IX вв. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI-XII вв.). – М., 1991. – С. 37-51; *Койчева Е., Кочев Н.* Болгарское государство с середины VIII до конца IX в. // Там же. – С.51-69; *Липшиц Е.Э.* К истории земельного закона в Византии и в средневековых балканских государствах // ВВ, 29, 1968. – С. 53-62. *Плетнева С.А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) // МИА, 1967, – № 142.
8. *Димитър Ангелов.* Образуване на българската народност. Второ преработено и допълнено издание. – София, 1981. – 432 с.; *Петър Добрев.* Името българи: ключ към древната българска история. – София, 2002. – 168 с.; *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I-го тис. н.е.). – Київ – Чернівці, 2001. – 144 с.; *Теплицкий Ю.М.* Вказ. праця.; *Любащенко В.І.* Кормча книга: сторінка з українсько-балканських взаємин // Проблеми слов'янознавства (далі – ПС), 2009. – Вип. 58. – С.51-66; *Адаев А.* Болгары. – Николаев, 2010. – 576 с.
9. *Шишманов Ив.* Вказана праця. – С. 505-573; *Бурмов Ал.* Към въпроса за произхода на прабългарите // Известия на Българското историческо дружество. – София, 1948. – Вип. 22-24. – С. 298-337; *Сиротенко В.Г.* Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники VI–VIII вв. // Ученые записки Удмуртского государственного педагогического института. – Ижевск, 1961. – Вип. 20, серия 4. – С. 3-14; *История на България:* В четиренадесет тома.

Изд. на Българската Академия на Науките – Т. 2. Първа Българска държава. – София, 1981. – С. 59-69, 87-90.

10. *Златарски В.* История на българската държава през средните векове. – София, 1970. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 55 та наступни; *Дечев Д.* Източногерманският произход на българското народностно име // Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. – София, 1926. – Вып. 22. – С. 3-25.

11. *Moravcsik Gy.* Zur Geschichte der Onoguren // Ungarische Jahrbucher. – 10. – Budapest, 1930. – № 1-2. – S. 53-90.

12. Критику этих гипотез см. в публикации: *Бурмов Ал.* Към въпроса за произхода..., – С. 303-316, 323-326.

13. *История на България.* – Т. 2. – С. 60.

14. *Петър Добрев.* Името българи: ключ към древната българска история. – София, 2002. – 168 с.; *Адаев А.* Болгары. – Николаев, 2010. – 576 с.

15. *Петър Добрев.* Вказана праця. – С.29-31 та ін.

16. *Младенов Ст.* Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио-алтайските народи // Българска историческа библиотека, 1, 1928. – № 1. – С. 49-71; *Pritzak O.* Die bulgarische Furstenliste und die Spracheder Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955; *Баскаков Н.А.* Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969. – С. 210-236; *его же.* Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1985. – 208 с.

17. *Младенов Ст.* Положението на Аспаруховите българи..., – С. 58-64; *Баскаков Н.А.* Введение..., – С. 238-241.

18. *Петър Добрев.* Вказана праця. – С.29.

19. *Приходнюк О.М.* Степове населення України... – С. 8-14; *Баскаков Н.А.* Вступ..., – С. 135-152; *Потанов Л.П.* Очерки по истории алтайцев. – М., 1955. – С. 55 та наст.; *Бернштам Л.Н.* Очерки истории гуннов. – Л., 1956; *Гумильов Л.Н.* Хунну. – М., 1960.

20. *Chronographus anni CCCLIV*, р. 105. – Див.: Латински извори за българската история. – София, 1. – С. 80.

21. *Пигулевская Н.В.* Сирийские источники по истории народов СССР. – М., 1941. – С. 165.

22. *История Армении* Мойсея Хоренского. – С. 55-56, 62.

23. *Засецкая И.П.* Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V веков). – СПб., 1994; *Приходнюк О.М.* Вказ праця. – С.25-28 та ін.

24. *Menander.* Fragmenta, 442-443 // ГИБИ, 2. – С. 233-235.

25. *Там же*, 443 // ГИБИ, 2. – С.235.

26. *История Венгрии* / Отв. ред. Шушарин В.П. – М., 1871. – Т. 1. – С. 75-80.

27. *Ioannis Malalae Chronographia.* – Bonnae, 1831. – Cap. 16. – P. 430.

28. *Проконий из Кесарии.* Война с готами. – М., 1950. – С. 384-385; *Корінний М.М.* Від варварства до християнської цивілізації // Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2003. – С. 133 та ін.

29. *Артамонов М.И.* История хазар. – М., 1962. – С.133-139.

30. *Besevliev V.* Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale // Byzantion, 35. – Bruxelles, 1965. – P. 306.

31. *Theophanes Confessor.* Chronographia. Ed. C. de Boor. 1-2. – Lipsiae, 1883. –P. 356-357.

32. *Плетнева С.А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура). – М., 1967. – С. 186.

33. *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. – С.19.

34. *Шамсі Баишту.* Легенда про доньку Шана // Хроніка 2000. – К., 1992. – Вип. 1; *Приходнюк О.М.* Степове населення України... – С. 21-24.

35. *Творогов О.В.* К спорам о «Велесовой книге» // Что думают ученые о «Велесовой книге». – СПб., 2004. – С. 6-30.

36. *Зарецкий И.А.* Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 4 та ін.

37. Див.: *Тихомиров М.Н.* Именник болгарских князей // ВДИ, 1946. – № 3. – С. 81-90; «Именник Болгарських Ханів» // Вікіпедія; *Васил Н. Златарски.* История на Първото българско Царство. I. Епоха хуно-българского надмошье (679-852). – С. 450 та ін.

38. *Артамонов М.И.* История хазар. – С.179-183 та ін.

39. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I-го тис. н.е.). – Київ-Чернівці, 2001. – С.25-28.

40. *Никифора, патриарха Константинопольског*, краткая история со времени после царствования Маврикия. Перевод Е.Э. Липшиц. // ВВ, т. 3. – М.-Л, 1950. – С. 359.
41. *Златарски В.Н.* История. – С. 84-90.
42. *Зарецкий И.А.* Вказ. праця; *Приходнюк О.М.* Вказ. праця.
43. *Werner J.* Der Grabfund von Malaja Pereschčepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren // *Accademie der Wissenschaften, philosophisch-historische klasse.* – München, 1984. – N. F. H. 91.
44. *Никифора, патриарха Константинопольског*, краткая история... – С. 363-364; *Theophanis. Chronographia.* – I. – Bonnae, 1839. – P. 544-548.
45. Там же.
46. Там же.
47. *Микаиль Ибн Шамс Тебир.* Сказание о дочери Шана. – Истамбул, 1991. – Ч. IV, 1. – С. 347-349; *Нурутдинов Ф.* Доля і заклик давньої поеми // *Хроніка 2000.* – К., 1992. – Вип. 1; *Жук В.Н.* Из сивої давнини: нариси з історії України та Полтавщини УІІ ст. до н.е. – Полтава, 2005. – С. 97-149 та ін.
48. *Приходнюк О.М.* Вказ. Праця. – С. 25; *Шамилоглу Ю.* «Джагфар Тарихы»: как изобреталось болгарское самосознание // *Фальсификации исторических источников и конструирование этнократических мифов.* – М., 2011. – С. 275-287; *Петров А.Е.* Необульгарская идея и легитимизация поддельного свода Джагфара // Там же. – С. 288-296.49. *Еремян С.Т.* Армения..., – С. 98-99.
50. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 348 // *Гръцки извори за българската история* (далі – ГИБИ), 3. – С. 263; *Nicephorus. Opusculahistorica*, p. 34 // ГИБИ, 7. – С.175; *Ioannes Zonaras. Epitome historiarum*, p. 226 // ГИБИ, 7. – С. 175.
51. Дет. див.: История на България. – Т. 2. Първа Българска държава. – С. 213-234, 261-277; *Литаеврин Г.Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 49-82
52. *Тъпкова-Заимова В.* Крепости и укрепления градове през Първото българско царство // Военно-исторически сборник (далі – ВИС), 1956. – № 3. – С. 40-60; *ее же.* Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство // ИП, 1958. – № 1. – С. 58-73.
53. *Тъпкова-Заимова В.* Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII – IX вв. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные VI-XII вв.). – М., 1991. – С.49-50.
54. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 291 и др.; *Моця О.П.*
55. *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1948. – Т. 1. – С. 317 и др.; *Kostrzewski I.* Drogi handlowe // *Słownik starożytności słowiańskich.* – 1961. – Т. 1. – С. 384; *Kowalenko W., Swoboda W.* Mapa wczesnosredniowiecznych dróg handlowych Słowiańszczyzny // *Ibidem*; *Кропоткин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I-м тысячелетии н.э. – М., 1967.
56. *Истрин В.А.* 1100 лет славянской азбуки. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1988. – С.94-158; *Брайчевський Михайло.* Походження слов'янської писемності. 4-е вид. – К., 2009. – С.19-88 та ін.
57. Дет. див.: *Тъпкова-Заимова В.* Указ соч.– С.37-50.
58. *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских... – С. 24-25.
59. Там же. – С. 26-27.
60. *Hudud al- Alam.,* trans. by V.Minorsky. – London, 1937. – С. 438.
61. *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских... – С. 27;
62. ПСРЛ. – Т. IX (Никоновская летопись). – С. 9.
63. Повесть временных лет (далее- ПВЛ). – М.-Л., 1950. – С. 234.
64. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – М., 2010. – С.169.
65. Там же // Древнейшие источники по истории народов СССР. – М., 1991. – С. 174/175.
66. Літопис Руський. – С. 2-3.
67. Там же; *Шахматов А.А.* // Труды ОДРЛ. – Т. IV, 1939. – С. 81; *Лихачев Д.С.* Комментарии // ПВЛ. Ч. II. – С.214-215.
68. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 2008; *Енциклопедія трипільської цивілізації.* – К., 2004. – Т. 1-2; *Відейко М.Ю.* Трипільська цивілізація. – К., 2008.
69. *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – С. 14-26 та ін.

70. *Плахонін А.Г.* Новгород Великий // ЕІУ. – К., 2010. – Т. 7. – С. 441.
71. Коли Папа Римський та Патріарх Константинопольський розсварилися остаточно і назажди. Див.: *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира – СПб., 1906.
72. *Корінний М.М.* Виникнення легенди про апостола Андрія Первозванного // УІЖ, 1987. – № 3. – С. 105-112; *Ричка В.М.* Анастас Корсунянин // ЕІУ. – Т. 1. – С. 78.
73. Повість временних літ. – Ч. 1. – С. 14.
74. *Петрухин В.Я.* Начало Руси... – С. 3-7.
75. *Прокопий Кесарийский.* Тайната история. – С., 1983. – С. 73, 123; *Тыпкова-Заимова В.* Южные славяне, протоболгары и Византия. – С. 38.
76. *Тыпкова-Заимова В.* Нашествия и этнические промени на Балканите. – С., 1966. – С. 58 и след.
77. *Жук В.Н.* Из сивої давнини: нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. – XVII ст. н.е. – Полтава, 1998. – С.36.
78. *Фотий* // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – М., 2010. – Т. II. – С.132.

УДК 342.53

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент
Університет економіки та права «КРОК»

Втілення двопалатної моделі організації законодавчого органу влади на теренах пострадянського простору

У статті досліджуються особливості діяльності парламенту, демократичних принципів управління та впливу громадськості на здійснення влади крізь призму реалій розвитку громадянського суспільства та реалізації влади в Україні.

Ключові слова: бікамеральний парламент, парламентаризм, пострадянські країни.

Т.А. Француз-Яковець
к. ю. н., доцент
Університет економіки і права «КРОК»

Воплощение двухпалатной модели организации законодательного органа власти на постсоветских просторах

В статье исследуются особенности деятельности парламента, демократических принципов управления и влияния общественности на осуществление власти сквозь призму реалій развития гражданского общества и реализации власти в Украине.

Ключевые слова: бикамеральный парламент, парламентаризм, постсоветские страны.

T. Frantsuz-Yakovets
PhD in Law, decent
“KROK” University

The implementation of bicameral legislature authorities in post-Soviet countries

The article examines the peculiarities of parliament activity, the democratic principles of governance and public influence on the exercise of power, through the prism of the reality of civil society development and implementation of power in Ukraine.

Keywords: a bicameral parliament, parliamentarism, post-Soviet countries.

Постановка проблеми

Дослідження і перегляд інституційної конфігурації державної влади є необхідною умовою ефективного розвитку України як демократичної і правової держави. Сьогодні ми можемо констатувати наявність великої кількості проблем, які існують в державній системі управління. Але однією з найбільш болючих для нашого суспільства є проблема удосконалення діяльності законодавчої гілки влади. Ми спостерігаємо слабкість законодавчої системи відносно інших гілок влади, що є певним наслідком радянської системи управління, яка не вимагала сильного парламенту в якості одного з елементів політичної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значний внесок у розробку проблеми парламентаризму та функціонування двопалатного парламенту зробили такі учені: А. З. Георгіца, Л. Т. Кривенко, Н. Р. Нижник, В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. В. Цвік, В. М. Шаповал, Г. Журавльова, В. Журавський, С. Конончук, О. Фісун, Ю. Шемшученко, О. Ярмиш тощо. Серед зарубіжних учених можна виділити праці: М. Амеллера, М. В. Баглая, Р. Даля, Л. Дюгі, А. Есмена, Б. С. Крилова, М. О. Крутоголова, А. О. Мішина, В. Орландо, М. Оріу, Дж. Сарторі, В. Є. Чиркіна тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання реформування законодавчого органу перманентно виникає і обговорюється. В тому числі дискусія розвивається навколо втілення бікамеральної системи. В даному контексті реформування є багато точок зору, деякі з яких є повністю полярними з огляду на те, що і питання реформування і питання двопалатності виникають під час конституційних криз.

Безумовно, повчальним у даному плані є звернення до зарубіжного досвіду бікамералізму. Адже, як вірно відмічає В.Г. Маляренко, «судячи з аргументів як прихильників, так і противників двопалатної організації парламенту, в нашому суспіль-

стві досі немає більш-менш систематизованих знань про цей інститут влади та його місце в сучасному світі» [5].

Таким чином, питання позитивних та негативних наслідків запровадження бікамеральної структури парламенту в Україні є актуальним, і дослідження зарубіжної практики в даному плані є доцільним.

Формулювання цілей статті

В даному науковому дослідженні ми змістимо дослідницьку увагу з європейських держав на пострадянські держави задля того, аби зрозуміти особливості функціонування двопалатної парламентської системи та чинників, які сприяли її становленню.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасні тенденції еволюції і правового закріплення бікамералізму свідчать про те, що ХХ століття виявилось достатньо складним періодом як для формування двопалатності, так і для розвитку парламентаризму в цілому. Маємо змогу спостерігати тенденцію відносно зміни однопалатної структури парламенту на двопалатну. П.А. Федосов, акцентуючи на цьому увагу, говорить про «моду на двопалатність» [12].

Однією з особливостей розвитку двопалатності є формування великої їх кількості в унітарних державах. Акцентуючи дослідницьку увагу на функціонуванні бікамералізму в пострадянських країнах, маємо на меті оцінити умови та політичні процеси, що мали вплив на формування двопалатності. Не вдаючись до детального аналізу різноманітних причин, які призвели до розвитку цієї тенденції, вкажемо лише те, що однією з таких причин для пострадянських держав було поновлення традиції бікамералізму, політична та соціальна доцільність.

Перш за все, варто вказати на те, що в науці панує бачення, відповідно до якого стверджується, що існує певний зв'язок між формою державного правління та організаційною структурою парламенту [1].

Очевидним є те, що наявність двопалатного парламенту є однією з ознак федерації, що ж до унітарних держав, то дискусія з приводу організації вищого законодавчого органу триває.

Не можна не погодитись із думкою, що «у федераціях бікамералізм має більш солідну основу, ніж в унітарних державах, оскільки неможливо уявити федералізм без бікамералізму, в той же час коли в унітарних державах і трапляється бікамералізм, то якщо він і корисний, то не може бути завжди необхідним» [8].

Беручи до уваги пострадянські держави, бачимо, що серед держав, які мають досвід бікамералізму (Росія, Білорусія, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан і Таджикистан), лише Росія є федеративною державою, Таджикистан та Узбекистан володіють автономними утвореннями.

Дещо абсурдними на цьому тлі виглядають висловлювання на кшталт того, що бікамералізм небезпечний для збереження цілісності країни. Як бачимо, практика не тільки провідних європейських демократій, але і пострадянських держав свідчить, що бікамералізм в жодному разі не слугує підставою до втрати цілісності і подальшої федералізації країни. Можна цілком погодитись зі слушною думкою В. Маляренка про те, що політикам і експертам треба відкинути застарілі міфи щодо «недемократичної» природи двопалатного парламенту і неупереджено з'ясувати всі «за» і «проти» діяльності Сенату в сучасній Україні [6].

Іншим аспектом, який звертає на себе увагу в контексті одного із чинників, що сприяють формуванню другої палати парламенту, є чисельність населення. Дещо усталеним є твердження, що верхня палата парламенту створюється з метою територіального представництва. Серед держав колишнього СРСР лише Україна та Азербайджан з населенням понад 5 млн чоловік мають однопалатні парламенти.

Ведучи мову про населення, потрібно звернути увагу не лише на його чисельність, як додатковий фактор утвердження бікамералізму, але і на його етнічні характеристики, а саме поліетнічність. Постра-

дянський досвід свідчить, що в країнах з часткою національних меншин, меншою за 18%, двопалатні системи не зустрічаються. Разом з тим ми не можемо стверджувати, що існує пряма залежність між двопалатною системою і національними характеристиками населення країни. Адже існують держави з високим відсотком національних меншин, які взагалі не мають досвіду існування двопалатного парламенту, або ж відмовились від його функціонування (Латвія – 42,3%, Естонія – 32,1%, Молдова – 35,5).

В даному контексті важко не погодитись із твердженням, що двопалатність є ознакою плюралістичних суспільств, тобто суспільств, різко поділених за релігійною, ідеологічною, мовною або расовою ознаками, що формує відділені одна від одної підспільноти, яким якраз і підходить модель консенсусної демократії [4].

З часом бікамеральний парламент може об'єднати суспільство, розколоте на класи. Такі думки зустрічаються і щодо парламенту України. «Відображення в законодавчій діяльності регіональних інтересів та інтересів громад може стати стабілізуючим чинником української державності, реального розвитку регіонів, підвищення економічної стабільності як регіонів, так і держави. Завдяки цьому може бути досягнутий і більш високий рівень стабільності самої політичної системи держави» [2].

Інституційний дизайн, особливості та характеристики функціонування бікамералізму у пострадянських державах дещо схожий між собою, що зумовлено низкою факторів. Перш за все, варто зазначити, що для «молодих демократій», які виникли після розпаду СРСР, характерною тенденцією розвитку стало копіювання будь-якого досвіду тих країн, які вважаються розвинутими, тобто мова йде про країни Західної Європи. Тому ті реформи, які були проведені, «сліпо копіювали досвід «цивілізованих держав», включаючи досвід застосування теорії поділу влади» [10].

Тобто в країнах Східної і Центральної Європи були проведені конституційні реформи згідно із західними зразками, пере-

йнятий досвід західних демократій, переосмислено їхній досвід парламентаризму, при цьому нічого нового не трансформовано.

Можемо констатувати, що у пострадянських країнах, які мають бікамеральний парламент, також присутня і президентська форма правління. Існує точка зору, згідно з якою, пострадянський бікамералізм пов'язують із автократичними тенденціями розвитку держави. Не погоджуючись з даним твердженням, можемо зазначити, що оцінку якості функціонування двопалатної системи можна дати, лише враховуючи конституційно-правові та внутрішньополітичні особливості двопалатної установи. Звісно, утвердження верхньої палати парламенту в пострадянських країнах було зумовлене різними чинниками, але одним із основних чинників був фактор утвердження демократичного правління. На наше переконання, практика сучасних демократій свідчить про високий рівень демократичності в умовах двопалатних парламентів завдяки більш тривалим і поміркованим процедурам прийняття рішень та більш адекватному представництву верств населення.

Звісно, сучасні демократичні суспільства, особливо ті, які утворились після розпаду Радянського Союзу, час від часу стикаються з проблемою сильної держави, яка, залишаючись демократичною, могла б впливати не лише на окремих індивідів, але й на соціальні групи. У вітчизняній науковій літературі демократію здебільшого розглядають у контексті народовладдя, що об'єктивно пов'язується з радянськими недоліками у відповідній сфері. З огляду на те, що однозначної відповіді на питання, якою повинна бути демократична держава, не існує, доволі часто зміст демократії визначають не так у руслі забезпечення індивідуальних прав, насамперед права політичної участі та індивідуальних інтересів, як у тому, щоб захистити загальне благо спільноти від тих, хто прагне використати національні, суспільні та державні ресурси з власною метою [9].

Бікамералізм є звичним політико-правовим явищем сучасного парламентариз-

му, і далеко не всі двопалатні парламенти функціонують виключно у високорозвинених державах, як прийнято вважати. Досить часто створення бікамерального парламенту є шляхом виходу із кризи для держав, різних за станом економічного розвитку. З іншої сторони, не можна не погодитись із тезою про те, що бікамералізм виправдовує себе лише в умовах розвинутого парламентаризму [7].

Звісно, ведучи мову про особливості розвитку пострадянського бікамералізму, не можна не вказати на дещо суперечливі тенденції його трансформації. Зокрема мова йде про особливості правового регулювання бікамералізму, адже структура парламенту, як вищого органу влади, обов'язково визначається конституцією держави. Тобто питання структури парламенту є основним саме для авторів конституційних норм. Принцип двопалатності може бути закріплений двома шляхами: в окремій конституційній нормі, або ж із змісту декількох конституційних норм. Європейський досвід у даному питанні свідчить на користь обрання першого шляху, тобто формулювання окремого положення, що є логічним і досить зручно для аналізу і пошуку. Такий же принцип правового закріплення існує в Конституції Білорусії, де ст. 90 визначає, що Парламент – Національні збори Республіки Білорусь є представницьким та законодавчим органом і складається із двох палат: Палати представників та Ради Республіки.

Загалом, конституційна реформа у вищезазначених пострадянських країнах, які сформували двопалатний парламент, відбувалась шляхом внесення правок до конституцій та вироблення нового тексту Конституцій. Варто зазначити, що не всі нові конституції та правки до них на першочерговому етапі передбачали існування другої палати парламенту.

Окремий інтерес становить питання чисельності палат парламенту, адже в наукових джерелах досить часто висловлюється думка про те, що з утвердженням другої палати парламенту чисельність депутатського корпусу збільшується. Варто сказати, що дане твердження спірне з

огляду на досвід європейського бікамералізму. У пострадянських країнах існують свої особливості в даному питанні. Кількість народних представників не можливо пропорційно співвіднести ні з чисельністю населення, ні з кількістю обранців у іншій палаті. Чисельність другої палати визначається числом представництва регіонів, тобто залежить від адміністративно-територіальної структури держави, в тому числі і для унітарних держав.

У Киргизстані ст. 54 Конституції 1995 р. встановлювала чисельність верхньої палати в 70 депутатів. У Росії 1 сенатор представляє 805,7 тис. громадян, в Казахстані – 389,3 тис., в Узбекистані – 268,5 тис., в Таджикистані – 217 тис., у Білорусії – 160,9 тис., в Киргизстані (до 2005 р.) – 73,5 тис. громадян. Ніяких чітких пропорцій встановити неможливо [3, с. 54].

Суттєве значення для характеристики двопалатної системи має не тільки кількість представників у палатах, але і спосіб формування цих палат. Доречним є твердження про те, що спосіб формування верхньої палати парламенту значною мірою є визначальним для обсягу її повноважень, а також для місця і ролі в системі державної влади.

Сучасні тенденції в сфері формування палат парламентів свідчать, що існує певне «стирання кордонів» між федеративними та унітарними державами, що на парламентському рівні призводить до того, що ми не спостерігаємо системних відмінностей в механізмах формування і об'ємі повноважень верхніх палат в унітарних та федеративних державах» [12].

На пострадянському просторі використовується кілька способів формування верхніх палат, домінуючих два – призначення та вибори. Цілком погоджуємось із тезою, сформульованою Соловйовим О.М.: «Існує залежність: сильні палати, які наділені реальною владою, обираються шляхом прямих виборів, загальним голосуванням громадян. Можна сказати, що чим «ближча» палата до населення, тим ширшою і повнішою є її компетенція; і відповідно навпаки – чим далі від виборців – тим слабше вона на практиці» [11; 53].

Якщо розглядати формування верхньої палати шляхом призначення, то у відсотковому відношенні бачимо, що у Російській Федерації призначення становитиме 50% від складу палати, в Таджикистані – 25% в Казахстані – 18%, в Узбекистані – 16%, в Білорусії – 14%.

Право призначення сенаторів в Росії мають глави виконавчої влади суб'єктів Федерації, в інших пострадянських державах – президент. Таким чином, лише в Росії призначення забезпечує територіальне представництво, в усіх інших випадках – представництво інтересів глави держави. Своєрідним винятком у цьому плані є Таджикистан, де верхня палата парламенту формується за допомогою так званого «заміщення за посадою». Ст. 49 Конституції передбачає, що кожен колишній Президент Республіки Таджикистан є членом палати довічно, якщо він не відмовиться від використання цього права. Такий принцип формування використовується у світовій практиці, скажімо в Італії.

Не вдаючись до детальної характеристики одного із найбільш важливіших компонентів у діяльності парламенту – його повноважень, вкажемо лише на те, що для пострадянських країн, які мають двопалатний парламент, їх повноваження є традиційними. Становить інтерес їхнє розмежування на ті, які здійснюються палатами разом, і ті, які вони виконують окремо. У Казахстані, Таджикистані і Узбекистані значна частина повноважень парламенту віднесена до спільного відання палат. Спільною рисою для усіх пострадянських країн є те, що верхня палата відіграє дещо другорядну роль в легітимному процесі по відношенню до нижньої палати. Особливо провертає увагу те, що майже всі важливі кадрові питання вирішуються в залежності від волі президента. В сфері контролю функції верхніх палат зосереджені на питаннях участі у звільненні президента від посади (Білорусія, Росія, Казахстан); білоруська Рада Республіки і казахстанський Сенат мають право контролювати діяльність органів місцевої влади; у деяких державах верхня палата контролює роботу

Генеральної прокуратури, Центрального банку, судів.

Висновки

Двопалатна форма парламентської установи характеризується високим рівнем інституціональної адаптованості. Можна стверджувати, що сучасні бікамеральні інститути спроможні ефективно забезпечити оптимальне узгодження основних ознак сучасного демократичного устрою: принципів представництва, ефективності, розподілу влади.

Верхня палата як і у федеративних державах, так і в унітарних є необхідною для більш всебічного представництва насе-

лення, експертизи законопроектів, проте перехід держави від однопалатної системи до двопалатної – це проблема не теоретичного, а скоріше прагматичного вибору країни та її народу.

Окреслюючи особливості функціонування бікамералізму на теренах пострадянських держав, варто вказати, що серед них є й ті, які ми можемо характеризувати як недоліки. Разом з тим двопалатність є безумовним плюсом для пострадянських унітарних держав, адже не можна заперечити їхнє соціальне та економічне значення у процесах зміцнення державності та політичної стабільності.

Література

1. Булаков О. Н. Двухпалатный парламент Российской Федерации. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 753 с.; с. 97-98
2. Кісельова Н.В. Перехід від монокамералізму до бікамералізму: географічні передумови політичного вибору // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_23/Gileya23/H5/pdf
3. Конституции стран СНГ и Балтии / Сост. Г.Н. Андреева. М., 1999. – 639 с.
4. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис. – 1995. – № 5. – С.35.
5. Маляренко В. Правда про двопалатний парламент / В. Маляренко // День. – № 145. – 2007. – 31 серпня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/187054/>
6. Маляренко В. Чи веде двопалатний парламент до федералізації держави? / В. Маляренко // Дзеркало тижня. – 2009. – 5-12 квітня. – С. 2.
7. Мартинюк Р. Чи потрібен Україні двопалатний Парламент? / Р. Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 99-102.
8. Pactet P. Mélin-Soucramanien F. Droit constitutionnel. 26e edition mise à jour juillet 2007. – Sirey. Paris. – P. 116
9. Погорелов Є. Глобалізація – виклик доби і відповідь на нього // Молода нація: Альманах. – К., 2001. – №4. – С. 195.
10. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юрист, 2001. – 656 с. – С. 237
11. Соловьев О.М., Ярулин И.Ф. Институты государства и гражданского общества. Хабаровск, 1999. – С. 53.
12. Федосов П. А. Двухпалатные парламенты: европейский и отечественный опыт / Полис: политические исследования. – 2001. – №1. – С. 168-179.

УДК 340

О.В. Кривов'яз
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави та права
Університет економіки та права «КРОК»

Шляхи забезпечення правопорядку в сучасній Україні

У статті досліджено сучасний стан правопорядку в Україні та шляхи його забезпечення.

Ключові слова: правопорядок, забезпечення правопорядку, методи забезпечення правопорядку

О.В. Кривовяз
кандидат юридических наук,
доцент кафедры теории и истории государства и права
Университет экономики и права «КРОК»

Пути обеспечения правопорядка в современной Украине

В статье исследовано современное состояние правопорядка в Украине и пути его обеспечения.

Ключевые слова: правопорядок, обеспечения правопорядка, методы обеспечения правопорядка

O. Kryvoviaz
Ph.D., Assistant Professor of Theory and History
of State and Law Department,
«KROK» University

Law enforcement ways in modern Ukraine

The current state of law enforcement and its guarantee in modern Ukraine are explored in the article.

Keywords: Law and Order, the enforcement of Law and Order, the methods of enforcement of Law and Order.

Постановка проблеми

У зв'язку з останніми подіями в Україні – Революції Гідності, збройна агресія зі сторони Російської Федерації та інші перетворення в державі – проблема забезпечення правопорядку надзвичайно актуальна. Правопорядок стає більш вразливим, залежним від великої кількості різноманітних факторів і чинників. Тож має бути осмисленим в контексті наявних і майбутніх трансформацій. Це свідчить про те, що без ефективного забезпечення правопорядку позитивні зміни в країні неможливі. В цій ситуації здатність зміцнити державу за допомогою різних форм та методів забезпечення правопорядку, імовірно, буде визначальною в стратегії становлення та збереження української державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам правопорядку, формам та методам його забезпечення присвячені роботи численних іноземних і вітчизняних науковців. Серед них слід відзначити В. Авер'янова, О. Андрійко, О. Бандурки, Ю. Битяка, В. Гарашука, І. Голосніченка, Є. Додіна, С. Ківалова, Т. Коломoeць, В. Колпакова, А. Комзюка, А. Крижанівського, Н. Нижник, М. Орзіха, В. Погорілка, П. Рабиновича, А. Селіванова, В. Сіренка, О. Скакун, М. Тищенко, О. Фрицького, В. Цветкова, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, Х. Ярмач та інших [3, 6, 10]. Аналіз наукових робіт зазначених авторів свідчить про відсутність об'єктивної оцінки сучасного стану правопорядку в Україні. Крім того, науковцями не приділено достатньої уваги процесу забезпечення правопорядку в Україні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Останні події в Україні демонструють хиткість і нестабільність правопорядку, його залежність від внутрішніх і зовнішніх чинників. Наслідки подій 2014 року змушують звернути особливу увагу на проблему забезпечення правопорядку, зокрема на вдосконалення форм та методів забезпечення правопорядку в сучасній

Україні. Але демократизація життя українського суспільства, необхідність вирішення завдань щодо побудови в нашій країні правової європейської держави свідчать про важливість подальшого аналізу проблем правопорядку та його ефективного забезпечення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання правопорядку та ефективних шляхів його забезпечення в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Україна, громадяни якої під час Революції Гідності продемонстрували всьому світові бажання жити в демократичній та багатій державі, має все для того, щоб реалізувати свої прагнення. Одним із феноменів Революції Гідності стало прагнення Майдану відбудувати нову систему взаємодії суспільства і влади, що є з-поміж інших позитивним фактором ефективного забезпечення правопорядку.

У навчальних посібниках з теорії держави та права поняття «правопорядок» визначається як стан (режим) правової упорядкованості (урегульованості і погодженості) системи суспільних відносин, що настає в умовах реалізації законності. Наприклад, А. Крижанівський визначає правопорядок як форму самоорганізації суспільства і його складових, яка виявляється у реальному втіленні в повсякденне життя цінностей, принципів і приписів права [5]. Енциклопедичні видання визначають правопорядок як одну зі складових частин громадського порядку, що настає в результаті реалізації різних видів соціальних норм, які регулюють різноманітні сфери суспільного життя й різняться між собою характером і способом впливу на поведінку людей (звичаї, норми моралі, правила діяльності громадських організацій тощо). Вказується, що правопорядок регламентується правовими нормами, які прийняті у передбаченому в даній державі порядку [2]. При цьому кожна країна формує свій правопорядок, а необхідність його формування і вдосконалення обумов-

люється двома зустрічними інтересами – громадянського суспільства і держави, її основними законами і тенденціями розвитку.

Отже, правопорядок є нічим іншим, як системою реалізації законодавчих норм, що змушують громадян та державу взаємодіяти між собою з метою збереження й відтворення суспільного життя. І коли відбувається збій у цій системі в бік одного із суб'єктів забезпечення правопорядку, можна зазначати зниження рівня правопорядку. Використання правових та неправових важелів регулювання соціально-політичного та економічного життя зміцнює та піднімає рівень правопорядку в державі. Зміст правопорядку становить впорядкованість суспільних відносин, що виражається в правомірній поведінці їхніх учасників. Під забезпеченням правопорядку слід розуміти систему умов, заходів та засобів, за допомогою яких суб'єкти правопорядку здійснюють необхідний вплив на суспільні відносини в сфері правопорядку.

Ефективне забезпечення правопорядку вимагає концептуально нових підходів, що обумовлюють докорінні зміни організаційно-правових засад функціонування державних органів у даній сфері, зокрема гуманізацію їх діяльності та підвищення авторитету, побудову відносин між державними органами та суспільством на засадах партнерства, удосконалення форм і засобів забезпечення правопорядку тощо.

Керування державою здійснюється за допомогою різноманітних методів і засобів – економічних, політичних, ідеологічних, організаційних, правових. На слушну думку М. Матузова, об'єктивна необхідність законності та правопорядку в сучасних умовах пояснюється тим, що без них є неможливим вирішення питань, які є вкрай важливими для суспільства. До них віднесено: успішне проведення курсу економічних реформ, становлення ринкових відносин, розвиток виробництва; побудова громадянського суспільства та правової держави; ефективне функціонування інститутів демократії, політичної системи;

реалізація прав і свобод людини, упорядкування гарантій щодо них; чітка робота державного апарату, усіх його складових, органів, структур, посадових осіб; боротьба зі злочинністю, корупцією, правовим безладдям, тероризмом; забезпечення правотворчого, правозастосовного, а у більш широкому плані – управлінського процесу; формування політико-правової культури та підвищення правосвідомості особистості та усього суспільства [7]. Усі ці питання, безперечно, є вкрай актуальними і для України.

Перші кроки на шляху встановлення належного рівня правопорядку в Україні вже зроблено. По-перше, на законодавчому рівні, а саме в ст. 1 Конституції України закріплено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У статті 5 Конституції України закріплено поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [4].

В Україні існує та функціонує механізм правової держави. Слід зазначити, що державний механізм діє та розвивається не ізольовано від інститутів громадянського суспільства. Його взаємодія, наприклад, з органами місцевого самоврядування, які не входять до системи органів державної влади, має дві правові підстави. Вона ґрунтується на спільності завдань, які вирішуються у сфері забезпечення правопорядку, та можливості наділення органів місцевого самоврядування окремими державними повноваженнями. Причому останнім повинні бути передані матеріальні та фінансові ресурси для їх реалізації. В свою чергу, держава контролює реалізацію переданих повноважень.

Взаємодія механізму держави з місцевим самоврядуванням сприяє розширенню демократичної бази у сфері забезпечення правопорядку. Реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України), в тому числі й у сфері забезпечення правопорядку, відповідає і курс на взаємодію державних органів із громадськими об'єднаннями громадян – громадськими організаціями, політичними партіями, профспілками, рухами тощо.

Вміння досягнути консенсусу між державною владою та громадянським суспільством призводить урешті-решт до суспільного порозуміння і злагоди, що є запорукою соціальної та економічної стабільності, піднесення суспільства й держави [1, с. 42].

Також закладено економічну основу розбудови правової держави – ринкові відносини. Зроблено перші кроки в розвитку інфраструктури ринку, закріплено гарантії приватної власності, недоторканості особи. Прийнято Цивільний, Земельний, Трудовий, Податковий, Кримінально-процесуальний, Кримінальний та інші кодекси.

Важливим кроком на шляху забезпечення правопорядку в Україні є прийняття Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року [8], оскільки саме корупція є одним із найбільш дестабілізуючих факторів правопорядку в суспільстві та державі. Вочевидь, саме результативна протидія корупції є важливим системним кроком у забезпеченні правопорядку в країні.

У свою чергу, однією з гарантій правопорядку є правоохоронна діяльність держави, а тому в законах, що регулюють дану діяльність, пріоритетними є забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Окрім цього, в Україні здійснюються заходи щодо проведення реформ судової, пенсійної, правоохоронної систем.

Все вище сказане свідчить про те, що Україна впевнено просувається шляхом побудови правової держави та громадянського суспільства, а діяльність її державних і недержавних органів, посадових осіб

та окремих громадян спрямована на забезпечення правопорядку.

Однак, незважаючи на отримані результати, на шляху побудови правової держави та встановлення належного рівня правопорядку ще багато чого належить зробити. Вирішення проблеми вдосконалення та зміцнення правопорядку в Україні має складний і багатогранний характер, що визначає необхідність використання комплексних заходів. Для цього потрібна клопітка і тривала робота, яка охоплює сфери економічного, політичного, правового і культурного життя суспільства.

Шляхи ефективного забезпечення правопорядку повинні відповідати вимогам конкретності, не мати абстрактного характеру, і перелік цих вимог по суті не може бути вичерпним. Дотримання вказаних вимог, взаємообумовленість елементів системи забезпечення правопорядку дає можливість висвітлити способи покращення процесу забезпечення правопорядку в пропозиціях про вдосконалення законодавства щодо:

- суб'єктів забезпечення правопорядку;
- форм і методів забезпечення правопорядку.

Зміни щодо суб'єктів забезпечення правопорядку безпосередньо пов'язані з кадровими та функціональними умовами. Наприклад, у межах реформування правоохоронних систем здійснено скорочення кількості працівників. Діяльність правоохоронних органів у сфері забезпечення правопорядку не є достатньо ефективною. Для виправлення даної ситуації слід налагодити тісну взаємодію з інститутами громадянського суспільства, зокрема з громадськими організаціями, діяльність яких безпосередньо спрямована на забезпечення правопорядку, засобами масової інформації, звичайними громадянами, які своєю правомірною поведінкою сприяють підтримці правопорядку, та органами місцевого самоврядування, компетенція яких пов'язана із забезпеченням правопорядку. Діяльність інститутів громадянського суспільства у сфері забезпечення правопорядку повинна мати переважно профілактичний характер.

Щодо правових форм забезпечення правопорядку, то найчастіше державні органи забезпечення правопорядку в своїй службовій діяльності використовують правоохоронну та правоустановчу (виконавчу) форми, дещо менше – контрольно-наглядову форму. Серед організаційних форм найчастіше використовується організаційно-виховна. У свою чергу, для забезпечення правопорядку інститутам громадянського суспільства та звичайним громадянам доцільно використовувати такі правові форми діяльності як правовиконавча (правозастосовна) та контрольна і, відповідно, такі організаційні форми – організаційно-ідеологічна (інформаційна) та організаційно-контролююча. Отже можна зробити висновок, що основним способом забезпечення правопорядку з боку інститутів громадянського суспільства, на думку самих громадян, є дотримання та не порушення законів, а також здійснення контролю за діяльністю державних органів у цій сфері.

Правові форми та методи забезпечення правопорядку взаємообумовлені з такими факторами ефективності, як якість правозастосовної діяльності та якість законодавства. Неефективність забезпечення правопорядку може бути спричинена або невиконанням правозастосовних норм права, або неналежним їх виконанням. Якщо говорити про удосконалення законодавства як умову ефективності системи забезпечення правопорядку, то важливо наголосити, що сьогодні в Україні прийнято великий масив нормативно-правових актів, які стосуються забезпечення правопорядку. Тим не менше регулювання питань забезпечення правопорядку здійснюється неефективно, фрагментарно, на рівні неузгоджених між собою правових актів.

Існує необхідність у прийнятті Закону, що регламентував би участь інститутів громадянського суспільства у забезпеченні правопорядку. Доцільно також прийняти комплексний нормативно-правовий акт «Про державну політику в сфері забезпечення правопорядку», в якому мають бути відображені офіційні погляди щодо мети та державної стратегії у сфері забезпечен-

ня правопорядку, його легальна дефініція, сформульовані важливі напрями та принципи державної політики, визначені правові, інституційні, інструментальні аспекти. Даний нормативний документ повинен бути ядром в реалізації такого напрямку діяльності як забезпечення правопорядку, основою для розробки конкретних програм і організаційних документів у сфері ефективного забезпечення правопорядку в Україні.

На основі цих нормативно-правових актів обласні та районні адміністрації зможуть видавати власні нормативно-правові акти, зокрема розробляти комплексні плани та програми забезпечення правопорядку, що регулюватимуть відповідний процес на місцях. Забезпечення правопорядку на основі цих документів має проводитися систематично і планомірно, містити заходи організаційного, економічного, виховного і правового, наукового характеру, бути нерозривно пов'язаним з державними планами економічного і соціального розвитку області, міста, району.

Комплексний план забезпечення правопорядку має охоплювати наступне коло питань:

- оцінка стану злочинності в області, місті, районі;
- основні організаційні заходи з профілактики правопорушень і зміцнення правопорядку;
- заходи щодо підвищення ролі громадськості у забезпеченні правопорядку;
- заходи виховної та культурно-масової роботи, організації дозвілля населення за місцем проживання;
- заходи з профілактики окремих видів правопорушень та інших антигромадських проявів;
- організація правового виховання населення;
- заходи контролю за виконанням плану забезпечення правопорядку.

На основі цього виробляються головні напрями забезпечення правопорядку, ставляться завдання перед відомствами та організаціями щодо розв'язання найбільш актуальних питань попередження порушень правопорядку. Комплексні плани за-

безпечення правопорядку повинні стати складовою частиною планів з соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних утворень і всієї держави.

Варто наголосити, що громадські організації можуть здійснювати контроль не лише за громадським порядком. Їхній вплив має поширюватися і на діяльність посадових осіб. Різного роду перевірки та обстеження, обговорення на зборах і нарадах звітів посадових осіб, рейди та огляди, виступи в пресі та по радіо з критикою недоліків – усе це методи громадського контролю, що мають на меті попередження порушень законності з боку посадових осіб і забезпечення правопорядку. Тобто, для зміцнення правопорядку необхідне налагодження загального, універсального і всеосяжного взаємоконтролю з боку держави та громадян за виконанням законів, за станом законності й правопорядку в країні. Особливо це стосується тих ланок державного апарату, які повинні безпосередньо забезпечувати правопорядок.

Для забезпечення правопорядку, крім законодавчих заходів, необхідно зосередити увагу на правовому вихованні громадян, державних службовців і професійних юристів. Щодо підготовки юристів, то потрібно з початкового етапу навчання спеціалізувати студентів за одним певним напрямом юриспруденції. Це спричинене значним ускладненням системи права і різким зростанням правових норм, які необхідно знати в кожній конкретній галузі. Тільки це дасть змогу підготувати дійсно грамотного фахівця у своїй галузі знань.

Останніми роками помітно зросла увага вчених-юристів до питань правового інформування різних категорій населення. Через юридичну необізнаність громадян значно знижується попереджувальна сила закону, утруднюється своєчасне вирішення питань, які зачіпають права та інтереси громадян, породжуються зайві звернення до різних установ та організацій, фіксується значний потік скарг і заяв до вищих інстанцій. Сьогодні необхідно вжити заходів, щоб навчити громадян користуватися законами, захищати своє право та інтереси, вести боротьбу з правопорушеннями

і виконувати покладені обов'язки у сфері забезпечення правопорядку; виховати у населення країни глибоку повагу до законів.

Величезне значення має правова освіта журналістів, статті та репортажі яких часто відрізняються грубою правовою необізнаністю, формують у населення помилкове ставлення до тієї чи іншої ситуації. Необхідно навчати журналістів основам права та забезпечити отримання ними необхідних правових знань. Тільки в цьому випадку правова інформація не буде спотворюватися в їхніх репортажах до невпізнання.

У поширенні правових знань, юридичному вихованні громадян значна роль відводиться юридичній літературі та, перш за все, спеціалізованим юридичним виданням. Ураховуючи їхню значиму функцію правової пропаганди серед населення, з боку держави, на наш погляд, необхідна низка заходів, які сприяли б збільшенню кількості та якості подібних видань.

Висновки

Отже правопорядок – є юридичним підсумком, якого прагне і держава, і суспільство. З кожним новим етапом розвитку суспільства, з розширенням демократичних начал та активізації особистісного фактора зростає необхідність у стабілізації, врегулюванні та гарантованості зв'язків та відносин. Ця обставина породжує стійку тенденцію до систематичного зміцнення правопорядку. Забезпечення правопорядку не відбувається стихійно. Це доволі складний процес, який потребує спільних зусиль з боку держави та громадянського суспільства. Встановлення належного рівня правопорядку в правовій державі можливе лише за наявності розвиненої, чітко функціонуючої правової системи суспільства. Для забезпечення правопорядку потрібне налагодження загального, універсального контролю як з боку держави, так і суспільства та громадян за виконанням законів, станом законності та правопорядку в Україні. Особливо це стосується тих ланок державного апарату, які покликані безпосередньо забезпечувати правопоря-

док. Однак забезпечувати правопорядок слід починати із себе. Правопорядок починається з кожного. Насамперед це рівень правової свідомості (правові знання, ставлення до правових цінностей, правові навички та уміння, стереотипи правової поведінки). Те, як кожний ставиться до держави, її законів, суспільства та право-

порядку, їй формує загальний стан правопорядку в суспільстві та державі. Таким чином, проблема забезпечення правопорядку має комплексний характер, пов'язана з багатьма явищами і процесами соціального життя і може бути успішно вирішена тільки в контексті загальної стабілізації в країні.

Література

1. Актуальні проблеми теорії держави та права: [навчальний посібник] / [Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2010. – 260 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
3. Казаков В. Н. Правопорядок: некоторые аспекты // Право и образование. – 2002. – № 4. – С. 87-94.
4. Конституція України від 28 черв. 1996 р. – № 254 к/96-ВР. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> – Заголовок з екрана.
5. Крижанівський А. Ф. Правопорядок як соціально-правовий феномен // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – О., 2005. – Т. 4. – С. 46-54.
6. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія. – О.: Фенікс, 2006. – 196 с.
7. Матузов Н.И. Общая концепция и основные приоритеты российской правовой политики // Правовая политика и правовая жизнь. 2000. – №1 – С. 27-43
8. Про запобігання корупції від 14.10.2010 №1700-VII / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> – Заголовок з екрана.
9. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
10. Тагиев А. С. Некоторые актуальные проблемы законности и правопорядка в современной правовой науке // Право и политика. – 2001. – № 8. – С. 8-13

Теоретико-правові аспекти адвокатської таємниці як соціально-етичні спрямування професійної культури юриста

У статті розглядаються питання адвокатської таємниці, як один із важливих принципів етичних, моральних і правових засад професійної культури й етики юриста.

Ключові слова: культура, етика, мораль, право, професія, юрист.

Аронов Ян
аспірант,

Университет экономики и права «КРОК»

Теоретико-правовые аспекты адвокатской тайны и социально-этические направления профессиональной культуры юриста

В статье рассматриваются вопросы адвокатской тайны, как одного из принципов этических, моральных и правовых основ профессиональной культуры и этики юриста.

Ключевые слова: культура, этика, мораль, право, профессия, юрист.

Aronov Jan

Post-graduate student of «KROK» University

Theoretical and legal aspects of the attorney-client privilege and social and ethical areas of professional legal culture

Scientific questions of the attorney-client privilege as one of the principle of ethical, moral and legal bases of professional legal culture and ethics are brought up in the paper.

Key words: culture, ethics, morality, law, profession, lawyer.

Постановка проблеми

Питання етичної культури юриста, зокрема адвоката, є досить актуальним у всі часи, особливої гостроти воно набуває у реаліях сьогодення України, де панує тотальна корупція, правовий нігілізм, політичний непотизм, парламентська кланово-олігархічна заполітизованість, політична доцільність тощо. Всі ці питання на часі, вимагають свого виокремлення і дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній українській юридичній науці в реаліях сьогодення колізії моралі і права, зневазі до загальнолюдських морально-етичних принципів приділяється недостатньо уваги, якщо говорити про культуру та етику юриста, зокрема адвоката. Окремі аспекти даної проблематики у своїх працях досліджували Барщевський М. Ю.; Васьковський Е. В.; Лозовой В. О.; Лотоцький М. В.; Петров А.; Резниченко І. та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Адвокатська юридична діяльність врегульовується чинним законодавством. Як професійна діяльність юриста вона не може бути поза законом. Відповідно, якщо діяльність адвоката визначається законодавцем, тоді це співпадає з його професією. З іншого боку, морально-етичні проблеми культури юриста, зокрема адвоката, безпосередньо не регулюються законодавцем, тому терміни «професійна етика», «культура» по відношенню до цієї інституції виявляються на даний час досить штучним. Відповідно, рівень професійності, як етичної проблеми, доцільно, на наш погляд, розглядати у контексті проблеми кваліфікації. Отже слід розрізняти професійну етику та професійність адвоката.

Формування цілей статті

Метою статті є дослідження правових аспектів адвокатської таємниці, морально-етичних норм, форм адвокатської відпові-

дальності, регламентування будь-якої діяльності адвоката крізь призму правових наслідків, які повинні складати сучасну адвокатську етику і культуру, де перехрещуються морально-правові, культурні аспекти і чисто правові.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання про адвокатську таємницю є важливим, принциповим і повинно бути розглянуте як з етичного, морального та правового, так і з соціально-психологічного поглядів. Останнє обов'язково передбачає розгляд етико-філософських засад професійної етики адвоката. З одного боку, йдеться про адвокатську діяльність, яка врегульовується чинним законодавством, тобто не існує професійної діяльності адвоката поза законом. Тобто, якщо діяльність адвоката визначається законодавцем, тоді це співпадає з його професією. З іншого боку, морально-етичні проблеми безпосередньо не регулюються законодавцем, тому термін «професійна етика» по відношенню до адвоката виявляється досить штучним.

Такий підхід розкриває тенденцію до поєднання проблем права та суспільної свідомості в цілому, але це «поєднання» ми не можемо визнати послідовним. Наприклад, М. Ю. Барщевський вважає, що професійні обов'язки адвоката слід розширити за рахунок моральних якостей. Окрім цього, професійні обов'язки адвоката М. Ю. Барщевським розглядаються з урахуванням поглядів на них у суспільстві і, більше того, інтереси громадян не повинні суперечити інтересам самого суспільства. Зрозуміло, що автор веде мову про правові норми, тоді і під суспільством слід розуміти власне державу. А це означає, що навіть ведучи мову про морально-етичні принципи, М. Ю. Барщевський, як адвокат, буде діяти згідно з законом [1, с. 14].

Не вдаючися до детального аналізу колізії моралі та права, ми обмежимося лише тим, що морально-етичні принципи, як загальнолюдські, діють опосередковано і можуть впливати на так звану ментальність національної культури чи виражати

ії. В сучасних умовах ментальність може тлумачитись на широкій базі як дії, так і лише мотиву, наміру. І саме мотив, або намір, який не ставав дією, розглядався лише в сфері моралі, релігії тощо. Досліджуючи позиції Е. В. Васковського, І. Я. Фойницького, Ю. І. Стецовського, М. Ю. Барщевського, нам слід тлумачити їх з точки зору російської ментальності, яка ґрунтується, насамперед, на авторитарності. Тоді як українську ментальність слід базувати на колегіальності [2, с. 60–64].

Як відомо, вже Римське право визначалось від слова «дія», що ж до української історико-правової думки, то значне місце тут займали принципи особливої моральності, які мали особистісний характер. Наприклад, на противагу Т. Гоббсу, який обґрунтовував суспільний договір, щоб, по суті, протистояти природному праву, дехто з українських мислителів (К. Саківич (1578–1647), І. Гізель (1600–1683), С. Яворський (1658–1722) та ін.) розглядали дію через почуття сорому, провини як гріха, Ф. Прокопович (1681–1738), Я. Козельський (1729–1795), Г. С. Сковорода (1722–1794) та ін. виділяли природне право та громадське право. Просвітницький дух останніх ставив мораль вище права. Наприклад, тілесна смерть вважалася меншим покаранням, ніж духовна смерть – тобто осуд, забуття, презирство тощо. Моральність розглядалася на рівні божественного закону, що формувало особливу національну етику. Провідну рису української ментальності починає визначати феноменологічність та екзистенційність. Г. С. Сковорода, наприклад, вважав, що «перемога» в судовому засіданні є абсурдом, оскільки «переможця» не існує. В цілому ж право і мораль ми можемо співвіднести з тлумаченням цих термінів і в Античній культурі. Наприклад, Платон розрізняв справедливість і розумність.

Виникає відповідна етимологічна проблема: чи може бути поєднана морально-етична (читай: екзистенційна) та правова сторони єдиного суспільного життя? Зрозуміло, що українське право повинно мати і свою особливу філософію. Якщо визнати такий факт, то українське право вимагає і

особливого методу, тобто відповідної логіки права.

Поширюючи загальні проблеми права на розуміння адвокатської таємниці, ми можемо стверджувати, що остання не може розглядатися у відриві від соціально-економічних, політичних, духовних форм сучасного життя суспільства. Водночас ми виділяємо дві основні тенденції в сучасному праві, а саме:

1) всі суспільні відносини належить регулювати через право,

2) слід розмежовувати мораль і право.

Розглядаючи професійну діяльність адвоката, ми бачимо, що ці дві тенденції ведуть і до різного розуміння адвокатської таємниці. Перша тенденція намагається розширити розуміння правових аспектів адвокатської таємниці до морально-етичних норм і, звідси, відповідні форми адвокатської відповідальності, тоді як друга тенденція проявляється у намаганні регламентувати будь-яку діяльність адвоката, передбачивши всі правові наслідки, що і буде становити сучасну адвокатську етику. Професія адвоката і постає такою, на тлі якої перехреснюються морально-правові аспекти і суто правові. На цьому ґрунті і формується професійна етика адвоката.

У ст. 14 «Основних положень про роль адвокатів», прийнятих VIII Конгресом ООН (1990 р.), зазначено, що «адвокат, надаючи допомогу клієнтам при здійсненні правосуддя, повинен додержуватись прав людини і основних свобод, визнаних і національним і міжнародним правом, діяти вільно і наполегливо відповідно до закону й визнаних професійних стандартів та етичних норм».

«Кодекс поведінки юристів у Європейському співтоваристві», прийнятий у жовтні 1998 р., підкреслює роль деонтологічних правил для забезпечення виконання адвокатурою її важливої і особливої ролі у суспільстві. В преамбулі до цих правил наголошується, що адвокат у демократичному суспільстві, виконуючи свої професійні обов'язки, вступає в багатоманітні відносини, що накладають відповідні обов'язки перед клієнтами, судом та іншими орга-

нами влади, адвокатською професією як такою, її окремими представниками, суспільством в цілому [3, с. 118].

Адвокатська професія стала суттєвою запорукою охорони прав людини у відносинах з державною владою та іншими інтересами суспільства. Це і формує особливі вимоги до юридичної деонтології. Існування чітких норм адвокатської етики, які відповідають загальноновизнаним міжнародним стандартам, розглядається як необхідна передумова, без якої довіра до адвокатів є неможливою.

Забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги під час вирішення справ у судах та інших державних органах, реалізується адвокатами у складній системі правовідносин з різними суб'єктами, яка сама по собі може бути суперечливою. Тому гостро постає потреба у створенні чіткої системи критеріїв правильності вибору того чи іншого варіанта поведінки в ситуаціях зіткнення, суперечності різних обов'язків і прав адвоката. Для інтересів клієнта і для іміджу адвокатури як правового інституту важливо, щоб система таких критеріїв була єдиною для всіх адвокатів, чіткою і передбачуваною. Саме це досягається закріпленням таких орієнтирів у деонтологічних кодексах або правилах, вироблених і прийнятих адвокатами. В більшості країн такі правила є єдиними в національному масштабі і базуються на загальноприйнятих міжнародних адвокатських деонтологічних стандартах.

Дисциплінарна відповідальність і передбачає широку морально-етичну основу. Можливо, саме це закладає прецедент розуміння адвокатури як громадського професійного об'єднання. Таке тлумачення функцій і ролі адвокатури веде до появи правил адвокатської етики на рівні статутних вимог. Інший підхід впливає з формування адвокатури як правового інституту, де функції адвоката задаються системою правовідносин, що регулюються державою. У першому випадку відповідальність зводиться до відповідальності перед професійним об'єднанням, а отже питання про безпосередню відповідаль-

ність перед клієнтом не ставиться, через що ця відповідальність стає неспівмірною порівняно із завданою клієнтові шкодою.

Окрім цього, адвокатська етика, за визначенням, не може співпадати з поняттям «професійна поведінка адвоката», тому й не дивно, що відповідний документ Американської правничої асоціації має назву «Типові норми професійної поведінки правників», тобто мова йде саме про професійну діяльність, а не загальну культуру професійної етики. Але ж саме професійна діяльність адвоката регламентується законом, тоді як порушення правил адвокатської етики передбачає відповідальність лише у вигляді дисциплінарного стягнення.

Як бачимо, в нашому розумінні, морально-етичні норми не суперечать юридичним, але і не можуть замінити їх. На думку С. Сафулька, правила адвокатської етики виражають і підтверджують необхідність у них саме для адвокатської професії. Такої ж позиції дотримується і О. Ющик, який стверджує, що адвокатура є ланкою правозахисту і що саме Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає дотримання правил адвокатської етики як одного з основних зобов'язань адвоката, які він бере на себе, складаючи Присягу адвоката України. Таким чином, на їхню думку, адвокатська етика гарантує клієнтові відповідний рівень професійної поведінки адвоката, визначаючи межу його етичних обов'язків, унеможливорює надмірні претензії до адвоката, захисника, захищаючи їх від необґрунтованого і непередбачуваного притягнення до дисциплінарної відповідальності [4, с. 12].

У ст. 9 «Правил адвокатської етики» адвокатів України закріплюється вимога про дотримання адвокатами принципу конфіденційності, а саме:

1. «Дотримання принципу конфіденційності є необхідною і найважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких є неможливим належне надання правової допомоги. Тому збереження конфіденційності будь-якої інформації, отриманої адвокатом від

клієнта, а також про клієнта (зокрема щодо його особи) або інших осіб у процесі здійснення адвокатської діяльності, є правом адвоката у відносинах з усіма суб'єктами права, які можуть вимагати розголошення такої інформації, та обов'язком щодо клієнта і тих осіб, кого ця інформація стосується.

2. Дія принципу конфіденційності не обмежена в часі.

3. Конфіденційність певної інформації, що охороняється правилами цієї статті, може бути відмінена тільки особою, зацікавленою в її дотриманні (або спадкоємцями такої фізичної особи чи правонаступниками юридичної особи), в письмовій або іншій зафіксованій формі.

4. Адвокат не відповідає за порушення цього принципу у випадках допиту його у встановленому законом порядку як свідка стосовно обставин, які виходять за межі предмета адвокатської таємниці, визначеного чинним законодавством, хоча й охоплюється предметом конфіденційності інформації, передбаченим цими Правилами.

5. За всіх інших обставин при визначенні обсягу відомостей, на котрі поширюється обов'язок збереження конфіденційності, адвокат повинен виходити з норм цих Правил.

6. Розголошення відомостей, що становлять адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів дізнання, досудового слідства і суду допитати адвоката про обставини, що становлять адвокатську таємницю.

7. Адвокат (адвокатське об'єднання) зобов'язаний забезпечити розуміння і дотримання принципу конфіденційності його помічниками та членами технічного персоналу.

8. Адвокат (адвокатське об'єднання) зобов'язаний забезпечити такі умови зберігання документів, переданих йому клієнтом, адвокатських дос'є та інших матеріалів, що знаходяться в його розпорядженні і містять конфіденційну інформацію, котрі розумно виключають доступ до них сторонніх осіб» [5].

Слід визнати, що Правила адвокатської етики не суперечать чинному законодав-

ству України, зокрема Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Але оскільки в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» мова йде про адвокатуру як громадське об'єднання, то і конфіденційність розглядається на тлі довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, тобто вона обмежується деонтологічними вимогами, які піднімаються лише до рівня дисциплінарної відповідальності. На нашу думку, слід підняти відповідальність адвоката до правового рівня, і лише тоді конфіденційність можна розглядати як гарантію захисту прав та свобод клієнта.

Інтереси клієнта захищає ст. 23 Правил, оскільки запроваджує дотримання принципу неприпустимості представництва клієнтів з суперечливими інтересами. Функцію захисту адвокатської таємниці закладено і в змісті ст. ст. 25, 26, 57, 71 Правил адвокатської етики. Особливо слід звернути увагу на розділ IX Правил – «Відповідальність за порушення правил адвокатської етики» (ст. ст. 77-81). Зазначимо, що тут мова знову ж таки про дисциплінарну відповідальність. Розширення форм відповідальності за розголошення адвокатської таємниці, на нашу думку, веде до підвищення ролі адвокатури в суспільстві.

Інститут адвокатської таємниці може розглядатися крізь призму самоврядування, але правові аспекти адвокатської таємниці вирішуються лише в площині чинного законодавства і власне професійної діяльності, тому етичні, деонтологічні, тобто проблеми честі адвоката, є похідними. Проблема адвокатської таємниці, таким чином, слід переводити в русло правової реформи, а не лише до сфери самоврядних структур адвокатів.

Водночас, слід визнати, що адвокатській діяльності притаманні і специфічні відношення з клієнтами. Адвокат завжди виступає довіреною особою того, кому надає правову допомогу, тому такою важливою стає саме довіра до адвоката. В довірі виражається правова природа стосунків адвоката з особами, які до нього звертаються, і при цьому закладається моральна

сторона їхніх стосунків, що, в загальному, виводить нас і на проблеми легітимності адвокатської діяльності, включаючи визнання. Саме в такому підході адвокатська таємниця формується і як правовий, і як моральний обов'язок.

Складною проблемою стає пов'язання громадського і особистого обов'язку, тобто обов'язку і совісті. Володіння таємницею впливає на вибір позиції адвоката. У цивільних справах адвокат вправі навіть відмовитись від захисту інтересів свого довірителя, якщо повідомлені йому факти виключають можливість підтримувати позицію клієнта, але, вже беручи участь у справі, адвокат зобов'язаний представляти інтереси довірителя, використовуючи всі передбачені законом засоби і способи для встановлення обставин, які є підставою до вимог і заперечень клієнта. У такий спосіб адвокат захищає права та інтереси свого довірителя і надає йому необхідну юридичну допомогу. Але, захищаючи будь-які інтереси свого довірителя, адвокат повинен виробляти і власну позицію, що веде вже до вияву законності вимог клієнта, і, звідси, виявляти моральну сторону спірного інтересу свого довірителя. Володіючи таємницею, адвокат повинен сприяти створенню необхідних умов для правильного вирішення справи судом, або, іншими словами, позиція адвоката не повинна бути протиставлена здійсненню правосуддя [6, с. 12].

Разом з тим, і закон може обмежувати участь адвоката, наприклад, у цивільному процесі. Так, ч. 2 ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає, що адвокат не має права прийняти доручення клієнта на ведення справи у разі, коли він надає або раніше надавав у ній юридичну допомогу особі, яка звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як суддя, прокурор, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, свідок, перекладач, слідчий, особа, яка проводила дізнання, громадський обвинувач, цивільний позивач, цивільний відповідач, понятий, представник потерпілого, а також тоді, коли в розгляді справи бере участь посадова особа, з якою

адвокат перебуває в родинних стосунках. Як бачимо, морально-етичні вимоги підкріплюються правовою гарантією збереження таємниці можливого довірителя, клієнта. Подібних позицій дотримуються М.Ю. Барщевський, Д.П. Ватман, В.В. Каплан та ін. Тобто ці автори ведуть мову не тільки про заборону надання правової допомоги особам з протилежними інтересами, які беруть участь в одній справі, але і про моральні норми, які не допускають можливості участі адвоката як процесуального противника по відношенню до колишніх довірителів незалежно від тривалості часу з моменту виконання доручення і його характеру, включаючи випадки, коли адвокат перебуває в родинних чи свояцьких стосунках з адвокатом, який раніше надавав правову допомогу особі з протилежними інтересами по справі. Водночас, ці автори наголошують, що правова допомога інформаційно-довідкового характеру навіть можливого процесуальному противнику свого довірителя не може бути перешкодою прийняття доручення.

Досліджуючи морально-етичну та правову сторони стосунків адвоката і клієнта, Ю.І. Стецовський цитував Плутарха: «чи не означає це взяти два мечі з одного складу та вигідно продати їх людям, які мають намір перерізати один одному горло?». До морально-етичних проблем слід віднести і вислів Д.П. Батмана: «не сумісно з особистою честю адвоката і гідністю професії прийняття ним доручення, якщо раніше він висловлював в юридичній літературі погляди, протилежні тому розумінню закону, який лежить в основі позиції по справі». Уточнює цю думку М.Ю. Барщевський: тлумачення адвоката не слід розглядати як застосовування того чи іншого закону. Але адвокат, на думку М.Ю. Барщевського, не вправі прийняти доручення, оскільки не в змозі буде роз'яснити клієнту несприятливі наслідки для клієнта. Як бачимо, такі пропозиції залишаються лише морально-етичними, тобто побажаннями [7, с. 65]. Слід погодитись з позицією Д. П. Ватмана про те, щоб адвокат не брав участі у справі як представник у спорах, вирішення яких стосується його майнових і особистих ін-

тересів, а саме: отримання майна за спадщиною, набуття права власності за договором, обмін жилої площі тощо. Тобто не можна не враховувати, що особистий інтерес адвоката у вирішенні справи викликає у нього особливе ставлення до засобів та методів, які застосовуються при веденні справи. Іншими словами, особиста зацікавленість адвоката у вирішенні справи несумісна з функцією судового представництва. Професійний обов'язок адвоката і його моральний обов'язок полягають у тому, щоб сприяти суду у встановленні дійсних обставин справи, що є одним із принципів здійснення правосуддя. Саме ці обставини повинні спонукати адвоката з особливою відповідальністю підійти до вирішення питання щодо можливості його участі у справі, в якій є підстави вважати, що адвокат має приватний інтерес. В подібній ситуації для ведення справи слід запросити іншого адвоката.

Таким чином, особиста зацікавленість адвоката в результатах справи несумісна з функцією судового представництва. Але якщо більшість розглянутих нами питань отримує правову оцінку, то, наприклад, правова позиція щодо аналізу порушень адвокатської таємниці стає ускладненою. Зокрема, щодо аналізу письмових доказів, які стосуються особистого листування, особливо тих осіб, що не беруть участі у справі, адже саме тут може бути порушена їхня особиста таємниця. Тут і виникає дилема: використовувати чи не використовувати певні факти. Думається, мають рацію ті автори, які вважають неприпустимим повідомлення тих чи інших фактів навіть своїм колегам за професією з метою обговорення спірних або сумнівних моментів справи. Адвокат повинен виходити з того, що обговорення спірної правової ситуації з відома чи зі згоди клієнта може бути прийнятним лише в інтересах справи, а тому вимагає від адвоката особливої вдумливості, такту та обачливості. Отже такт, повага до всіх осіб, які беруть участь у судочинстві, є не лише професійним, але і моральним обов'язком адвоката.

Уважно слід ставитись до запиту матеріалів по відношенню до свого довірителя,

коли це стосується даних особистого порядку: повинна бути згода клієнта. Що ж стосується запитів щодо інших осіб, то слід враховувати характер відомостей, які отримує адвокат, їхнє значення для справи, а також можливість отримання їх через суд. Адвокат не вправі робити запити з метою отримання матеріалів про протилежну сторону, якщо вони за своїм змістом можуть згнати цю особу (відомості про перенесені захворювання, про факти інтимного життя, які процесуальний противник намагається приховати з тих чи інших міркувань). При цьому слід визнати етично недопустимим використання права запиту з метою розголошення відомостей, які за своїм змістом відносяться до особистого життя іншої сторони, третіх осіб та свідків, навіть якщо ці дані необхідні для захисту інтересів його довірителя.

Питання про адвокатську таємницю, яке є одним зі складних питань адвокатської етики, в кримінальному процесі вирішується інакше, ніж цивільному. Тут можливі кілька варіантів поведінки адвоката. З етичної точки зору, бажано, щоб адвокат з самого початку бесіди з обвинуваченим чи іншими клієнтами пояснив, що не вправі розголошувати довірені йому відомості. Бувають випадки, коли обвинувачений в бесіді віч-на-віч з адвокатом повідомляє, що він вчинив злочин, розповідає подробиці, називає учасників, а на офіційних допитах свою вину заперечує. Адвокат потрапляє до складного становища: адвокат повинен зберігати таємницю, тоді як, з іншого боку, адвоката можуть звинуватити в змові з обвинуваченим. Останнє свідчить також про те, що адвокат вже не в змозі впливати на позицію обвинуваченого [8, с. 199].

Чимало вчених визнає, що свою правову позицію адвокат повинен узгоджувати з підзахисним, його показаннями, ставленням до пред'явленого обвинувачення. Тобто адвокат не вправі ігнорувати думки підзахисного і не є вільним у виборі позиції, окрім випадків, коли підзахисний обмовляє себе, але у вирішенні правових питань, виборі тактики і методики захис-

ту адвокат залишається незалежним. Слід погодитися з А. Петровим, який стверджував, що в таких ситуаціях адвокат може поради підзахисному щиросердно визнати свою вину [9, с. 26-29]. Але це є лише порада, не більше. Вмовляти підзахисного чи схилити до цього адвокат не має права. Окрім цього, зізнання, які викладені підзахисним в приватній бесіді адвокату, не повинні братися до уваги з таких причин:

1) об'єктивно вина підзахисного не доведена,

1) суб'єктивна заява обвинуваченого, який прийняв вину на себе, може бути обманом, а перевірити її адвокат не має можливості.

Як справедливо зазначає І.Д. Перлов, розходження позицій підзахисного і захисника в цьому разі припустиме, тобто захисник повинен спростовувати обвинувачення, спираючись на показання підзахисного і водночас звернути увагу суду на обставини, що пом'якшують вину і відповідальність.

Як бачимо, дискусія щодо позиції адвоката в кримінальному чи цивільному процесах триває і на даний час, але щодо адвокатської таємниці, її збереження, то саме вона і повинна визначати принципи адвоката. Саме такої позиції дотримується і М.М. Михеєнко, коли стверджує, що при запереченні підзахисним своєї вини, захисник не вправі зайняти протилежну позицію. Коли ж підзахисний заперечує в судовому засіданні свою вину, яка підтверджується матеріалами справи, і водночас, довірливо розповідаючи адвокату про вчинений ним злочин, то треба повідомити підзахисному, що захист буде опиратись на докази, які зібрані в даній справі.

Зміст адвокатської таємниці становить і те, що адвокат не вправі без згоди клієнта скористатися отриманою від нього інформацією, адвокат може шукати лише слабкі місця в обвинуваченні і просити суд про винесення виправданого вироку. Отже, на нашу думку, адвокат не повинен ігнорувати волю дієздатної людини, яка не дає згоди на розголошення довірених адвокатській таємниці.

Слід також зазначити, що адвокат не

має права розголошувати таємницю навіть тоді, коли його підзахисний неповнолітній, має фізичні чи психічні вади, чи навіть тоді, коли підзахисному буде призначена сувора міра покарання. Водночас адвокат повинен враховувати, що підзахисні можуть помилятися у визначенні свого істинного інтересу, тому і допомога захисника тут виявляється значимою. Тут адвокат діє методом переконання, але не шляхом розголошення довірених йому таємниць чи суперечок з підзахисним, або перетворення себе на свідка. Тоді, коли підзахисний не винний, при сумлінному ставленні до справи завжди можна виявити необґрунтованість обвинувачення, не вдаючись до розголошення професійної таємниці. На думку І. Л. Петрухіна, розголошення адвокатської таємниці можливе лише в тому разі, коли підзахисний повідомив про можливий небезпечний злочин, вчинення якого можна попередити. Такої ж позиції дотримується і С. Арія, вважаючи, що адвокат, який отримав достовірні дані про можливий тяжкий злочин, вступає в суперечність зі своїм статусом громадянина [10, с. 4].

Висновки

Таким чином, порівнюючи правові та морально-етичні вимоги до власне проблеми адвокатської таємниці, ми приходимо до наявності великої кількості колізій, які і повинні бути усунуті саме з допомогою права. Зрозуміло, що адвокат поради відмовитись від вчинення злочину та вкаже на можливі наслідки. Але як бути далі самому адвокату? Запобігти скоєнню злочину, розкривши адвокатську таємницю, чи продовжувати мовчати? Отже, ми приходимо до колізії права і моралі як у сукупності суспільних відносин, так і відносно адвокатської таємниці зокрема. Розкривши злочинні наміри, адвокат надалі втратив би довіру клієнтів. На нашу думку, і клієнт, і

адвокат повинні знати, що така інформація повинна бути розголошеною. Іншими словами, повідомлення такої інформації є особистою справою клієнта.

Водночас відповідальність за розголо-

шення таємниці повинна бути покладена і на інших працівників, що працюють разом з адвокатом. Облік, зберігання матеріалів справи повинні виключати можливість доступу до матеріалів сторонніх осіб. Гарантією збереження таємниці повинно бути притягнення до юридичної відповідальності службових осіб, що прагнуть заволодіти інформацією про обставини справи, чи коли вона стала відома їм внаслідок виконання ними своїх службових обов'язків.

Особливою формою забезпечення конфіденційності, а відтак і довіри, є побачення адвоката з клієнтом. Конфіденційність сприяє необхідному психологічному контактові, відвертості, довірі, створює сприятливі можливості для ведення захисту. Водночас моральним обов'язком для адвоката стає неповідомлення підзахисному тих відомостей, якими той міг би скористатися, щоб ввести суд і органи слідства в оману.

Література

1. Борщевський М. Ю. Адвокат, адвокатская фирма, адвокатура. Учебное пособие / М. Ю. Борщевський. – М.: «Белые альвы», 2001. – 141с.
2. Зведення засад адвокатської етики і професійної гідності // Адвокат. – 1999. – № 1 – С. 60-67.
3. Общий Кодекс правил для адвокатов стран Европейского сообщества // Адвокат. – 1997. – № 3. – С. 115-123.
4. Леоненко В. В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства / В. В. Леоненко. – К.: Наукова думка, 1981. – 163 с.
5. Основні засади професійної етики юристів (Затв. V з'їздом юристів України // ЮВУ. – 2001. – № 23. (9-15 червня).
6. Сафулько С. В. Правила адвокатської етики: балансування лиш інтересами клієнта і суспільства / С. В. Сафулько // Закон і бізнес. – 1999. – № 2. – С. 12.
7. Ватман Д. П. Адвокатская этика / Д. П. Ватман. – М.: Юрид. лит. 1974. – 94 с.
8. Яновська О. Г. Адвокатура України. Навчальний посібник / О. Г. Яновська. – К.: Юрінком інтер, 2007. – 280с.
9. Петров А., Резниченко Н. Адвокатская тайна как гарантия права на защиту / А. Петров, Н. Резниченко // Социалистическая законность. – 1982. – № 8. – С. 26-29.
10. Гончаренко І. В. Адвокатура / І. В. Гончаренко // Закон і бізнес. – 2003. – № 16. – С. 4-10.

Конституційний обов'язок людини і громадянина захищати Вітчизну: теоретичні та практичні аспекти

У статті розглянуто доктринальні підходи до визначення сутності конституційного обов'язку захищати Вітчизну, а також конституційну практику правового закріплення вищезазначеного обов'язку. Досліджено та проаналізовано стан теоретико-правового забезпечення виконання громадянами свого конституційного обов'язку захищати Вітчизну та зміст конституційних обов'язків, що закріплені в статті 65 Конституції України.

Ключові слова: конституційні обов'язки, конституційний обов'язок захищати Вітчизну, альтернативна служба.

О.П. Черновол
аспірант

Університет економіки і права «КРОК»

Конституционная обязанность человека и гражданина защиты Отчизны: теоретические и практические аспекты

В статье рассмотрены доктринальные подходы к определению сущности конституционной обязанности защищать Родину, а также конституционную практику правового закрепления вышеуказанной обязанности. Исследованы и проанализированы состояние теоретико-правового обеспечения выполнения гражданами своей конституционной обязанности защищать Родину и содержание конституционных обязанностей, закрепленных в статье 65 Конституции Украины.

Ключевые слова: конституционные обязанности, конституционная обязанность защищать Родину, альтернативная служба.

Olha Chernovol
PhD student,

University of Economics and Law «KROK»

Constitutional duty of man and citizen to defend the Motherland: the theoretical and practical aspects

The article examines doctrinal approaches to defining the essence of the constitutional obligation to defend the homeland, as well as the constitutional practice of the legal consolidation of the above duties. Investigated and analyzed the state of the theoretical and legal enforcement of citizens of their constitutional duty to defend the motherland and the content of the constitutional obligations set out in article 65 of the Constitution of Ukraine.

Keywords: constitutional duties, the constitutional duty to protect the Motherland, alternative service.

Formulation of the problem

Constitutional process launched in Ukraine puts on the agenda a number of topical issues of state. Today in Ukraine there are difficult economic and political processes, which cause, radical transformations in Eastern European geopolitics and Ukraine's relations with its neighbors. It should be noted about direct threats to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine.

It is worth mentioning the military developments currently under way in eastern Ukraine, affecting the general welfare in our country. Therefore, recent events suggest that Ukraine has a problem completing existing units, as well as in connection with what has been declared a partial mobilization, and the problem of citizens of Ukraine to perform its constitutional duty to protect the homeland.

Analysis of recent research and publications

The issue of constitutional duties of man and citizens are given much less attention than rights and freedoms. However, some aspects of the study of constitutional duties of man and citizen are reflected in the works of Ukrainian and Russian jurists, including A. Biloskurskoyi, N. Vitruka, L. Vojvodina, L. Letnyanchyna, V. Pohorilko, P. Rabynovich, Y. Todyky and others.

The wording of Article purposes

The article is an analysis of doctrinal approaches to the interpretation of the category of "constitutional duty to defend the Motherland" and study constitutional practice of securing the social duty.

Presenting main material

Given the events over the last two years, which have taken place in eastern Ukraine, the issue of implementation of the citizens of Ukraine constitutional duty to defend the homeland, has become all the more important. Indeed, in Ukraine there was a lot of partial mobilization for the implementation of legal collisions every citizen of Ukraine of his constitutional duties, which is enshrined in Article 62 of the Constitution of Ukraine.

According to Article 62 of the Constitution of Ukraine [1], the defense of the

Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine is the duty of citizens of Ukraine. As for Article 1 of the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" [3], conscription is set to provide the Armed Forces of Ukraine and other military formations, and to prepare the population to defend the homeland.

The only legal act in Ukraine, which regulates the most important social and public spheres of Ukraine is the Constitution. The scientist-lawyer Todyka Y. stressed that there are no society relations, where regulation in the current legislation was based on the absence of the Constitution [18, p. 57]. As a result, it is important to note that the Constitution of Ukraine does not avoid their attention and regulates the activity of the state military organization, military service, defines the features of the State machinery in general and the state military organization including both in peacetime and in times of crisis, establishes competence higher state authorities for its organization and leadership.

However, recent events in the east of our country, show that military service has been and remains an important institution that is essential for the proper functioning of its military organization and plays an important role in the lives of many citizens of our country. Military service is the focus of society and the state, although in the last two years the attitude of citizens of our country to it has changed.

It should be noted that the above questions, are studied by the lawyers only fragmentally and the majority of research done in terms of administrative law (including such scholars as V. Alexandrov [4], F. Korzh [11], etc.). However, Y. Bytyakom [7] M. Inshynom [8] O. Obolensky [14] A. Petrishin [16] made significant changes in the study of issues related to the public service.

There are no comprehensive studies of the constitutional aspects of military service in our country. As noted earlier, military service, various aspects of its passage are regulated by different branches of law, and are in the orbit of interests of various sectoral sciences, studying them from different angles. For example, Y. Bytyak indicates that public-service

relationship is not subject to regulation only administrative law but also constitutional, financial and other [7, p. 45].

It should be noted that the significance of constitutional law as one of the most important areas of law is becoming increasingly important today in Ukraine. However, despite the rapid growth of the importance of constitutional law in Ukraine as a science and law, the range of scientific developments not without considerable number of problems, including a range of studied fragments or some of these issues at an early stage their research. These problems, which remain virtually ignored in scientific research, is a unit of urgent and important issues relating to military service and all the military sphere. Therefore, as a consequence there are difficulties in implementing the requirements of the provisions under Article 1 of the Constitution of Ukraine [1]. The need for research on the level of constitutional issues relating to military service, due to a number of conditions that are associated with virtually all aspects of public and social life.

However, it should be noted that a number of scholars note that the military service is a type of public service (including B. Aleksandrov [4] M. Artamonov [5], Ivan Korzh [11] and others.).

It should be noted that compliance with the constitutional obligation to serve military service in Ukraine is made primarily on the basis of the Law of Ukraine “On Military Duty and Military Service” [3] and some other legal acts.

The Article 4 of the Law of Ukraine “On Military Duty and Military Service” stipulates that such units are completed by conscription of citizens for military service, and adoption of Ukraine citizens for military service under contract [3]. Thus, the provisions of the Law justifying the need for a military duty, which states that the set one in two of purposes, particularly for units manning the state military organization and personnel, and to prepare citizens to the duty to protect the Motherland. It is thanks to the aforementioned provisions of the Law of Ukraine “On Military Duty and Military Service” [3] is a realization of the provisions of paragraph 2 of Article 65 of the

Constitution of Ukraine and in the aggregate establish constitutional duty [1].

However, this example clearly demonstrates the correlation of the constitutional duty to serve military service defending the homeland, and the impact of the first and the second in their implementation. This is also confirmed by the preamble of the country said Law “On Military Duty and Military Service” [3], which states that it is intended to regulate legal relations between the state and citizens of Ukraine to implement their constitutional duty of defending the homeland. At the same time you can clearly see the opposite effect and the constitutional duty of defending the homeland for the implementation of the obligation to perform military service in accordance with the law.

It should be noted that according to current legislation for Ukraine military service during the mobilization of reservists subject to the majority of citizens of Ukraine, in particular, the first realization of the constitutional obligation to produce of the second. However, the aforementioned obligations may be separately and without causing realization of each other, which would be one of the causes of the isolation and consolidation in various parts of Article 65 of the Constitution of Ukraine [1].

Citizens of Ukraine in the implementation of the constitutional obligation to serve military service in peacetime, that is, in a mode of everyday activities as the state in general and military organization, namely including military service in different parts of the latter. In this case, serving military service as the main constitutional duty of defending the homeland is not committed. It deals only with preparation of citizens for that or take steps related to that as it is impossible to protect against someone or something vague. From this point in the legal literature rightly noted that “the main form of military duty is military service” [10, p.236].

It should be noted that the legislator, in accordance with paragraph 3 of Article 1 “On Military Duty and Military Service” under other forms of duty of military service understands prepare citizens for military service, to the recruiting station, making the service voluntarily

(contract) and conscription, the performance of military duties in stock, service in the military reserve, to the rules of military records [1].

However, by the Law of Ukraine "On mobilization preparation and mobilization of the" citizens of Ukraine in the implementation of the constitutional duty of defending the homeland, independence and territorial integrity of Ukraine cannot implement on serving their military service. At the same time, the provisions of the Law of Ukraine "On mobilization preparation and mobilization" describes the duties of citizens during mobilization and installs them on how citizens are conscripted, and for those who are not subject to appeal [2]. The latter also perform the duties of defending the homeland, independence and territorial integrity, but does not perform military service.

We agree with the opinion of L. Letnyanchyn who pointed that the obligation to perform military service applies only to military service, while the duty to protect the homeland, its independence and territorial integrity - is the responsibility of all citizens of Ukraine [13, p. 10]. However, if the abolition of conscription of citizens of Ukraine in the framework of the planned military reform, aimed at transition to acquisition units military organization of the state solely on the basis of a contract, that is, to a professional army, the provisions enshrined in paragraph 2 of Article 65 of the Constitution of Ukraine will involve much less imperative [1].

Despite the fact that studied constitutional responsibilities are in the relationship and interaction, they are different in legal nature, the actors of their time in life, legal relationship etc. In this regard, fixing them in different parts of Article 65 of the Constitution of Ukraine [1] is justified, since in this article there is no indication "everyone," and used the term "citizens", it means that foreigners and stateless those required bandages are not, and therefore the right to be soldiers not. This requirement has evolved in the Law "On Military Duty and Military Service" [3], which aims to regulate the legal relationship between the state and citizens of Ukraine in connection with the performance of their constitutional duty of defending the homeland.

The provisions of the Constitution of Ukraine stipulates that the protection of sovereignty and territorial integrity of Ukraine, to ensure its economic and informational security are not only the most important function of the state, but also a matter of the Ukrainian people, which should be understood in its citizens of all nationalities [1].

Therefore, when implementing the responsibility to protect the Motherland and military service between the citizen and the state is also the administrative and legal relations connected with the peculiarities of military service. In addition, in the case of a citizen during military service crime that he could do just passing the specified type of public service, and between the state and having criminal relations.

Thus, the process of military service affects not only constitutional provisions, but also other branches of law rules, which determine the specificity of legal relations arising in connection therewith. This specificity in turn reflected in the fact that the constitutional relationship gives rise to the emergence of other types of relationships. At the same time the constitutional regulation of military service immediately carried out several provisions of the Constitution of Ukraine, which are located in different sections of the Constitution of Ukraine.

However, this does not reduce the potential constitutional regulation of military service because, according to Y. Todyka the rules that make up one institution can be placed in different sections, but their aggregation operate in unity, and as for the internal structure of a particular institute it does not matter if a separate section makes up a unit or, although it would be desirable [18, p.243].

Thus, military service and various aspects of its performance, in some details, is defined in constitutional provisions. And a lot of provisions the Constitution of Ukraine, which are stipulated in most of its sections, "work" to ensure the constitutional regulation of military service and that is because of its special nature, should be considered as one of the most important achievements of Ukrainian constitutionalism. We can therefore say that the issue of military service, and operation

of the state military organization are directly subject to the regulation of the constitutional right of Ukraine as the leading and most important area of law in Ukraine. However these issues in the teaching of constitutional law Ukraine has not yet found the proper coverage and not yet deeply studied, although urgent need in this increasingly growing.

Conclusions

Constitutional duty to protect the homeland, independence and territorial integrity of Ukraine and military duty are essential for the proper staffing divisions of the state's military personnel for training military affairs of citizens and prepare them for the protection of the state, to clear the State machinery in general and for ensure the existence of Ukraine as a sovereign and independent state, in which a person, different manifestations of life, including safety, the highest social value.

Today in Ukraine there are difficult eco-

nomie and political processes, which still causes, radical transformations in Eastern European geopolitics and Ukraine's relations with its neighbors. However, it should be noted about direct threats to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. It is worth mentioning the military developments currently under way in eastern Ukraine, affecting the general welfare in our country. Therefore, recent events suggest that Ukraine has a problem completing existing units, as well as in connection with what has been declared a partial mobilization, and the problem of citizens of Ukraine to perform its constitutional duty to protect the homeland.

The above duties and their proper implementation are essential to ensure the existence of citizens in a sovereign and independent Ukraine. Particularly acute issue arose above the start of the anti-terrorist operation in eastern Ukraine, as was announced a partial mobilization of citizens.

Literature

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» від 21.10.1993 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 44. – Ст. 416.
3. Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 386.
4. Александров, В. М. Зміст і характер військової служби [Текст] / В. М. Александров // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. [Текст] / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 91. – С. 34-41.
5. Артамонов, Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР [Текст] / Н. В. Артамонов // Советское государство и право. – 1983. – № 5. – С. 19-27.
6. Бахрах, Д. Н. Государственная служба : основные понятия, ее составляющие, содержание, принципы [Текст] / Д. Н. Бахрах // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 14.
7. Битяк, Ю. П. Державна служба в Україні : проблеми становлення, розвитку та функціонування : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 [Текст] / Битяк Юрій Прокопович. – Х., 2006. – 419 с.
8. Іншин, М. І. Поняття державної служби в Україні : багатоаспектний підхід [Текст] / М. І. Іншин // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – 2002. – Вип. 20. – С. 331-334.
9. Конституційне право України : підручник [Текст] / за ред. В. Ф. Погорілка, 3-тє видання. – К. : Наукова думка. – 2000 – 732 с.
10. Конституція України : науково-практичний коментар [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
11. Корж, І. Ф. Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» [Текст] / Ігор Федорович Корж. – К., 2004. – 20 с.
12. Кудашкин, А. В. Контракт о прохождении военной службы [Текст] / А. В. Кудашкин // Юридический мир. – 2000. – № 1. – С. 4-11.
13. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л. І. Летнянчин. – Харків, 2002. – 20 с.
14. Оболенський О. Ю. Державна служба : підручник [Текст] / О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2006. – 472 с.

15. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: Підручник, за заг. ред. В.Л. Федоренка. – 4-е вид., перероб. і доопр. – К.: Видавництво Ліра-К, 2012. – 576 с.
16. Петришин А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой анализ : монография [Текст] / А. В. Петришин. – Харьков : Факт, 1998. – 168 с.
17. Петришин О. В. Види державної служби : загальнотеоретичний підхід [Текст] / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 116-128.
18. Тодика Ю.Н. Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. – Х .: Факт, 2000. – 608 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

УДК 341.63

Mgr Dawid Stadniczeńko

Absolwent WPiA Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Asystent Radcy w Departamencie Arbitrażu

Główny Urząd Prokuraturii Generalnej Skarbu Państwa w Warszawie

Sądownictwo polubowne (arbitraż) – alternatywną formą wymiaru sprawiedliwości

Арбітраж – альтернативна форма правосуддя

У статті характеризуються різноманітні конфліктні ситуації та необхідність нових ефективніших підходів для їх вирішення. В умовах глобалізації в усьому світі з'явилося багато конфліктів і проблем. Ведення бізнесу з відкритими кордонами є, наприклад, для компаній, що тільки зростають, викликом конкуренції на внутрішньому ринку – і на міжнародному рівні. Таким чином, вони повинні вести переговори, шукати компромісу будь-якою ціною, тим самим заощаджуючи час і гроші клієнтів. Аналізуються переговори в межах закону в окремих сферах, зазначається можливість доводити свої аргументи тільки в межах арбітражу.

Ключові слова: арбітраж, правосуддя, вирішення конфлікту.

Арбитраж – альтернативная форма правосудия

В статье характеризуются различные конфликтные ситуации и необходимость новых эффективных подходов для их решения. В условиях глобализации во всем мире появилось много конфликтов и проблем. Ведение бизнеса с открытыми границами есть, например, для компаний, только растут, вызовом конкуренции на внутреннем рынке – и на международном уровне. Таким образом, они должны вести переговоры, искать компромисс любой ценой, тем самым экономя время и деньги клиентов. Анализируются переговоры в рамках закона в отдельных сферах, отмечается возможность предоставлять свои аргументы только в пределах арбитража.

Ключевые слова: арбитраж, правосудия, разрешение конфликта.

Arbitration – an alternative form of justice

Various conflict situations and need of new effective approaches for their decision are characterized in article. In the conditions of globalization around the world there were many conflicts and problems. Business with open borders, for example, for the companies which only grow, is a competition call in domestic market – and at the international level. Thus, they have to conduct negotiations, look for a compromise at any cost, thereby saving time and money of clients. Negotiations within the law in certain spheres are analyzed, opportunity to lead up the arguments only within arbitration is noted.

Keywords: arbitration, justice, resolution of conflict.

Wprowadzenie

Podjęty temat stanowi zarys analityczno – syntetyczny problematyki dotyczącej ADR (ang. *Alternative Dispute Resolution*).

Współczesny świat cechuje się wieloma konfliktami oraz poszukiwanie skutecznych form radzenia sobie z nimi i rozwiązywania problemów. W naszym życiu doświadczamy niepewności, niestabilności i konfliktowości współczesnego świata przyjmując to nie jako deficyt, lecz jako cechę. Funkcjonujemy w świecie „zagrożeń” i „ryzyka”. „Ryzyko” i „zagrożenie” są pojęciami opisującymi z różnych punktów widzenia sytuacją niepewności. „ryzyko” wiąże się z działaniem, towarzyszy procesowi podejmowania decyzji, natomiast „zagrożenia” tkwią w sytuacji w jakiej przebiega działanie. Przyjąć można, iż są to pojęcia dopełniające się, gdyż podejmując przemyślane decyzje należy uwzględniać prawdopodobne zagrożenia, dążąc do zminimalizowania ryzyka. Wydaje się, iż u podstaw identyfikowania zagrożeń tkwi jednak obraz pożądaney rzeczywistości określający cel działań.

Występuje w coraz większym zakresie zapotrzebowanie na radzenie sobie z tymi sytuacjami w podejmowaniu decyzji, rozwiązywaniu konfliktów, rozpatrywaniu sprzecznych argumentów, dyskursywnej obrony własnych racji.

Jedną z przyczyn, dla których formy ADR nie stanowią popularnej w społeczeństwie metody (negocjacje, mediacje, arbitraż) rozwiązywania sporów i konfliktów jest brak wdrożenia systemowych rozwiązań w tym zakresie. Obywatele nie są w odpowiedni sposób informowani i uczeni mechanizmów rozwiązywania konfliktów w środowiskach społecznych, takich jak rodzina, szkoła,

praca, działalność gospodarcza. W sytuacjach zaistnienia konfliktu i sporu dlatego też zwracają się do tradycyjnej instytucji powołanej do rozwiązywania sporów, jaką jest sąd, którego istnienia w systemie prawnym są świadomi. Powoduje to wpływ do sądów wielu spraw, które z powodzeniem można by rozwiązywać w sposób polubowny, w przypadku gdyby społeczeństwo było świadome istnienia innych mechanizmów rozwiązywania konfliktów.

Jak podkreśla J. Stelmach i B. Brożek¹ „dla zwolenników pozytywizmu prawo powinno pozostawać wielkością stałą, nienaruszalną, nawet wówczas, gdy uragać ono będzie elementarnym wymogom słuszności „racjonalności”, skuteczności czy efektywności. Prawny legalizm i formalnie rozumiane bezpieczeństwo prawne ma w dostateczny sposób uzasadniać całkowicie oderwane od rzeczywistości rozstrzygnięcia. Z kolei zwolennicy rozwiązań niepozytywistycznych uznają za możliwą dynamiczną interpretację prawa, umożliwiającą dopasowanie go do wciąż zmieniającej się rzeczywistości. Ich zdaniem ostateczny sens i znaczenie norm (reguł) prawnych powinien być ustalony w procesie bezpośrednich negocjacji pomiędzy znajdującymi się w konflikcie stronami. [...] większość spraw zwłaszcza z obszaru prawa cywilnego i gospodarczego, daje się rozstrzygnąć bez udziału sądu, w drodze negocjacji, przy użyciu dopuszczalnych tam narzędzi. Możemy oszczędzić naszym klientom i nam samym niewyobrażalną ilość czasu, pieniędzy i stresu. A jeśli możemy to musimy to czynić, a tym samym ustanowić nową kulturę prawną – kulturę negocjacji. Równocześnie

¹ J. Stelmach, B. Brożek, *Sztuka negocjacji prawnych*, Warszawa 2011, s. 9 i nast.

winniśmy zrezygnować z nierozstrzygalnych formalnych sporów o teorię i słowa, kierując się od razu do istoty rzeczy. Uczmy więc siebie i uczmy innych sztuki negocjacji, sztuki znajdowania dającego się prawnie i etycznie uzasadnić kompromisu, zamiast przedłużać i gmatwać prowadzone przez nas sprawy bez końca i bez jakiegokolwiek potrzeby.”

Okazuje się, iż w globalizującym się świecie przybyło znacznie konfliktów i problemów. Prowadzenie działalności gospodarczej przy otwartości granic stanowi na przykład dla przedsiębiorców coraz większe wyzwanie konkurując na rynku wewnętrznym – krajowym, jak i międzynarodowym.

W filozofii prawa wielokrotnie powracała kwestia dialogicznej i dyskursywnej natury prawa. Na dialogiczną naturę prawa zwracali uwagę między innymi przedstawiciele nurtu fenomenologicznego i hermeneutycznego.² Wskazano, że jeśli jest jakieś przyrzeczenie, to musi być również podjęta próba spełnienia przyrzeczenia, że jeśli jest pytanie to powinna być udzielona na nie odpowiedź, że jeśli jest jakieś roszczenie to musi mu odpowiadać jakieś zobowiązanie. Natomiast teorie argumentacji prawniczej zwracają nam uwagę na dyskursywną teorię prawa.³ Uwzględniając poglądy dialogiczne, bądź dyskursywną naturę prawa możemy nadać problemowi negocjacji prawniczych status szczególny – mający bliski związek z podstawową dyskusją na temat ontologicznej i poznawczej istoty prawa.

Wielu autorów zwraca uwagę na fakt, że

² H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode, Ergänzungen. Register* [w:] *Gesammelte Werke*, t. II, Tübingen 1986; Tenże: *Prawda i Metoda. Zarys Hermeneutyki Filozoficznych*, przeł. B. Baran, Kraków 1993; A. Kaufmann, *Beiträge zur juristischen Hermeneutik*, Köln-Berlin-Bonn-München 1984 oraz A. Reinach, *Zur Phänomenologie des Rechts. Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts*, wyd. II München 1953.

³ Ch. Perelman, *Logika prawnicza. Nowa retoryka*, Warszawa 1984; R. Alexy, *Theorie der juristischen Argumentation*, Frankfurt am Main 1983; tenże R. Alexy, *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*, wyd. II, Frankfurt am Main 1991; tenże R. Alexy, *O pojęciu i naturze prawa „Ius et Lex”* 2007, nr 1.

funkcjonalna i społeczna dyferencjacja systemów społecznych, jak również rosnący stopień ich organizacji i złożoności stosunków między oraz wewnątrzsystemowych prowadzi radykalnej zmiany struktury konfliktów społecznych. Miejsce konfliktów dwubiegunowych i indywidualnych zajmują coraz częściej konflikty wielobiegunowe i grupowe, w których uczestniczy wiele różnych podmiotów – zwykle heterogenicznych grup interesów. W obrocie gospodarczym, przemyśle, handlu, konflikty, w których jednocześnie uczestniczą organy państwa, samorządy terytorialne, samorządy zawodowe, przedstawiciele producentów, pracowników, reprezentanci społeczności lokalnych, organizacje pozarządowe stają się regułą.⁴

⁴ Zob. G. Bernini, *Arbitration in Multi-Party Business Disputes*; J. Szasz, *Disputes in Joint Ventures and with Subcontractors*, [w:] *International Arbitration. Multi-Party commercial Disputes, Materials of an International Symposium*, Warsaw 1980, Warszawa 1982; H. Fasching, *Cele reformy w polskim i austriackim postępowaniu cywilnym oraz P. Meijknecht, Współczesne tendencje rozwoju procedury cywilnej w Holandii* [w:] *Współczesne tendencje rozwoju procedury cywilnej w Europie*, red. E. Warzocha, Warszawa 1990, G. Skąpska, *Prawo a dynamika społecznych przemian*, Kraków 1991, s. 63, A. Korybski, *Alternatywne rozwiązywanie sporów w USA*, Lublin 1993, s. 20, 47; M. Bobrowicz, *Mediacje gospodarcze – jak mediuować i przekonywać*, Warszawa 2004; C.A. Hamilton, *Globalizacja gospodarki oraz potrzeba stosowanego systemu rozwiązywania sporów*, Prawo Unii Europejskiej 2004, Nr 11; R. Morek, *ADR – w sprawach gospodarczych*, Warszawa 2004; J. Pączek, *Wybrane instytucje postępowania zawarte w znowelizowanym Regulaminie Międzynarodowego Sądu Arbitrażowego działającego przy Międzynarodowej Izbie Handlowej w Paryżu*, *Palestra* 2001, Nr 7-8; A. Szymański, *Koncyliacja jako forma rozstrzygania sporów gospodarczych*, *Monitor Prawniczy* 1997, Nr 2; T. Szurski, *Międzynarodowy arbitraż handlowy (sądownictwo polubowne w międzynarodowych stosunkach handlowych)*, *Radca Prawny* 2003, Nr 2; P. Wierzbicki, *Wykonalność orzeczeń zagranicznych sądów polubownych na podstawie Konwencji nowojorskiej o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń arbitrażowych*, *Monitor Prawniczy* 2004, Nr 5; A. Wojnar, *Arbitraż – alternatywa dla sądownictwa państwowego*, [74](http://www2.alma-</p>
</div>
<div data-bbox=)

W ramach Unii Europejskiej rynek wewnętrzny obejmuje obszar bez granic wewnętrznych, w którym zapewniony jest swobodny przepływ osób, towarów, usług i kapitału. Jednym z naczelných celów integracji europejskiej realizowanej w ramach UE jest budowa rynku wewnętrznego charakteryzującego się zniesieniem przeszkód w swobodnym przepływie między państwami członkowskimi⁵. Rynek wewnętrzny przestaje być jak dawniej rozstrzygającym czynnikiem aktywności przedsiębiorstw krajowych.

W złożonym otoczeniu relacji i konfliktów pojawiających się pomiędzy rywalizującymi i współdziałającymi stronami tryb adjudykacyjny (sądowy) nie jest na ogół dobrą podstawą do ich rozwiązywania i wymaga uzupełnienia o procedury mediacyjno-koncyliacyjne i arbitrażowe. W trybie adjudykacyjnym osoba rozstrzygająca konflikt, spór działa według ustalonych reguł i procedur. Decyzje mają charakter władczy a strony nie mają wpływu na wybór reguł i procedur oraz wybór osoby rozstrzygającej konflikt – spór. „Przy istniejącej dynamice zmian ekonomicznych i społecznych, (jak zauważa J. Stelmach i B. Brożek) któż zadowolony się perspektywą wygrania (z pewnym tylko prawdopodobieństwem) kosztownego procesu, który może trwać wiele lat? Chcemy rezultatu, nie mamy już więcej czasu na prawnicze rytua-

ły. Musimy więc negocjować, poszukiwać kompromisu za wszelką cenę, oszczędzając w ten sposób i czas i pieniądze naszych klientów. Niepodobna tego faktu kwestionować. Nie można wreszcie spychać negocjacji na margines prawa, wyznaczać tylko pewne obszary, gdzie niby byłoby to możliwe, sprowadzać negocjacji wyłącznie do wyspecjalizowanych działań prawnych (np. tylko do arbitrażu). Negocjować możemy zawsze i w każdym i w każdym aktywnym prawnie obszarze naszego życia, jak również w każdej fazie postępowania”⁶.

I.

Od kiedy w literaturze i praktyce w krajach *common law*, ADR-y stały się uzupełniającym postępowaniem w stosunku do postępowań przed sądami i to nie tylko postępowaniem drugorzędnym, przedstawiciele doktryny zastanawiali się czy określenie „alternatywne metody” oddaje w pełni ich charakter i znaczenie. Z. Kmiecik⁷ wyraził pogląd, iż termin „alternatywny” ma charakter dwuznaczny z wielu względów – dlatego, że w ten sposób można zakwalifikować każde postępowanie które nie jest postępowaniem sądowym. A nadto taka terminologia sugeruje, że proces sądowy jest zwyczajną drogą rozstrzygania konfliktów, natomiast ADR mają charakter szczególny, a tymczasem to właśnie proces sądowy powinien mieć charakter wyjątkowy. Większość autorów prezentuje pogląd, że termin „ADR” przyjął się w literaturze, jak i świadomości prawniczej, iż należy przy nim pozostać. Część autorów proponuje natomiast, aby wraz z zachowaniem skrótu „ADR” zmienić nazewnictwo tych metod i zamiast określenia alternatywne metody, używać *additional* (dodatkowe), *appropriate* (odpowiednie, przystosowane do charakteru danego sporu), lub też *assisted* (metody rozwiązywania sporów przy pomocy osoby trzeciej)⁸. Spór w doktrynie dotyczy również samego zakresu pojęcia „alternatyw-

mater.uj.edu.pl/93/27.pdf – dostęp 16.12.2015 r.; L. Morawski, *Główne problemy współczesnej filozofii prawa. Prawo w toku przemian*, Warszawa 2005; J. Cygler, *Kooperacja przedsiębiorstw. Czynniki sektorowe i korporacyjne*, Warszawa 2009; W. Szymański, *Niepewność i niestabilność gospodarcza. Gwałtowny wzrost i co dalej?* Warszawa 2011; T. A. Kowalczyk, *Pozasądowe metody rozstrzygania sporów między przedsiębiorstwami*, Warszawa 2015; School of International Arbitration, Centre for Commercial Law Studies, Queen Mary University of London przy wsparciu kancelarii prawniczej White & Case LLP, *The 2015 Survey 'Improvements and Innovations in International Arbitration'* – Raport, <http://www.arbitration.qmul.ac.uk/docs/164761.pdf>, <http://www.arbitration.qmul.ac.uk/research/2015/> – dostęp 16.12.2015 r.

⁵ Art. 3 ust. 1 lit.b Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), Dz. Urz. UE z 30.03.2010, C 83/49.

⁶ J. Stelmach, B. Brożek, op. cit., s. 12.

⁷ Z. Kmiecik, *Mediacja i koncyliacja w prawie administracyjnym*, Kraków 2004, s. 22-23.

⁸ M. Crohn, *Alternative Dispute Resolution: Buzzword or Movements?* 51 Tex. B.J. 1143, 1988, s. 1150.

ne”, wskazując, że objęto tym pojęciem niewiele mające ze sobą wspólnego, (tak jak arbitraż i mediacja) a ich wspólnym elementem jest to, że są one alternatywne w stosunku do postępowania sądowego.⁹

Wymaga podkreślenia fakt, że problemy i konflikty, jakie powstają między ludźmi, mogą być wyjaśniane, rozwiązywane lub rozstrzygane przy pomocy różnych procedur. Ich wybór zależy od typu sporu, złożoności sytuacji, umiejętności stron, oceny efektywności i kosztów poszczególnych procedur, jak i od wiary w wygraną. Do podstawowych procedur radzenia sobie z konfliktami zaliczane są negocjacje, mediacje, facylitacja, koncyliacja, arbitraż, sąd. Procedury można podzielić na dwie grupy – prowadzące do rozwiązania konfliktu i umożliwiające rozstrzygnięcie sporu. Większość samoistnych i pochodnych form ADR powstało i rozwinęło się na gruncie prawa amerykańskiego, często odzwierciedlając cechy tego właśnie systemu prawnego. Oprócz arbitrażu, mediacji i koncyliacji do popularniejszych alternatywnych metod rozwiązywania sporów zalicza się odmiany hybrydalne mediacji i arbitrażu: mini rozprawę, skróconą rozprawę przed ławą przysięgłych, itd.¹⁰

Celem instytucji alternatywnych jest na ogół doprowadzenie do porozumienia stron, stąd też najczęściej przybierają one formę działalności mediacyjno-koncyliacyjnej. W wielu sprawach cywilnych i gospodarczych popularny jest arbitraż. Zasluguje na uwagę fakt, że procedury rozwiązywania konfliktów dają większą szansę wypracowania trwałych porozumień i chronią przed eskalacją przyszłych konfliktów. Procedury rozstrzygania sporów dają większą doraźną satysfakcję psychologiczną zwycięzcom, zewnętrzną kontrolę uprawomocnionych zobowiązań i zmniejszając szansę na współpracę stron w przyszłości. Negocjacje są tą procedurą, która zapewnia uczestnikom największą kontrolę nad procesem rozwiązywania konfliktów

i treścią zawartych porozumień. Rozwiązanie konfliktu to przede wszystkim wspólnie przyjęte porozumienie, które daje możliwość realizacji interesów na akceptowalnym przed strony poziomie.

Za L. Morawskim przyjmując szeroką definicję wymiaru sprawiedliwości, który stwierdza „Termin „alternatywna forma wymiaru sprawiedliwości” jest pojęciem wieloznacznym. Funkcjonuje on przynajmniej w trzech różnych znaczeniach. Po pierwsze, oznacza alternatywne formy postępowania sądowego w stosunku do tradycyjnego postępowania procesowego. W tym rozumieniu alternatywną w stosunku do procesu sądowego będą postępowania nieprocesowe, a także różne postępowania odrębne. Po drugie, termin „alternatywna forma procesu sądowego” oznacza wszelkie formy postępowania, które nie opierają się na trybie adjudykacyjnym podejmowania decyzji. Alternatywą w stosunku do tak rozumianego procesu sądowego będą wszelkie formy sądowego postępowania ugodowego, pojednawczego, polubownego czy rozjemczego. Dwa wymienione typy alternatyw – ze względu na to, że mają miejsce w ramach postępowania sądowego – zwykle nazywać się alternatywami wewnętrznymi. W trzecim rozumieniu alternatywą wobec postępowania sądowego są wszelkie pozasądowe, a mówiąc ściślej – wszelkie ułożone poza instytucjami państwowymi formy rozstrzygania konfliktów i podejmowania decyzji w indywidualnych sprawach”.¹¹ Ten typ alternatyw nazywa się alternatywami zewnętrznymi – w artykule tym przyjęto trzecie rozumienie tego terminu.

E. Gmurzyńska podaje „arbitraż może być zdefiniowany jako procedura, w której jedna lub więcej neutralnych osób (arbitrzy) podejmują decyzję w sprawie, po wysłuchaniu stron oraz przedstawieniu dowodów przez strony. Zasadnicza różnica pomiędzy arbitrażem i mediacją leży w odpowiedzi na pytanie, kto podejmuje decyzje w sprawie. W mediacji, to strony biorą udział w procesie dochodzenia do ugody przez negocjacje, a na końcu procedury mediacyjnej podejmują decyzje w sprawie same. Mediator pomaga je-

⁹ Ibidem.

¹⁰ J. C. Y. Li, *Strategic Negotiation in the Greater Chinese Economic Era, A New American Perspective*, 59 Albany Law Review, 1996, s. 1043 oraz A. Korybski, op.cit.

¹¹ L. Morawski, op.cit. s. 230.

dynie stronom w zawarciu ugody. Natomiast w postępowaniu arbitrażowym strony poddają się decyzjom arbitra, który podejmuje ją po odbyciu rozprawy, na której przedstawione są dowody. Procedury arbitrażowa i mediacyjna różnią się stopniem sformalizowania. Podobnie jak w przypadku postępowania sądowego, decyzja arbitrażowa podejmowana jest po przeprowadzeniu rozprawy z udziałem stron i świadków oraz przeprowadzeniu innych dowodów”.¹²

W warunkach permanentnego przeciążenia sądów wzrostu kosztów i formalizmu procedur sądowych, świadomość faktu, iż sąd nie jest jedyną instytucją, przed którą można dochodzić sprawiedliwości znajduje zrozumienie w społeczeństwie i u samych sędziów. A. Korybski podnosi, że w niektórych stanach USA to same sądy informują strony o alternatywnych możliwościach rozwiązania ich sporu partycypując w tworzeniu różnych form kooperacji z formami alternatywnymi, aby w ten sposób odciążyć sądowy wymiar sprawiedliwości.¹³ Jak zauważa L. Morawski „sądy w większości demokratycznych państw mają nadal nieomal monopolistyczną pozycję na rynku usług wymiaru sprawiedliwości. Będąc monopolistami nie muszą się specjalnie troszczyć o jakość świadczonych usług i skutki tego stanu rzeczy są w większości państw podobne. Nie wierzę, by wewnętrzne poczucie potrzeby reformy, jeśli takie w ogóle istnieje, mogło tutaj coś zmienić. Wszyscy, a zwłaszcza mieszkańcy Europy Wschodniej, dobrze wiedzą do czego prowadzi monopol państwa w nieomal każdej dziedzinie życia społecznego i bez złamania tego monopolu nie należy żywić iluzji, iż coś się radykalnie zmieni”.¹⁴ Trudno nie zgodzić się z twierdzeniem L. Morawskiego, że „rozwój alternatywnych form wymiaru sprawiedliwości to w moim przekonaniu jedno z najważniejszych przedsięwzięć, które zmierzają do przystosowania wymiaru sprawiedliwości

do realiów społeczeństw postindustrialnych, a zwłaszcza do dokonujących się w tych społeczeństwach procesów funkcjonalnej i kulturowej dyferencjacji systemów społecznych. Postulat rozwoju alternatywnych form wymiaru sprawiedliwości to zatem istotne uzupełnienie programu postklasycznej teorii procesu, która powinna zdawać sobie sprawę z tego, że postulat organizacji nowoczesnego wymiaru sprawiedliwości nie można oprzeć wyłącznie na procedurach sądowych. [...] Zorientowanie na wspólne porozumienie i kompromis alternatywy pozwalają wreszcie uniknąć ryzyka niepewności co do tego jaka zapadnie decyzja, co także ma ogromne znaczenie w planowaniu wielu przedsięwzięć w różnych dziedzinach życia społecznego. Ważnym elementem procedur alternatywnych jest to, że funkcji mediatora lub arbitra nie musi pełnić prawnik, lecz ekspert lub też ekspert w kooperacji z prawnikiem, co zwiększa profesjonalizm postępowania, a również zmniejsza jego czas i koszty. Profesjonalizm i ścisła specjalizacja instytucji alternatywnych to ich olbrzymi atut w konkurencji z sądami”.¹⁵

S. Włodyka w publikacji dotyczącej postępowania arbitrażowego wskazuje na wiele przyczyn jego rozwoju, z których niektóre są analogiczne do przyczyn powodujących rozwój mediacji. Najważniejsze przyczyny rozwoju arbitrażu według niego są takie fakty jak, że rozwiązywanie sporów na drodze sądowej przestało być odpowiednim środkiem do rozstrzygania sporów gospodarczych. Funkcją wymiaru sprawiedliwości jest ustosunkowanie się tylko do sporu, a zatem zaszłości powstałej w stosunkach między stronami. Natomiast bardzo często stronom chodzi nie tylko o rozwiązanie spornych kwestii, ale przede wszystkim o usunięcie przeszkody do dalszej bezkonfliktowej współpracy w przyszłości. A zatem nie chodzi jedynie o wymierzenie sprawiedliwości prawnej, ale o uregulowanie stosunków na przyszłość.¹⁶

J. W. Cooley podkreśla bardzo istotną różnicę, jaka występuje między arbitrażem a mediacją, która sprowadza się do prze-

¹² E. Gmurzyńska, *Mediacja w sprawach cywilnych w amerykańskim systemie prawnym – zastosowanie w Europie i Polsce*, Warszawa 2007, s. 11-12.

¹³ A. Korybski, op. cit., s. 89.

¹⁴ L. Morawski, op. cit., s. 234-235.

¹⁵ L. Morawski, op. cit., s. 227-229.

¹⁶ S. Włodyka, *Arbitraż gospodarczy*, Warszawa 1985.

prowadzenia przez neutralne osoby różnych procesów myślowych. Według niego w postępowaniu arbitrażowym arbiter opiera decyzję przede wszystkim na przesłankach racjonalnych, wynikających z przedstawionych dowodów: analizie faktów, obowiązujących przepisach, logice, matematyce, informacjach technicznych oraz administracyjnych. Natomiast w postępowaniu mediacyjnym, rola mediatora sprowadza się raczej do kreatywnego sposobu myślenia polegającego na wzięciu pod uwagę intuicji i emocji, a dopiero potem przepisów prawa i informacji technicznych.¹⁷ Można przyjąć, że arbiter jest raczej pasywnym obserwatorem, którego rolą jest ostateczne określenie praw i obowiązków stron, a aktywność mediatora przejawia się w stosowaniu technik mediacyjnych, które prowadzą strony do ugody – porozumienia, poprawnej komunikacji. Mediacja, oprócz logiki i myślenia racjonalnego wymaga zastosowania intuicji oraz znajomości relacji międzyludzkich. Podkreśla się, że szybkość i ekonomiczność, prowadzenie postępowania w kameralnych warunkach, mniejszy formalizm a także kontynuowanie relacji między stronami oraz możliwość wyboru przez stronę arbitra, który jest ekspertem w danej dziedzinie decydować powinny o popularności arbitrażu. Inną cechą, która sprzyjałaby wykorzystywaniu arbitrażu jest to, że wyroki arbitrażowe są ostateczne i mogą ulec zmianie tylko w szczególnych okolicznościach jak przymus, korupcja, sprzeniewierzenie się zasadom etycznym arbitra.¹⁸

Procedury alternatywne nie powinny wykluczać sądowego wymiaru sprawiedliwości, ale go uzupełniać, a uzupełniając powinny stanowić dla niego konkurencję. Jeżeli w rozwoju alternatywnych form wymiaru sprawiedliwości jest coś pesymistycznego, to przede wszystkim to że nadal rozwijają się one zbyt słabo i zbyt powoli.

II.

Nowe uregulowania o sędzię polubownym (arbitrażu) które weszły w życie 17.10.2005 r.

¹⁷ J. W. Cooley, *Mediation Advocacy*, 50 Am. J. Comp. L. 181, Fall 2002, s. 190.

¹⁸ Federal Arbitration Act 9 U.S.C. Para 10/2001

uwzględniły przygotowany przez Komisję Międzynarodową Prawa Handlowego ONZ (UNCITRAL) stosowny tekst ustawy modelowej w sprawie międzynarodowego arbitrażu handlowego, wskazywany w 1985 r. państwom członkowskim przez Zgromadzenie Ogólne ONZ. Regulacja polskiego sądownictwa polubownego zawarta w Kodeksie postępowania cywilnego (k.p.c.)¹⁹ została na ten czas dostosowana do obowiązujących standardów międzynarodowych.²⁰ Regulacje prawa arbitrażowego znajdują się również poza przepisami k.p.c., np. w przepisie art. 142 i 147 ustawy prawo upadłościowe i naprawcze z 2003 r.²¹ Już po wejściu w życie przepisów części piątej k.p.c. w 2006 r. komisja UNCITRAL przyjęła istotne zmiany do prawa modelowego, które nie zostały uwzględnione w polskim ustawodawstwie.²² Zmiany wprowadzone w Polsce pozostają w zbieżności z postanowieniami Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/11/UE z 21.05.2013 r. w sprawie alternatywnych metod rozstrzygania sporów konsumenckich oraz zmiany rozporządzenia (WE) nr 2006/2004 i dyrektywy 2009/22/WE (dyrektywa w sprawie ADR w sporach konsumenckich). Państwa członkowskie miały ją wdrożyć do 9.07.2015 r. Dyrektywa ta jest powiązana z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 524/2013 z 21.05.2013 r. w sprawie internetowego rozstrzygania sporów konsumenckich oraz zmiany rozporządzenia (WE) nr 2006/2004 i dyrektywy 2009/22/WE (rozporządzenie w sprawie ODR - online dispute resolution - w sporach konsumenckich). Roz-

¹⁹ Ustawa z dnia 28.07.2005 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. 2005, poz. 178)

²⁰ J. Ciszewski, T. Ereciński, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Część piąta. Sąd polubowny (arbitrażowy)*, Warszawa 2006, s. 345, 346.

²¹ Ustawa z dnia 28.02.2003 r. Prawo upadłościowe i naprawcze (Dz. U. 2012, poz. 1112)

²² UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration - przyjęto zmiany na 64 posiedzeniu plenarnym UNCITRAL w dniu 4.12.2006 r. - www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/arbitration/1985Model_arbitration.html [dostęp: 10.08.2015 r.]

porządzenie weszło już w życie, niemniej jednak zdecydowana większość jego przepisów stosowana ma być od 09.01.2016 r. z wyjątkiem art. 2 ust. 3 i art. 7 ust. 1 i 5, których to regulacje stosuje się od 09.07.2015 r. Dyrektywa i rozporządzenie zawierają instrumenty prawne, wzajemnie się uzupełniające, w tym odnoszące się do podmiotów rozwiązujących spory za pomocą metod ADR. System ten zakłada m.in. ustanowienie platformy online mającej służyć rozwiązywaniu sporów konsumenckich. Dostępność wysokiej jakości podmiotów ADR w całej Unii Europejskiej jest warunkiem koniecznym do prawidłowego funkcjonowania platformy ODR. W tym też celu państwa członkowskie zostały zobligowane do zapewnienia działania podmiotów ADR, które spełniać mają wymagania unijne, a następnie zostaną wpisane do wykazu, o którym mowa w art. 20 ust. 4 dyrektywy 2013/11/UE.

Zachodzi potrzeba do zachęcania i składania publicznej deklaracji o stosowaniu ADR przez przedsiębiorców, kancelarie adwokackie, radcowskie, notarialne, komornicze, a także przez państwowe i samorządowe osoby prawne. W tym celu powstała inicjatywa powołania portalu deklaracji ADR, podjęta w 2003 r. przez Społeczną Radę ds. Alternatywnych Metod Rozwiązywania Konfliktów i Sporów przy Ministrze Sprawiedliwości RP.

Regulacje arbitrażu są ściśle zharmonizowane w skali międzynarodowej, jednak występują zmiany legislacyjne za granicą świadczące, że prawo arbitrażowe nie przestaje się rozwijać i że ustawodawcy krajowy poszukują indywidualnych rozwiązań w celu rozwoju praktyki arbitrażowej. W wielu krajach europejskich zmieniły się ustawy, a część z nich podjęła działania w celu nowelizacji, w których to trwają kompleksowe prace zmian arbitrażowych – dotyczy to między innymi Ukrainy.

Prawo polskie w stosunku do arbitrażu posługuje się pojęciem sądu polubownego. Występuje on w trzech podstawowych formach: 1) arbitraż instytucjonalny – sąd arbitrażowy działający w ramach określonej instytucji arbitrażowej, posiadający własny regulamin dotyczący procedury postępowania, wyboru arbitrów, wyrokowania, listę arbitrów oraz

wykaz opłat. Strony są zobligowane do akceptowania regulaminu tego sądu; 2) arbitraż *ad hoc* – sąd powołany przez strony dla rozstrzygnięcia konkretnej sprawy. Do stron należy kształtowanie wyboru arbitrów oraz reguł, na podstawie których prowadzone jest postępowanie; 3) arbitraż administrowany – tzw. sąd *ad hoc*, który korzysta z usług infrastruktury całego sądu arbitrażowego. W arbitrażu tym występują oba powyższe rodzaje. Istotne znaczenie ma powołanie stałego sądu arbitrażowego. W Polsce istnieje wiele stałych sądów arbitrażowych. Realną jednak rolę w obrocie gospodarczym realizuje w zasadzie kilka sądów. Najstarszym istniejącym stałym sądem polubownym w Polsce jest Sąd Polubowny przy Izbie Bawełny w Gdyni powołany w 1938 r. przez Zrzeszenie Interesantów Handlu Bawełną, którego kontynuatorką w dzisiejszych czasach jest Izba Bawełny w Gdynie, jako jedna z kilkunastu zrzeszeń bawełniarskich na świecie. Sąd ten stanowi jedyne branżowe bawełniarskie sądownictwo polubowne w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Ma on charakter specjalistyczny i rozstrzyga spory cywilno-prawne wynikające z kontraktów sprzedaży różnych postaci bawełny. Długą tradycję ma również sąd arbitrażowy przy Krajowej Izbie Gospodarczej (KIG) wywodzący się od sądu afiliowanego przy Polskiej Izbie handlu Zagranicznego. W 1992 r. został powołany sąd polubowny przy Związku Banków Polskich w Warszawie. Sąd polubowny funkcjonuje przy Polsko-Niemieckiej Izbie Przemysłowo-Handlowej. W 2005 r. powstał między innymi stały sąd arbitrażowy „Lewiatan”. Funkcjonuje nadto Międzynarodowy Sąd Arbitrażowy Międzynarodowej Izby Handlowej w Paryżu.

Powołane zostały również sądy polubowne przez izby samorządu zawodowego, np. Izby Radców Prawnych (Centrum Mediacji Gospodarczych – krajowe i regionalne), Izby Adwokatów (Sąd Polubowny Adwokatury Polskiej przy Naczelnej Radzie Adwokatów). Przykładowo niektóre sądy dyscyplinarne okręgowych izb inżynierów budownictwa pełnią rolę sądów arbitrażowych, przez które przyjmowane są spory z dziedziny budownictwa. Sąd Arbitrażowy funkcjonuje również przy Stowarzyszeniu Inżynierów Doradców

i Rzeczoznawców. Według Polskiego Stowarzyszenia Sądownictwa Polubownego w Polsce istnieje 23 stałych sądów polubownych.²³

Zakres przedmiotowy kompetencji sądu polubownego jest znacząco szeroki. Według przepisu art. 1157 k.p.c., *jeżeli przepis szczególnie nie stanowi inaczej, strony mogą poddać pod rozstrzygnięcie sądu polubownego spory o prawa majątkowe lub spory o prawa niemajątkowe – mogące być przedmiotem ugody sądowej z wyjątkiem spraw o alimenty*. Do praw majątkowych zaliczamy m.in. prawa rzeczowe, wierzytelności opiewające o świadczenia majątkowe, prawa majątkowe małżeńskie, własność intelektualną (prawa autorskie, wynalazcze) a nadto roszczenia pieniężne. Natomiast do kategorii praw niemajątkowych należą prawa osobiste, prawa rodzinne niemajątkowe. Występuje wzajemne jednak przenikanie się wartości osobistych i majątkowych w zakresie np. własności intelektualnej.²⁴

Przepisy zawarte w części piątej k.p.c. uznawane są przez społeczność międzynarodową, jako regulacja bezpośrednio zmierzającą do sądownictwa polubownego, jako alternatywnego sposobu rozstrzygania spraw cywilnych a tym samym uzupełnienia państwowego systemu wymiaru sprawiedliwości w warunkach gospodarki rynkowej.²⁵

Podstawą zastosowania trybu polubownego w rozstrzyganiu sądowych sporów jest zapis na sąd polubowny dokonany w umowie zawartej przez strony. Zapis na sąd polubowny może być zawarty zarówno w umowie zawartej przed, jak i po zaistnieniu sporu, który winien być sporządzony na piśmie. Ważne jest, że z chwilą powstania sporu, jeżeli zostanie podniesiony zarzut zapisu na sąd polubowny, jednostronne skierowanie sprawy do postępowania przed sądem państwowym gospodarczym kończy się odrzuceniem pozwu lub wniosku o wszczęcie postępowania

nieprocesowego. Kodeks postępowania cywilnego używa zamiennie „arbitraż” o czym stanowi przepis art. 1186 k.p.c., iż w braku odmiennego uzgodnienia stron postępowanie przed sądem polubownym rozpoczyna się w dniu, w którym pozwanemu doręczono pismo zawierające żądanie rozpoznania sprawy w postępowaniu przed sądem polubownym (wezwanie na arbitraż). Wezwanie na arbitraż powinno dokładnie określić strony i przedmiot sporu oraz wskazywać zapis na sąd polubowny, na podstawie którego postępowanie ma być prowadzone, a także zawierać wyznaczenie arbitra, jeżeli należy to do strony, która dokonuje wezwania na arbitraż.

Strony raz uzgodniwszy, że będą rozstrzygać istniejące spory przy pomocy sądu arbitrażowego nie mogą skierować wniosku o wydanie rozstrzygnięcia sporu do sądu powszechnego – są bowiem związane klauzulą arbitrażową. Co więcej, zapis na sąd arbitrażowy wiąże również następców prawnych stron umowy, jednakże nie wyklucza ona możliwości zabezpieczenia roszczenia dochodzonego przed sądem polubownym na podstawie postanowienia wydanego przez sąd powszechny.

Postępowanie arbitrażowe jest mniej sformalizowane, a sąd polubowny nie jest związany przepisami k.p.c. i odbywa się z zachowaniem zasady poufności postępowania. Arbitraż w większym stopniu niż sądy powszechne pozwala na rozwiązywanie powstałych w gospodarce sporów prywatno – prawnych w sposób godzący sprzeczne interesy stron i w konsekwencji umożliwia kontynuowanie łączących je relacji prawnych.²⁶

Zauważyć należy, że w praktyce znaczenie postanowień części piątej k.p.c. jest zdecydowanie większe w odniesieniu do sądów powoływanych *ad hoc* niż sądów stałych. Przepisy o arbitrażu zawierają bowiem normy dyspozytywne. W przypadku arbitrażu *ad hoc* przyjmowane odrębnych reguł postępowania odbiegających od k.p.c. ma miejsce stosunkowo rzadko. Zasadą jest, jeśli chodzi ostatecznie sądy polubowne, bowiem ich regulaminy zazwyczaj regulują owo postępowanie arbitrażowe i w wielu sytuacjach mogą prze-

²³ Wykaz Sądów Polubownych Działających w Polsce” - <http://www.pssp.org.pl/adr-polska> [dostęp: 17.12.2015 r.]

²⁴ J. Ciszewski, T. Ereciński, op.cit., s. 355, 356 oraz Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2013, s. 95.

²⁵ J. Ciszewski, T. Ereciński, op.cit., s. 346.

²⁶ Ibidem

widywać rozwiązania odmienne od przyjętej w części piątej k.p.c. Postanowienia regulaminów stałych sądów arbitrażowych nie mogą jednak być sprzeczne z przepisami kodeksu, które mają charakter bezwzględnie wiążący na co zwraca uwagę w orzeczeniu Sąd Najwyższy w Polsce (vide: orzeczenie z 3.06.1987 r. I CR 120/87, OSNCP 1988, nr 12, poz. 174 oraz glosy M. Tomaszewskiego²⁷ i glosa S. Dalki²⁸). Podkreślić należy, iż w przypadku braku uregulowania danej kwestii w regulaminie lub w umowie stron zastosowanie mają przepisy części piątej k.p.c.

We wrześniu 2013 r. z inicjatywy ministrów gospodarki i sprawiedliwości powołano zespół do spraw systemowych rozwiązań w zakresie polubownych metod rozwiązywania sporów gospodarczych. Zadaniem zespołu było przygotowanie katalogów działań legislacyjnych i pozalegisacyjnych, które będą miały wpływ na rozwój alternatywnych metod rozwiązywania sporów, szczególnie gospodarczych. Na podstawie założeń ustawy z dnia 10 września 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wspieraniem polubownych metod rozwiązywania sporów wprowadzono przepisy zakładające upowszechnienie wykorzystywania mediacji i arbitrażu w sprawach cywilnych. Służyć temu będzie wprowadzenie systemu usprawnień proceduralnych i organizacyjnych, które mają zachęcać strony do prób polubownego rozwiązania sporu przed skierowaniem sprawy do sądu lub w toku postępowania sądowego a także zapewnić wysoką jakość usług mediacyjnych. Przyjęte zmiany mają na celu skrócenie i usprawnienie procesów sądowych oraz obniżenie kosztów sporów, zarówno po stronie obywateli jak i państwa. Szersze wykorzystanie mediacji umożliwi stronom sporu zakończenie konfliktu w tańszy, szybszy i mniej sformalizowany sposób niż na drodze sądowej a przedsiębiorcom pozwoli zachować dotychczasowe relacje gospodarcze.²⁹

School of International Arbitration, Centre for Commercial Law Studies, Queen Mary

University of London przy wsparciu kancelarii prawniczej White & Case LLP po raz szósty przeprowadziła badania empiryczne dotyczące arbitrażu międzynarodowego, których efekty zostały opublikowane w formie raportu zatytułowanego *The 2015 Survey 'Improvements and Innovations in International Arbitration'* („Badania”).³⁰

Raport miał na celu ustalenie, które elementy dotychczasowej praktyki arbitrażowej są oceniane pozytywnie lub negatywnie oraz gdzie dostrzegają potencjał dalszych innowacji.

Badania zostały przeprowadzone w dwóch etapach, które trwały sześć miesięcy. Pierwszy etap (ilościowy) obejmował przeprowadzenie internetowych ankiet wśród 763 respondentów (arbitrów, prawników reprezentujących strony w międzynarodowych postępowaniach arbitrażowych, naukowców, pracowników instytucji arbitrażowych oraz prawników pracujących w wewnętrznych działach prawnych spółek), zaś drugi (jakościowy) 105 osobistych wywiadów. Dzięki temu badania mogą stanowić podstawę wiedzy i obrania kierunku zmiany dla instytucji arbitrażowych oraz organizacji międzynarodowych zajmujących się arbitrażem.

Dla 90% respondentów międzynarodowy arbitraż jest dla nich preferowanym mechanizmem rozwiązywania sporów. Głównymi, najbardziej wartościowymi cechami arbitrażu uzasadniającymi popularność arbitrażu wedle Raportu są: wykonywalność wyroków sądów arbitrażowych (65%), uniknięcie specyficznych krajowych systemów prawnych (64%), elastyczność postępowania, możliwość wyboru arbitrów (38%) oraz poufność i prywatność postępowania (33%). Wśród zaproponowanych przez autorów badań rozwiązań mających poprawienie efektywności postępowania arbitrażowego respondenci wskaza-

²⁷ Państwo i Prawo 1989, nr 7, s. 147

²⁸ Palestra 1990, nr 2–3, s. 76

²⁹ Ustawa wejdzie w życie 01.01.2016 r. (Dz. U. 2015, poz. 1595)

³⁰ Szerzej School of International Arbitration, Centre for Commercial Law Studies, Queen Mary University of London przy wsparciu kancelarii prawniczej White & Case LLP, *The 2015 Survey 'Improvements and Innovations in International Arbitration'* – Raport, <http://www.arbitration.qmul.ac.uk/docs/164761.pdf>, <http://www.arbitration.qmul.ac.uk/research/2015/> - dostęp 16.12.2015 r.

li, iż wprowadzenie obowiązku arbitrów do ustalenia terminu zamknięcia rozprawy i wydania wyroku. Ankietowani zwrócili również uwagę na rolę zatrudnionych pełnomocników w dążeniu do rozwiązywania sporu za pomocą ugody poprzez zastosowanie mediacji.

Przedstawione w Raporcie wyniki badań wyraźnie wskazują na satysfakcję oraz preferowaną metodę rozwiązywania sporów jaką jest arbitraż, górując nad tradycyjnymi metodami jakim jest poddanie sporu pod wyrokowanie sądu powszechnego.

Podsumowanie

Jestem przekonany, że problem negocjacji prawniczych jest niezwykle istotny, a wraz z pogłębieniem się kryzysu europejskiego systemu prawa stanowionego będzie jeszcze istotniejszy. W demokratycznym państwie prawa przedsiębiorcy powinni mieć realne prawo wyboru trybu dochodzenia swoich roszczeń. ADR powinien się wiązać z rozstrzygnięciem sporów przez skład interdyscyplinarny.

System wymiaru sprawiedliwości powinien być uzupełniony w praktyce o dodatkowe instytucje, alternatywne sposoby rozwiązywania sporów. Najlepszą drogą, żeby nie powiedzieć jedyną dającą nadzieję poprawy sytuacji przedsiębiorców jest rozpowszechnienie alternatywnych metod rozstrzygania sporów. Rozwój sądownictwa polubownego ze względu na jego przystępność, elastyczność i odformalizowanie procedur powinien przebiegać równolegle, by zapewnić możliwość wyboru opartego na racjonalnych przesłankach.

Sąd polubowny swoje uprawnienia do rozstrzygania danego sporu wywodzi zawsze z umowy stron, tzn. z zapisu na sąd polubowny, która wyklucza rozstrzygnięcie tego sporu przez sąd powszechny. Dzięki wdrożeniu instytucji ADR nastąpić może znaczące usprawnienie rozstrzygania sporów. Powszechne sądy gospodarcze zapewne mają swój sens istnienia i będą mogły spełniać powierzone im zadania w zakresie rozstrzygania spraw o określonej randze. Warto jednak pamiętać jakie zalety mają alternatywne sposoby rozwiązywania konfliktów i sporów. Neutralna i bezstronna osoba trzecia zaakceptowana przez obie strony sporu ma pomóc w komunikacji, określeniu interesów i kwestii do dyskusji oraz stara się doprowadzić do wspólnie zaakceptowanego porozumienia – to mediacja, a arbitraż jest to sposób rozstrzygania sporu bez udziału sądu w oparciu o arbitraż przeprowadzony zazwyczaj na zasadach prawa cywilnego przez bezstronnych specjalistów (ekspertów) powołanych do tej roli przez strony sporu.

Postępowania alternatywne mają orientację perspektywną, mają zapewnić właściwe stosunki i kooperację stron w przyszłości. Istnieje uzasadniona potrzeba promocji arbitrażu w środowiskach biznesowych i prawniczych, w szkołach wyższych i innych oraz podnoszenie jakości usług arbitrażowych oraz standardów profesjonalnych i etycznych arbitrów.

Słowa kluczowe: arbitraż, sąd polubowny, ADR, Alternatywne metody rozwiązywania konfliktów.

УДК 347.633.5

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

Правова природа інституту патронату над дітьми

Стаття присвячена дослідженню інституту патронату над дітьми та його місця серед інших видів влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування
Ключові слова: патронат, альтернативні форми сімейного виховання дітей

В.В. Корольова
кандидат юридических наук, доцент,
Университет экономики и права «КРОК»

Правовая природа института патроната над детьми

Статья посвящена исследованию института патроната над детьми и его места среди иных видов устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения
Ключевые слова: патронат, альтернативные формы семейного воспитания детей

V. Koroliova
PhD in Law, Assistant Professor,
University of Economics and law "KROK"

The legal nature of the Institute of patronage of children

The article is devoted to the study of the institution of patronage above the children and its place among the other types of the placement of children-orphans and children deprived of parental care
Keywords: patronage, alternative forms of family upbringing of children

Постановка проблеми

На сьогодні в Україні однією з найбільш чіпших та найактуальніших проблем є проблема соціального сирітства. Причинами, через які діти залишаються без батьків різні, але наслідок один – дитина позбувається конституційного права на виховання в сімейному оточенні. Держава намагається вирішити цю проблему шляхом вжиття заходів, спрямованих на забезпечення таким дітям права на сімейне виховання. На законодавчому рівні, а саме в Сімейному кодексі України, визначено декілька форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської турботи. Серед них законодавець передбачив і патронатну форму виховання та утримання дітей. Однак дана форма утримання та виховання дітей в Україні належним чином не реалізується. Однією із причин стримування розвитку інституту патронату є нерозуміння природи патронату та доцільності застосування такого інструменту в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Над вказаною проблемою працювали такі науковці як О. І. Бондарчук [1], С.Б. Булеца [2], Л.М. Зілкова [3], Л. В. Лешанич [4], О.М. Потопахіна [5], Ю.Ю. Черновалюк [6], Л. Шаповал [7] та ін. Але незважаючи на деякі позитивні кроки, які були спрямовані на теоретичне обґрунтування застосування патронатної форми виховання, нині дана форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні застосовується рідко.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вивчення проблемних питань запровадження інституту патронату як однієї з форм утримання та виховання дітей і як способу захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування, зумовлено, поперше, потребою розширити сімейні форми влаштування дітей, по-друге, визначити заходи соціальної підтримки даного інституту у суспільстві.

Вирішення поставлених завдань сприятиме посиленню привабливості такої

форми виховання, що дозволить уникнути негативного для дитини досвіду інтернатного виховання та забезпечить її тимчасове проживання в умовах, максимально наближених до сімейних.

Формулювання цілей статті

Для розгляду актуальними залишаються поняття патронату над дитиною та його місце серед інших видів влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Закон України «Про охорону дитинства» визначає «охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини» [8].

Діти – це найменш захищений прошарок населення, адже самі себе вони ще не в змозі захищати та відстоювати свої інтереси. Тому держава повинна подбати про забезпечення певних гарантій щодо захисту дітей, зокрема, коли йде мова саме про дітей-сиріт чи дітей, позбавлених батьківського піклування.

Основними законодавчими актами у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є: Конституція України [9], Сімейний кодекс України [10], Закони України «Про охорону дитинства» [8], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [11], Указ Президента України «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» [12], Наказ Міністерства соціальної політики України «Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» [13] тощо.

Становлення патронату над дитиною,

як однієї із форм влаштування дітей, що залишилися без батьківського піклування, має давню історію.

Ще у стародавньому Римі були закладені основні принципи та засади правового регулювання відносин у сфері патронату над дітьми, позбавлених батьківського піклування.

В одних випадках патронат визначався як сукупність заходів матеріальної і моральної допомоги особам, які звільнялися з місць позбавлення волі, пов'язані тощо. В інших випадках патронат – це форма сімейного виховання. Патрунування в цьому значенні передбачало розміщення безпритульних дітей, хворих та інших осіб, які потребують турботливого домашнього догляду, у приватні сім'ї [14].

З тих пір патронат, як одна із форм влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, зазнав чимало змін, цьому сприяли як соціально-економічні, так і політичні зміни у суспільстві.

За сучасних умов у законодавстві України закріплені такі форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

- 1) усиновлення;
- 2) опіка та піклування над дітьми;
- 3) патронат над дітьми;
- 4) прийомна сім'я;
- 5) дитячий будинок сімейного типу;
- 6) дитячі будинки;
- 7) загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Вперше поняття патронату, як альтернативної форми сімейного виховання дитини, позбавленої батьківського піклування, на законодавчому рівні було запроваджено у Сімейному кодексі України [9, ст. 252-256].

Відповідно до статті 252 СК України – «патронат над дитиною – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин».

До особливостей патронату над дітьми слід віднести наступне:

а) патронат має менш складну процедуру заснування;

б) може поширюватися і на випадки влаштування дитини, яка не має статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, але знаходиться у складних життєвих обставинах;

в) він не є перешкодою для повернення дитини до її батьків, інших законних представників; усиновлення дитини; встановлення над нею опіки чи піклування; влаштування її на виховання в прийомну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу; до дитячого закладу; закладу охорони здоров'я; навчального або іншого закладу;

г) підставою виникнення відносин між дитиною і патронатним вихователем є договір про патронат над дитиною;

д) при патронаті не виникає батьківських прав;

е) між дитиною і патронатним вихователем складаються більш тісні зв'язки, ніж між дитиною і піклувальником чи опікуном;

є) між патронатним вихователем і дитиною не виникає аліментних зобов'язань;

ж) загальний термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати шість місяців;

з) до сім'ї патронатного вихователя можуть бути одночасно влаштовані тільки діти, які є між собою рідними братами та сестрами, або діти, які виховувалися в одній сім'ї;

и) патронат припиняється при досягненні дитиною повноліття, смерті дитини чи патронатного вихователя;

і) послуги патронатного вихователя з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї підлягають оплаті.

Аналізуючи положення Сімейного кодексу України щодо патронату, можна сформулювати його основні завдання:

забезпечення догляду та виховання дитини під час її перебування у сім'ї патронатного вихователя;

сприяння психологічній та соціальній реабілітації дитини;

здійснення захисту прав та інтересів дитини, яка перебуває під опікою патронатного вихователя;

створення належних умов для підтримки контактів дитини з її біологічними батьками, родичами, окрім випадків, коли це може завдати шкоди життю і здоров'ю дитини;

підготовка дитини до повернення в біологічну сім'ю чи влаштування в іншу форму виховання.

Патронат істотно відрізняється від інших форм прийняття дітей на виховання.

Перш за все, слід наголосити на суттєвих відмінностях між патронатом над дітьми та усиновленням:

1) при усиновленні, на відміну від патронату, виникають батьківські права;

2) підставою виникнення усиновлення, як правило, є рішення суду, а при патронаті – договір про патронат над дитиною;

3) патронат, на відміну від усиновлення, припиняється при досягненні дитиною повноліття;

4) послуги патронатного вихователя, на відміну від усиновлювача, підлягають оплаті;

5) між патронатним вихователем і дитиною не виникає аліментних зобов'язань, як це відбувається при усиновленні;

6) патронат не є перешкодою для усиновлення дитини, і навпаки, усиновлення припиняє зможу встановлення патронату;

7) патронат не є перешкодою для спілкування дитини з її біологічними батьками, а усиновлення назавжди розриває зв'язки між дитиною та її біологічними батьками.

Патронат також слід відрізнити і від опіки та піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування.

По-перше, опіка, піклування над дитиною може встановлюватися або органом опіки та піклування, або судом, а відносини патронату виникають на підставі договору.

По-друге, патронат розглядається з юридичної точки зору, як робота для патронатного вихователя, а опіка та піклування над дитиною – як обов'язок.

По-третє, опікун виступає законним представником дитини у всіх правовідносинах, а патронатний вихователь – лише у відносинах, визначених договором про патронат над дитиною.

Крім цього, між дитиною і патронатним вихователем, як правило, складаються набагато тісніші зв'язки, ніж між дитиною і опікуном чи піклувальником.

Також патронат слід відмежовувати від прийомної сім'ї, а саме:

1) кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть виховуватися у прийомній сім'ї, не може перевищувати 4 осіб;

2) тривалість періоду, на який вихованець поміщається в сім'ю: до досягнення ним повноліття (18 років) або ж до закінчення ним навчання, але не пізніше 23 років;

3) передбачена можливість виховання ВІЛ-уражених дітей;

4) пріоритетним завданням для сімейного патронату є повернення дитини до своїх біологічних батьків.

У зарубіжних країнах серед форм тимчасового утримання дітей перевага надається фостерному вихованню (Foster care – термін, що використовується для систем, в якій неповнолітні, які потребують опіки, передаються для виховання в прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу на платній основі (утримання дітей оплачує держава) [15]. Фостерне виховання ще називають аналоговою формою патронатного виховання [16].

Для виявлення ефективності інституту патронату, який діє в Україні, необхідно звернутися до зарубіжного досвіду, оскільки у багатьох країнах дана система пройшла випробування часом. Слід зазначити, що досвід європейських країн передбачає різні механізми подолання сирітства.

Одна з перших систем влаштування у сім'ї дітей – сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, була започаткована у США.

У США діє спеціальний інститут опікунських (фостерних) сімей, який передбачає короткострокову опіку над дітьми – від кількох тижнів до двох-трьох років та довгострокову – до досягнення ними повноліття.

Опікунська (фостерна) сім'я – це подружжя, яке бажає взяти на себе зобов'яз-

знання щодо відповідальності за дитину та її виховання, але ще не готове до повного її усиновлення.

Перед фостерною сім'єю постає низка проблем: одна з них полягає в налагодженні відносин із рідними батьками дитини; друга проблема – пов'язана із самою дитиною та її почуттями.

Для розв'язання цих та інших проблем в США створена система навчання членів фостерних сімей – з основ педагогіки, дитячої психології, першої медичної допомоги тощо. Склавши після його закінчення екзамени, фостер-батьки отримують диплом і заносяться до загальної картотеки агентства Охорони Дитинства.

Таке навчання дає можливість фостерним сім'ям усвідомити коло обов'язків і наслідків, які можуть виникнути в процесі виховання такої дитини.

Отже, у США фостерна сім'я визначається як підготовчий етап до процедури усиновлення, що є пріоритетною формою виховання сиріт.

Також заслуговує на увагу практика влаштування дітей-сиріт у фостерні родини у Великій Британії.

Правове регулювання цього інституту забезпечує Закон про дітей (Children Act). Цей документ вперше закріпив термін «батьківська відповідальність» (parental responsibility), під якою розуміють «всі права, обов'язки, моральні зобов'язання, функції, відповідальність і повноваження батьків дитини при спілкуванні з нею і поводженні з її майном, закріплені законодавчо». Існуюча система є, безумовно, ефективним способом влаштування дітей у сім'ю, адже вона відповідає повною мірою інтересам дитини. Обов'язок забезпечувати необхідні умови для життя і розвитку покладено на особу, яка не є батьком цієї дитини, але несе за неї відповідальність [17, с. 43-44].

Заслуговує на увагу практика влаштування дітей-сиріт у фостерні родини. У Великобританії існує два види фостерного виховання: фостерне виховання над дітьми; приватна фостерна опіка.

Перший вид покладає реалізацію усіх функцій з організації облаштування дітей-

сиріт на місцеві органи влади, агентів соціальних служб.

Другий вид фостерінгу являє собою приватну домовленість між батьками та фостерними вихователями про опіку над дитиною, що здійснюється в будинку опікуна без залучення органів місцевої влади. При цьому опікунами не можуть виступати батьки та родичі. У фостерній родині не може знаходитися більше трьох дітей. Виключенням з цього правила можуть бути випадки, коли рідні брати й сестри, кількість яких перевищує три особи, мають потребу в опіці [18, с. 164].

Досвід розвитку фостерної моделі Великої Британії ефективно впроваджується в Угорщині як механізм поетапного переходу від державних шкіл-інтернатів та дитячих будинків до сімейних форм виховання.

Цікавим видами фостерної сім'ї в Угорщині є:

- фостерне виховання новонароджених до моменту їх усиновлення. Таке виховання може тривати від декількох днів до декількох місяців;

- фостерна сім'я для неповнолітньої матері і її новонародженої дитини. Такий вид фостерної сім'ї використовується тоді, коли дівчинка-вихованка дитячого будинку народжує дитину.

Досвід фостерного виховання дітей в Угорщині вартий запозичення в частині видів фостерного виховання.

Висновки

Отже, патронатна форма виховання дитини є одним із способів боротьби з дитячою безпритульністю та спрямована на посилення соціального захисту дітей, забезпечення державою принципу виховання таких дітей у сім'ях. На відміну від інших форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, патронат має менш складну процедуру застосування, також може поширюватися на випадки влаштування дитини, яка не має статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, але знаходиться у складних життєвих обставинах.

Підґрунтям для запровадження патронату є положення Сімейного кодексу України. Наступним кроком має бути

удосконалення чинного законодавства для практичного запровадження цієї форми піклування та виховання дитини.

Література

1. Бондарчук О. І. Ефективність нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – № 1. – С. 316-321.
2. Булеца С.Б. Періодизація розвитку патронату // С.Б. Булеца, Л.В. Лешанич // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 4 (І). – С. 69-73.
3. Зілковська Л.М. Правове врегулювання влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.М. Зілковська // Університетські наукові записки. – 2007. – №4 (24). – С. 125-129.
4. Лешанич Л. В. Правове регулювання квазісімейної форми виховання дітей. – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015 – 18 с.
5. Потопахіна О.М. Соціальний захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа : [монографія] / О.М. Потопахіна. – О. : Фенікс, 2009. – 204 с.
6. Черновалюк Ю.Ю. Патронат як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за законодавством України // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 134-138.
7. Шаповал Л. Проблеми патронатного виховання й особливості влаштування вихованців дитячого будинку у патронатну сім'ю / Л. Шаповал // Підприємство, господарство і право. – 2013. №1. – С. 31-33.
8. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
9. Конституція України: від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст.141.
10. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
11. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» 13.01.2005 № 2342-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 147.
12. Указ Президента України від 22.10.2012 № 609/2012 «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 28. – С. 26.
13. Наказ Міністерства соціальної політики України від 20.01.2014 №27 «Про Порядок ведення службами у справах дітей обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» // Офіційний вісник України. – 2014. – №18. – С. 197.
14. Дудченко О. С. Патронат в Україні та інші форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування: деякі порівняльні аспекти – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dipplus.com.ua/naukov-statt-z-v-dkritogo-dost/news_post/dudchenko-o-s-patronat-v-ukra-n-ta-nsh-formi-vlashtuvannya-d
15. Laklija M. Foster care models in Europe – results of a conducted survey – [Електронний ресурс] / Maja Laklija. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://bit.ly/1wFhqTH>.
16. Лопатченко І. М. Досвід європейських країн державного управління профілактикою соціального сирітства [Електронний ресурс] / І. М. Лопатченко // Державне управління та місцеве самоврядування: сучасні вектори розвитку: збірник тез науково-практичної конференції за підсумками стажування слухачів, м. Харків, 24 вересня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/ebook/conf/2014-3/index.html>.
17. Хрусталькова Н. Профессионально-замещающая семья – перспективная модель опеки / Н. Хрусталькова // Alma Mater. – 2006. – № 6. – С. 43-49.
18. Фостерна сім'я у Великобританії: основні засади діяльності / О.О. Романовська // Освіта і управління. – 01/2002. – № 1. – С. 163-170.

Теоретико-правові засади *acquis* ЄС у сфері державної допомоги та особливості його транспозиції у законодавство України

У статті досліджено структуру та обсяг джерел права ЄС у сфері державної допомоги, їх класифікація, а також проаналізовані можливі механізми щодо їх транспозиції у правову систему України з огляду на Угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Ключові слова: угода про асоціацію, державна допомога, *acquis* ЄС.

М.А. Искра
аспирант

Университет экономики и права «КРОК»

Теоретико-правовые основы *acquis* ЕС в сфере государственной помощи и особенности его транспозиции в законодательство Украины

В статье исследовано структуру и объем источников права ЕС в сфере государственной помощи, их классификация. Также проанализированы возможные механизмы их транспозиции в правовую систему Украины в свете Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС.

Ключевые слова: соглашение об ассоциации, государственная помощь, *acquis* ЕС.

М. Iskra
PhD student

“KROK” University of economy and law

Legal foundations of the EU State Aid *acquis* and its transposition into Ukrainian legislation

*The article explores the structure and defines the scope of the EU State Aid *acquis*. Also, the options of the transposition of the EU State Aid *acquis* into Ukrainian legislation are analyzed in light of the EU-Ukraine Association Agreement.*

Key words: Association Agreement, State Aid, the EU *acquis*.

Definition of the problem

On 27 June 2014, the Association Agreement (AA), “the milestone in the history of relations” [1] between the EU and Ukraine, was signed. This agreement “has an outstanding reputation because of its ambitious aim to set up a Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) between the contracting parties that should lead to Ukraine’s gradual integration into the EU internal market” [2, c.1]. In Section 2, Chapter 10, Title IV of the AA [3], Ukraine undertakes to fulfill different requirements of the EU State aid *acquis* and to establish a close cooperation with the EU in this field.

Article 264 of the AA provides: “The Parties agree that they will apply... [*Articles of the AA related to state aid*] ... using as sources of interpretation the criteria arising from the application of Articles 106, 107 and 93 of the Treaty on the Functioning of the European Union, as well as relevant secondary legislation, frameworks, guidelines and other administrative acts in force in the European Union” [3].

However, the implementation of the above-mentioned rule is constrained by the lack of understanding of the structure and the scope of the EU *acquis* as well as by uncertainty about the mechanism that should be used for its transposition into the Ukrainian legal order.

Analysis of recent studies and publications

The EU State Aid Law is addressed as a part of the EU Competition Law by various Ukrainian and foreign authors such as: Kseniya Smirnova, Valentyna Lukyanets, Alison Jones, David Vaughan, Richard Whish, David Bailey and others. General aspects of the EU-Ukraine legislative approximation in different areas were addressed by R. Petrov [2; 4; 20; 21], Guillaume van der Loo [20], Peter van Elsuwege [20; 21]. The structure and the scope of the EU State Aid *acquis* was addressed mainly by foreign authors such as: Kelyn Bacon, Santa Maria Alberto, Marise Cremona.

Non-solved parts of the problem

In order to be able to successfully comply

with the EU state aid *acquis* requirements as enshrined into the AA, Ukrainian law enforcement bodies, namely Antimonopoly Committee of Ukraine (hereinafter – AMCU) and courts, should have a common understanding of the notion and the scope of the EU state aid *acquis* and on how to apply the latter in their enforcement practices.

The goals of the article

The main goal of the article is to analyze legal foundations of the EU state aid *acquis* and to consider different options of their transposition into Ukrainian legal order.

The main body of the article

It should be noted as an outset that this article does not aim to give a full description of the EU state aid *acquis* because it would exceed the scope allowed for such type of articles; instead, we will provide reader with an understanding of the structure of the EU state aid *acquis*. Given the fact that the scope and the nature of the EU *acquis* is subject to a broad scientific discussion [4, p.35], first, the brief explanation of this term is required.

The notion of the EU *acquis* (the community *acquis* or *acquis communautaire* – these terms will be used interchangeably) could be found in the EU legislation glossary as “the body of common rights and obligations which bind all the Member States together with the European Union” [5]. Moreover, the scholars notice that concept of the *acquis* is much broader than its legal dimension and includes not only the legislation but also other achievements such as non-binding rules and “informal rules” [4, p. 40].

The EU *acquis* consists of several elements, which produce its legal effect. Firstly, it is so-called “fundamental *acquis*”, which comprise “the skeleton of the whole *acquis communautaire*, and therefore cannot be altered or repealed without destroying the unique nature of the EU” [4, p.42]. In legal terms, the fundamental *acquis* includes different provisions of the EU founding Treaties; the secondary legislation issued on the legal basis of these provisions and the decisions of the European Court of Justice (the ECJ), issued for the interpretation of the abovementioned

elements [4, p. 47]. Secondly, the *acquis* also consists of such elements as different *jus cogens* provisions of international law, inter-governmental agreements between the EU Member States and the 'soft law' [4, p. 42]. The soft law, in its turn, consists of "recommendations, opinions and other instruments not mentioned in article 288 TFEU, such as communications, notices, or guidelines" [6, p. 11]. Bearing in mind this construction, it is possible, therefore, to proceed with analyzing of the EU state aid *acquis*.

Fundamental *acquis*. The whole state aid control system in the EU is based on several provisions of the TFEU, namely articles 107-109. Article 107 TFEU (ex 87 EC), states the substance of the state aid control and provides fundamental provisions such as the declaration of incompatibility of the state aid with the internal market and two types of exemptions: one contains aid which is automatically compatible with the internal market, leaving no alternative for the Commission (part 2), other is followed by the discretionary power of the Commission to conclude on compatibility of such aid. In its turn, art. 108 TFEU contains procedural rules of state aid control such as the obligation of the Commission to carry out the constant review of the systems of the existing aid and the obligation of the Member States to notify the commission of any plans to grant or alter aid.

These provisions are further developed in the secondary legislation and the case law of the ECJ. For instance, the notion of the state aid is fully developed by the case law and should be read as follows: "*an economic advantage granted directly or indirectly through State resources in favor of certain undertakings or the production of certain goods which is liable to distort competition and affect trade between Member States*" [7, p. 20]. The secondary legislation could be divided (by means of objectives) on substantial and procedural parts.

The secondary legislation related to the substance includes several regulations, which focus, merely, on the questions of compatibility of different types of state aid with the internal market. These are the Enabling Regulation [8] and the General Block Exemption

Regulation (GBER) [9]. Based on the article 109 TFEU, the Enabling Regulation, whereas highlighting the special role of the Commission in the assessment of the state aid, enables it to adopt the GBER. In the GBER the Commission defines the specific types of horizontal aid which are compatible with the internal market and are not a subject for the notification. Those types of aid are, inter alia, regional aid, aid to small and medium enterprises (SME), aid for environmental protection, aid for research and development and innovation, etc., i.e. aid which is addressed to companies across all sectors. Another important regulation in this regard is *De Minimis* Regulation, which determines the ceiling of EUR 200 000 per the period of 3 years as the amount of *de minimis* aid which, therefore, is compatible with the internal market and is not a subject for notification.

As regards the procedural side, there are two regulation of general importance. First of all, it is Procedural Regulation [11], which sets out specific rules on the procedure of state aid control. More precisely, it contains the provisions on the notification procedure, the investigation procedure, the procedure regarding unlawful aid, etc. Secondly, it is Implementing Regulation [12], which establishes a notification form and the rules on how to fill it in rightfully.

The 'Soft Law'. As it is noticed in the doctrine, the EU "soft law" is a part of the EU *acquis* if it has a certain legal effect; the 'soft law' without legal effect is no more than policy desires [4, p. 72]. The existence of the mentioned legal effect of a concrete soft law document is considered if the ECJ takes it into consideration in the course of proceedings [4, p. 72]. It should be noted, that for the period of 2000-2011, the number of cases before the General Court regarding state aid issues, in which soft law instruments were mentioned, comprises 148 out of 480. This is to say, that the Court referred to the soft law in 38% of cases [6, p. 58]. Therefore, a large part of the soft law in the state aid area could be considered as a part of the EU state aid *acquis*.

In fact, comparing to the 'hard law' provisions, the soft law instruments are widely used by the Commission for regulation of state aid,

and includes dozens of notices, guidelines, recommendations, etc. Usually, these soft law acts specify the application of 'hard law' instruments to the specific areas both of the substance and the procedure. As concerns the substantive part, an example may be the acts which deal with horizontal issues, such as the Regional Aid Guidelines [13], in which the Commission "sets out the conditions under which regional aid may be considered to be compatible with the internal market and establishes the criteria for identifying the areas that fulfill the conditions of art. 107(3)(a) and (c) of TFEU"; the SME Recommendation [14] which provides the definitions of micro, small and medium-sized enterprises used in the state aid policy; the Community Framework for R&D [15] which deals with the whole complex of state aid for research and development areas; etc. An example of the procedural part of the state aid 'soft law' *acquis* may be the Simplified Procedure Notice [16] in which the Commission establishes a simplified procedure in order to accelerate the assessment time of certain types of state aid; or the Best Practices Code [17] which provides guidance on the day-to-day conduct of State Aid procedures for the best understanding between all parties concerned.

However, the 'soft law' in state aid area not only develops the 'hard law' provisions but also regulates the whole areas that are not covered by the 'hard law'. These are sector specific rules and measures adopted as a response to the financial crisis. For example, there exist plenty of Commission Communications which cover the sectors as steel, coal, postal services, broadcasting, electricity, shipbuilding, transport, etc. As was mentioned above, the description of the whole body of the EU state aid *acquis* goes beyond the scope of the present study, therefore, a deeper analysis of the 'soft law' concerned is left for the reader's consideration.

To conclude, it should be borne in mind that the State aid *acquis* is a large body of legislation which consists of several parts. First of all, it is fundamental part that includes the relevant TFEU provisions and secondary legislation as well as the case law of the ECJ which interprets them. Second of all, it

is a wide range of the 'soft law' which covers the whole areas of sector specific aid and develops the 'hard law' requirements in the areas of horizontal aid and procedure related to state aid.

Article 264 of the AA, cited above, creates an obligation for Ukraine to apply all EU state aid *acquis*, including 'soft law', for the interpretation of general clauses on State Aid, enshrined in art. 262 and 263 AA and which basically, repeat articles 107, 108 TFEU. However, as Ukraine is not a member state of the EU, state aid *acquis* does not form a part of Ukrainian legal order. Therefore, the question of how to make it applicable for the Ukrainian national authorities or judiciary has to be answered. In our view there are two possibilities to do it: either Ukraine will make the EU state aid *acquis* directly applicable in the Ukrainian legal order or Ukrainian government will be given the power to transpose all relevant rules of the EU state aid *acquis* by adopting similar national legislative acts. These two options therefore require an analysis which would allow to consider on a likelihood of their application.

The first option, as was mentioned, is to make the EU state aid *acquis*, *i.e.* legislative acts, ECJ case law and 'soft law' acts, directly applicable in the Ukrainian legal order. In theory, it is a possible option. The Ukrainian Constitution provides that: "international treaties in force, consented by the Verhovna Rada of Ukraine as binding, shall be an integral part of the national legislation of Ukraine" [18]. According to this provision, article 264 AA shall be considered as an integral part of Ukrainian national legislation and shall be directly applicable. Consequently, national authorities, while assessing the compatibility of concrete state aid scheme, may use the EU state aid *acquis* directly on the basis of article 264 AA. The same applies for the judiciary: it is possible to invoke concrete legislative acts of the EU or cases of the ECJ before Ukrainian national courts on the ground of abovementioned article. The example of such system may be the Czech Republic during the pre-accession period, when the so-called Europe Agreement provided also the implementation of the EU state aid *acquis*. The Commission

noticed that: “As regards secondary legislation, the Czech Republic has confirmed that Czech law allows for direct reference to the *acquis* through the Europe Agreement and its implementing rules. The Czech Republic, therefore, does not need to separately adopt new secondary legislation. For reasons of transparency, the Office for the Protection of Economic Competition has published a series of guidance notes explaining the *acquis* in the various areas of state aid control” [19].

However, even if it seems to be a realistic model, it has a number of significant disadvantages. Firstly, as Petrov noticed “taking into account that Ukrainian institutions are not involved in the decision making process of EU legislation, the question arises to what extent this [direct application of the EU law] can be reconciled with fundamental constitutional principles such as legality and sovereignty” [20, p. 24]. Indeed, direct application of EU law in Ukrainian legal order raises a serious question about its compatibility with Ukrainian Constitution. Secondly, even if this rule would not be in contradiction with Ukrainian Constitution, it is hardly to imagine Ukrainian judiciary referring directly to the Commission Guidelines or a case of the ECJ. The problem is that “there is no settled practice on application of provisions of international agreements and their place within Ukrainian legal order. The Ukrainian judiciary is still reluctant to refer to international agreements in the judgments and there is no formal recognition of their direct effect within the Ukrainian legal order” [21, p. 140-141]. This means that it would be very hard to induce a Ukrainian judge to recognize the direct applicability of art. 264 AA and to invoke any document which form part of the EU state aid *acquis*. Thirdly, even if a judge is convinced to recognize the direct applicability, the merely technical questions arise. For instance, there is no official translation of the Commission guidelines, notices, cases of ECJ, etc. into the Ukrainian language. The EU makes attempts to improve this situation by financial assistance to the judicial reforms in Ukraine and by introducing different instruments as Technical Assistance and Information Exchange instrument. TAIEX supports public admini-

strations with regard to approximation, application and enforcement of EU legislation, including the translation. However, I consider that this path of implementation of article 264 AA into the Ukrainian legal order is highly unlikely to be utilized.

The second option is to transpose the relevant acts of the EU state aid *acquis* into national legislation by granting the power to the national competition authority or to the Ukrainian government to adopt the secondary legislation which would repeat the provisions of the EU state aid *acquis*. This option has a number of its strengths and weaknesses. The most important strength is that there would not be any problem with enforceability of such legislation. While assessing a compatibility of a state aid the competition authority and national judiciary would rely on the acts of internal legislation, therefore, no problems should occur.

However, this model also has several important weaknesses. First of all, the dynamic nature of the EU *acquis* means that it changes over time considerably quickly. Therefore, the Ukrainian national legislation adopted in order to implement the EU state aid *acquis* would be the subject of a constant review. This implies a lot of time and material resources, as well as an additional workload to such authority. Secondly, it is not clear how to transpose the case law of the ECJ. As I described above in the Chapter I, the state aid control contains many elements, such as the notion of the “state aid”, which are interpreted and developed exclusively by the ECJ case law. Therefore, in order to be able to transpose it into the national legislation, Ukraine has to codify all relevant ECJ case law (which is not always an easy task for the ECJ itself), translate it and adopt a national legislative act. In my view, this can lead to a big amount of distortions and misinterpretations that would have a negative impact on the system of state aid control in Ukraine.

A possible solution of this problem could be in the introduction of a sort of “mixed” system: Ukraine transposes what is possible to transpose into the national legislation, the rest could be invoked on the basis of the direct applicability of article 264 AA and other rele-

vant articles of the AA. It seems that this way is also accepted by the Parties. Article 267 AA says that “to comply with the obligations [...] of this Agreement [...] Ukraine shall in particular adopt national state aid legislation” [3]. It is worth to mention that Ukraine has already started to comply with this obligation and in July 2014 the law “On the state aid to undertakings” was adopted [22]. This law transposes provisions of article 262 AA into the Ukrainian legislation; describes several important notions like “new aid”, “existing aid”; establishes the national state aid monitoring authority; etc. Taking into the account that this law has a general character and the state aid *acquis* requires further transposition, the Law specifically refers that “the Chamber of Ministers shall define the criteria for an assessment of compatibility of different types of state aid, inter alia, regional aid, aid for SMEs, environmental aid, etc.” The need to adopt national state aid legislation was also stressed by the Commission. In its recent reports on Ukraine, the Commission highlights:

In July the Parliament passed a law on state aid to companies, designed to work as a framework law for the Ukrainian state aid system. The law was compatible with EU

standards, but care needed to be taken to ensure that the large amount of secondary legislation was also compliant with the EU state aid *acquis* (*emphasis added – M. I.*). The EU supported Ukraine in setting up a sound state aid monitoring and audit system [23, p. 14].

Conclusions

Therefore, the EU state aid *acquis* is a complex structure of primary, secondary legislation, cases of the ECJ and “soft law” acts. Moreover, the area of State Aid is particularly highly regulated by the case law and “soft law” which makes it extremely complicated to define in the scope and to transpose into the third countries legal systems.

I should be concluded that the best way for the EU State aid *acquis* to be implemented in Ukraine is to be partly transposed into Ukrainian legal order when the state aid control will be based on the application of national legislation of Ukraine. However, due to the direct applicability of the provisions of binding international treaties in the Ukrainian legal order, the possibility of reference to the EU state aid *acquis* as such remains realistic. Altogether, it can be called as ‘mixed’ system of application of the EU law and Ukrainian national law.

Bibliography

1. Herman Van Rompuy, President of the European Council Statement at the signing ceremony of the Association Agreements with Georgia, Republic of Moldova and Ukraine, Brussels, 27 June 2014, EUCO 137/14, available at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/143415.pdf
2. Guillaume Van der Loo, Peter Van Elsuwege and Roman Petrov, ‘The EU-Ukraine Association Agreement: Assessment of the Innovative Legal Instrument, EUI Working Paper, LAW, 2014/09
3. EU-Ukraine Association Agreement, available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011
4. R. Petrov, Exporting the *acquis communautaire* through European Union External Agreements, Nomos, Baden Baden, 2011
5. Summaries of EU legislation web site, available at: http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/community_acquis_en.htm, (visited on 13.04.2015);
6. Oana Ștefan, *Soft Law in Court: Competition Law, State Aid and the Court of Justice of the European Union*, Kluwer Law International BV, The Netherlands, 2013
7. Kelyn Bacon, *European Union Law of State Aid*, 2nd ed., Oxford University Press: Oxford, 2013
8. Council Regulation (EC) No. 994/98 of 7 May 1998 on the application of articles 92 and 93 of the Treaty establishing the European Community to certain categories of horizontal state aid (Enabling Regulation), [1998], OJ L 142/1
9. Commission Regulation (EU) No. 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty (GBER), [2014], OJ L 187/1
10. Commission Regulation (EU) No. 1407/2013 of 18 December 2013 on the Application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to *de minimis* aid (De minimis regulation), [2013], OJ L 352/1

11. Council Regulation (EC) No. 659/1999 of 22 March 1999 laying down the detailed rules for the application of article 93 of EC Treaty (Procedural Regulation), [1999], OJ L 83/1
12. Council Regulation (EC) No. 794/2004 of 21 April 2004 implementing Council Regulation (EC) 659/1999 laying down the detailed rules for the application of article 93 of EC Treaty (Implementing Regulation), [2004], OJ L 140/1
13. European Commission Guidelines on Regional State Aid for 2014-2020, [2014], OJ C 209/1
14. Commission Recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-size enterprises, C (2003) 1422, OJ L 124
15. Community Framework for State aid for Research and Development and Innovation, [2006], OJ C 323
16. Commission Notice on Simplified Procedure for the treatment of certain types of State Aid, [2009], OJ C 136
17. Commission Notice on a Best Practices Code on the Conduct of State Aid control proceedings, [2009], OJ C 136
18. Constitution of Ukraine
19. Regular report from the Commission on Czech Republic's progress towards accession, SEC (2001) 1746 final (13.11.2001), p. 54, first cited in Marise Cremona, 'State Aid Control: Substance and Procedure in the Europe Agreements and the Stabilisation and Association Agreements', (2003) 9 European Law Journal, No. 3, p. 271
20. Guillaume Van der Loo, Peter Van Elsuwege and Roman Petrov, 'The EU-Ukraine Association Agreement: Assessment of an Innovative Legal Instrument', (2014) 09 EUI Working Paper Law
21. Roman Petrov, "Legislative Approximation and Application of EU Law in Ukraine", in Peter Van Elsuwege and Roman Petrov (ed.), Legislative Approximation and Application of EU Law in the Eastern Neighbourhood of the European Union: Towards a Common Regulatory Space?, Routledge, 2014
22. Zakon Ukrainy "Pro derszavny dopomogu sub'ektam gospodariuvannia", [The Law of Ukraine "On the state aid to the undertakings"] of 1 July 2014, No. 1555-VII, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1555-18/print1390850637538541> (visited at 24.04.2015)
23. Joint Staff Working Document, Implementation of the European Neighbourhood Policy in Ukraine Progress in 2014 and recommendations for actions, SWD (2015) 74 final

УДК 341.171(4)

В.В. Кабаняча
аспірант юридичного факультету
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Принципи права ЄС. Їх класифікація та короткий аналіз

*У роботі проаналізовано різні підходи до класифікації принципів права ЄС на певні групи. На-
дано коротку характеристику принципам права ЄС та досліджено особливості їх застосування
в практичній діяльності.*

Ключові слова: Джерела принципів права ЄС, загальні принципи права ЄС, принципи верхо-
венства та прямої дії права ЄС, Суд Європейського Союзу.

В.В. Кабаняча
аспирант юридического факультета
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

Принципы права ЕС. Их классификация и краткий анализ

*В работе проанализированы разные подходы к классификации принципов права ЕС на
определенные группы. Дана краткая характеристика принципам права ЕС и исследованы осо-
бенности их применения в практической деятельности.*

Ключевые слова: Источники принципов права ЕС, общие принципы права ЕС, принципы вер-
ховенства и прямого действия права ЕС, Суд Европейского Союза.

V. Kabaniacha
graduate of the law faculty
«KROK» University

The principles of EU law. Their classification and brief analysis

*The paper analyzes different approaches to the classification of the principles of EU law on certain
groups. This brief characterization of the principles of EU law and the peculiarities of their application
in practice.*

Keywords: Sources of principles of EU law, general principles of EU law, the principles of supremacy
and direct effect of EU law, the Court Of The European Union.

Постановка проблеми

У юридичній правовій науці принципи права відіграють провідну роль. Вони є основою всіх процесів, пов'язаних з прийняттям права, його застосуванням та тлумаченням. Доцільно зазначити, що принципи права, які існують у правовій системі України, значно відрізняються від тих принципів, які існують у праві Європейського Союзу. А оскільки євроінтеграційні процеси в Україні набирають оберти, то питання дослідження принципів права Європейського Союзу є досить актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню зазначеної проблематики присвячені праці А. М. Васильєва, Л. Я. Гінцбурга, М. І. Дембо, Р. З. Лівшиця, О. А. Лукашової, А. В. Міцкевича, В. І. Муравйова, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакуна, Л. С. Явича та багатьох інших.

Серед сучасних досліджень це праці А. М. Колодія, О. О. Уварової, Т. І. Фулей, О. Я. Лаврів, С. П. Погребняк, в яких автори вивчали як закономірності становлення й розвитку сучасних загальнолюдських принципів права, так і теоретичні проблеми системи принципів права.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Зазначені питання потребують ґрунтовного та детального вивчення, оскільки на даний час Україна взяла курс на євроінтеграцію та гостро стоїть питання перебудови законодавства за європейськими стандартами, а розуміння принципів права ЄС дасть фундамент для впровадження новітніх стандартів у право України.

Формування цілей статті

Метою статті є вирішених питань щодо встановлення сутності та класифікації принципів права ЄС, співвідношення принципів права ЄС та права України, їхні спільні та відмінні риси.

Виклад основного матеріалу дослідження

Загальновідомо, що принципи права викликають, трансформуються та нівелюють-

ся разом з розвитком суспільства та є результатом людської діяльності, найбільш актуальні з яких з часом набувають свого закріплення та захисту з боку держави у вигляді юридичних принципів та норм. У принципах віддзеркалюються закономірності суспільного життя, його політична, соціальна, ідеологічна, моральна та соціальна сторони [1].

Крім того, принципи являють собою нормативні положення загального характеру, що впливають на розвиток права та обов'язкові для правозастосування [2]. Зокрема, принципи права ЄС визначають зміст правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності ЄС в цілому та його держав-учасниць.

Джерелами принципів, як правило, виступають нормативно-правові акти, що мають найвищу юридичну силу, та рішення органів конституційного контролю. Однак, на думку Кашкіна С.Ю., деякі принципи, такі як принцип рівності, вважаються відображенням «природного права» та не потребують формального закріплення [3, с.119].

Одним із головних джерел принципів права ЄС виступає прецедентне право, а саме – рішення Суду Європейського Союзу (далі – Суд). Наприклад, завдяки рішенням Суду по справах Stauder C-29/69 [1970], C-136/79 [1980] National Panasonic, 5/88, [1989] Wachauf та ін., було закріплено обов'язковість принципу пріоритету основних прав та свобод людини.

Питанням класифікації принципів права ЄС за певними групами приділено багато уваги в працях вітчизняних та іноземних науковців. Їх багатогранність та постійна трансформація, відповідно до трансформації самого ЄС, не дає змоги однозначно класифікувати їх за певними категоріями. Існують різні точки зору на класифікацію принципів права ЄС.

На думку вітчизняного вченого В.І. Муравйова, принципи права ЄС поділяються на загальні та галузеві, або спеціальні. Загальні принципи регулюють взаємовідносини між ЄС та державами-членами, визначають засади розподілу повноважень в ЄС, забезпечують захист прав і свобод

людини, закріплюють демократичний характер устрою ЄС, забезпечують виконання норм права ЄС, вимагають координації різних напрямів політики і діяльності ЄС. Галузеві, або спеціальні застосовуються в окремих сферах діяльності ЄС. Наприклад, принцип відкритої вільної економіки з вільною конкуренцією, принцип взаємного визнання судових та позасудових рішень та ін. [4].

У своїй класифікації британський вчений В. Кернз наводить на думку, що право ЄС включає в себе: 1) загальні принципи, які є спільними для правових порядків декількох держав-членів; 2) загальні принципи, які походять з природи права ЄС; 3) загальні принципи міжнародного права [5].

Російський вчений Кашкін С.Ю. у своїх працях поділяє принципи права ЄС за призначенням та сферою впливу на такі групи: 1) принципи верховенства та прямої дії права ЄС, що визначають взаємовідносини між нормами права ЄС та нормами права держав-учасниць; 2) загальні принципи права, вони застосовуються в усіх сферах діяльності ЄС та притаманні й іншим демократичним правовим системам; 3) спеціальні принципи права ЄС, використовуються лише в окремих галузях або сферах правового регулювання; 4) принципи, що регулюють порядок реалізації ЄС своїх повноважень [6, с. 39].

До загальних принципів права слід віднести: 1) обов'язковість дотримання основних прав і свобод людини; 2) процесуальні права та гарантії, що застосовуються при розгляді справ національними інститутами (право на захист, на заслуховування, конфіденційного спілкування з адвокатом); 3) принцип правової визначеності.

Окремо зупинімося на принципі правової визначеності (англ. – Legal certainty), який передбачає, що застосування права в конкретній ситуації має бути передбаченим. Даний принцип включає в себе такі аспекти:

1) повага до набутих прав: набуте законним шляхом право не може бути скасованим. З цього принципу випливає правило,

що справа має бути розглянута із застосуванням законодавства, що діяло на момент події, а не на підставі пізніших змін чи доповнень до нього;

2) відсутність зворотної сили закону, відповідно до якого закон не може застосовуватись до особи, якщо вона не знала і не могла знати про нього. Так, не можна притягати особу до відповідальності в кримінальному судочинстві, посилаючись на звороту дію;

3) виправдані очікування: особа може займатися своєю діяльністю, розраховуючи на те, що існуюче законодавство діятиме і надалі;

4) зрозуміла мова: судові рішення повинні повідомлятися особі мовою, яку вона розуміє;

5) правило позовної давності: не можна вимагати виконання зобов'язання чи накладення покарання на особу, якщо пройшли визначені для цього терміни [7, с. 93].

До спеціальних принципів С.Ю. Кашкін відносить: 1) принципи, що визначають правовий режим внутрішнього ринку ЄС; 2) принципи свободи пересування товарів, осіб, послуг та капіталів; 3) галузеві принципи (в екологічному праві принцип «забруднювач платить» (ст. 174 Договору про заснування Європейського Союзу).

До принципів діяльності ЄС слід віднести: 1) законність; 2) субсидіарність; 3) пропорційність.

Принцип законності передбачає, що діяльність ЄС повинна здійснюватись в межах повноважень та цілей, що закріплені в установчих документах ЄС.

Принципи пропорційності та субсидіарності безпосередньо закріплені в установчих договорах та в Протоколі про застосування принципів пропорційності та субсидіарності, який є додатком до Амстердамського договору від 02 жовтня 1997 року (далі – Протокол).

При застосуванні принципу субсидіарності потрібно враховувати: чи розгляд питання має транснаціональний характер та його неможливо врегулювати діями лише держав-учасниць; дії виключно держав-учасниць чи відсутність дій Співтовариства суперечить вимогам Договору

(наприклад, виправлення у випадку спотворення конкуренції) або іншим чином завдають шкоди державам-учасникам; дії на рівні Спільноти матимуть масштабніші результати, ніж ті ж дії на рівні держав-учасниць (пункт 5 Протоколу).

Принцип пропорційності передбачає, що дії Спільноти повинні застосовуватися в тій мірі, яка необхідна для належного досягнення цілей та ефективного виконання поставлених задач. Правові акти Спільнота має ухвалювати лише в разі потреби [8]. Крім того, застосовані заходи мають бути пропорційними очікуваним результатам.

На сьогодні Україна іде шляхом приєднання до Європейської спільноти, тому досить актуальним для вивчення стають принципи, що визначають взаємовідносини між ЄС та його державами-учасниками. Зокрема, принцип збереження за державами-учасниками компетенції у справах, які не підпадають під компетенцію ЄС відповідно до установчих договорів (ст. 5 Договору).

Принцип поваги до національної ідентичності держав-учасниць, особливо до встановленої форми правління і територіального устрою та інших «основоположних політичних та конституційних структур». Принцип поваги ЄС до основоположних функцій держави, враховуючи, що питання підтримки національної безпеки належать виключно до компетенції держав-учасниць.

Принцип лояльної співпраці. Держави-учасниці повинні проявляти повагу один до одного та надавати взаємну допомогу при вирішенні задач, що впливають з установчих договорів [9, с. 78].

Окремо слід виділити принципи верховенства права ЄС та принцип прямої дії, оскільки перший є базисом права ЄС як самостійної правової системи, а інший визначає її співвідношення з правовими системами держав-учасниць [3]. Принципи верховенства права та прямої дії права ЄС закріплюють конституційні межі, в яких фізичні та юридичні особи можуть застосовувати право ЄС на національному рівні та у разі необхідності зупиняти дію норм

національного права, що суперечать нормам права ЄС [6, с. 71].

Принцип верховенства права ЄС не був закріпленим безпосередньо у Договорі, однак набув свого визначення завдяки рішенням Суду ЄС.

Зокрема, в рішенні по справі 11/70, *International Handelsgesellschaft* [1970] ECR 1125, де позивач оскаржував положення регламенту, який, на його думку, порушував принцип пропорційності, закріплений у конституції Німеччини, тож вимагав скасування першого. Безумовно, будь-який закон, що суперечить конституції, є недійсним, оскільки норми конституції мають найвищу юридичну силу в ієрархії нормативно-правових актів та є нормами прямої дії. Німеччина інкорпорувала право ЄС у своє законодавство шляхом прийняття закону та ратифікаційного акту. Також в конституції Німеччини були відсутні положення, що надавали верховенство праву ЄС, лише в статті 24 було зазначено про передачу суверенних повноважень міжурядовим інститутам. Адміністративний суд м. Франкфурта, що розглядав цю справу, не міг самостійно визначитись у розв'язанні протиріччя між регламентом та конституцією, тому звернувся за роз'ясненням до Європейського Суду та до власного конституційного суду. У своїй постанові Європейський Суд твердо задекларував, що правочинність законодавства ЄС не можна оцінювати з точки зору національного законодавства. «...Право, яке виникло на підставі Договору, не може ігнорувати суд на основі норм національного законодавства, навіть з найвищою юридичною силою, законність актів Співтовариства та їх дія на території держав-учасниць не може ставитись під сумнів через те, що вони обмежують основоположні права, встановлені конституцією держави, або принципи конституційного ладу держави» [7, с.53].

Принцип прямої дії означає, що право ЄС має безпосередню дію та обов'язковість застосування норм права ЄС на всій території ЄС та відносно всіх суб'єктів європейського права. Норми права ЄС мають обов'язковий характер для всіх

держав-учасниць, інститутів ЄС, а також фізичних та юридичних осіб, що знаходяться під юрисдикцією держав-учасниць ЄС.

З цього принципу випливає дві особливості: 1) даний принцип зобов'язує держави-учасниці, національні інституції та судові інстанції безпосередньо застосовувати норми права ЄС незалежно від того, яке ставлення держави-учасниці до регулювання конкретних проблем, здійснюваного на рівні ЄС. Не застосування обов'язкових норм права ЄС або неповне чи випадкове їх застосування кваліфікується як порушення діючого права та несе за собою відповідальність; 2) норми права ЄС наділяють безпосередньо правами та накладають обов'язки на фізичних чи юридичних осіб. Відповідні права, що засновані на нормі права ЄС, підлягають обов'язковому захисту з боку національних судових органів [10, с. 57].

Для втілення в життя даного принципу існують наступні умови. Норми регламентів («законів» ЄС) мають пряму дію в повному обсязі, більше того державам-учасницям заборонено підмінювати регламенти своїм внутрішнім законодавством, а саме приймати нормативні акти, що дублюють приписи регламенту. Норми установчих договорів («конституції» ЄС) мають пряму дію, якщо вони достатньо чітко закріплюють суб'єктивні права та обов'язки, в тому числі обов'язки держав-учасниць [6, с. 40].

Так, своїм рішенням по справі 26/62, Van Gend en Loos ECR 1, що стосувалась змін у класифікації хімічної продукції для потреб митниці, що в свою чергу призвело до зростання митних зборів на про-

дукцію, імпортовану у Нідерланди, Суд виніс рішення, в якому визнав, що положення статті Договору, відповідно до якої державам-учасницям забороняється впроваджувати нове мито на імпорт або еквівалентні збори, має пряму дію.

Крім того, в розширеному висновку Суду по справі C-128/92, H/J/ Banks & Co.Ltd [1994] ECR -1209 були закріплені такі вимоги для застосування даного принципу як чіткість, беззастережний характер, повнота та досконалість норми права. Зокрема, в рішенні йдеться: «ясність, чіткість, беззастережний характер, повнота та досконалість норми та її незалежність від дискретних заходів з імплементації є лише різними аспектами однієї і тієї самої характерної риси, яку вона має виявляти, а саме: здатності до застосування в суді по конкретній справі» [7, с. 60].

Висновки

Проаналізувавши вище зазначене, проходимо до висновку, що є багато принципів права, які спільні для права ЄС та для права України. Але існує і чимало як своєрідних принципів, притаманних лише праву ЄС, так і певні виключення зі схожих для обох правових систем принципів. А саме, відповідно до принципу правової визначеності, закон не може застосовуватись до особи, якщо вона не знала про нього. На противагу цьому, в українському законодавстві закріплено, що незнання законів не звільняє від відповідальності. Оскільки Україна має намір приєднатися до Європейської спільноти, то необхідно враховувати всі особливості принципів права ЄС та, за можливості, інтегрувати їх у правову систему України.

Література

1. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація // Альманах права. – 2002. – С.40-44.
2. Глотов С.А. Право Европейского Союза в редакции Лиссабонского договора: Учебное пособие. – М.: Издательство Международного юридического института, 2010. – 452 с.
3. Кашкин С.Ю. Право Европейского Союза: Учебник / под. ред. С.Ю. Кашкина. – М.: Юрист, 2003. – 925 с.
4. Муравйов В.І. Право Європейського Союзу [підручник] / В.І. Муравйов. – К.: вид. Юрінком Інтер, 2011. – 701 с.
5. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз / [пер. з англ.]. – К.: Знання, 2003. – 381 с.

6. Кашкин С.Ю.: Право Европейского Союза. Учебное пособие / С.Ю. Кашкин [и др.]; отв. ред. С.Ю. Кашкин. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 304 с.
7. Татам А. Право Європейського Союзу: Підруч.: Пер. з англ. / А. Татам; ред.: В.І. Муравйов. – К.: Абрис; Будапешт: COLPI/OSI, 1998. – 424 с.
8. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т. Качки. – К.: Видавництво «Юстініан», 2005 р. – 512 с.
9. Кашкин С.Ю. Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М.: ИНФРА – М, 2008. – 698 с.
10. Энтин Л. М. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека / Л. М. Энтин. – Москва: НОРМА, 2005. – 960 с.

УДК 340.13:[656.051+656.11](045)

А.В. Кравченко
аспірант

Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник: Окунів І.С., к.ю.н.

Нормативне регулювання у сфері безпеки дорожнього руху

Досліджено тенденції процесів, що відбуваються у сфері безпеки дорожнього руху України, стан нормативного його врегулювання та вплив нормативного врегулювання на аварійність дорожнього руху. Надано оцінку сучасного стану правового гарантування безпеки дорожнього руху України та описано шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, нормативне забезпечення, теорія держави і права.

А.В. Кравченко
аспірант

Університет економіки та права «КРОК»

Научний керівник: Окунів І.С., к.ю.н.

Нормативное регулирование в сфере безопасности дорожного движения

Исследованы тенденции процессов, которые происходят в сфере безопасности дорожного движения, состояние его нормативного урегулирования, влияние нормативного урегулирования на аварийность дорожного движения. Дана оценка современного состояния правового обеспечения безопасности дорожного движения Украины и описаны пути его совершенствования.

Ключевые слова: безопасность дорожного движения, нормативное обеспечение, теория государства и права.

A.V. Kravchenko
Postgraduate student “KROK” University
Dissertation advisor: I.S. Okuniev, PhD

Road traffic safety normative regulation

The trends in the road traffic safety of Ukraine, state of its normative regulation and its influence on the road accidents level were researched. The current state of normative regulation in the road traffic safety area was characterized and ways of its improvement were provided.

Keywords: road traffic safety, normative regulation, theory of state and law.

Постановка проблеми

На превеликий жаль, на українських дорогах щодня трапляється значна кількість дорожно-транспортних пригод (ДТП), у тому числі – з летальними наслідками для учасників дорожнього руху. У зв'язку з цим у грудні 2015 року проведено парламентські слухання на тему: «Стан і перспективи забезпечення в Україні безпеки дорожнього руху».

За даними пояснювальної записки до відповідної постанови Верховної Ради України №3385 від 30.10.2015 р., на дорогах щодня гине «від 9 до 15 осіб і близько 90 осіб отримують різноманітні травми та ушкодження. Смертність на дорогах України вища в два з половиною рази, ніж в Європі, при суттєво нижчій за європейську кількості транспортних засобів (ТЗ) та інтенсивності руху» [1].

Тільки за період з 01.01.2015 по 30.10.2015 на території України сталося 107324 ДТП, в яких загинуло 31242 осіб та 25028 було травмовано [2].

Такий стан справ пов'язаний із тим, що «по-перше, в Україні повністю відсутня необхідна координація структур, які займаються або так чи інакше пов'язані з системою безпеки дорожнього руху; по-друге, відсутня відповідальність відповідних органів за рівень смертності на дорогах; по-третє відсутні довгострокові Стратегія та Програма з підвищення рівня безпеки дорожнього руху; і по-четверте, відсутня оцінка виконаних у цій сфері заходів» [1].

На нашу думку, наведений перелік причин не є вичерпним, до нього варто додати і такі важливі причини як: низький рівень правосвідомості суб'єктів відповідних правовідносин; дефекти правозастосування, а також системні та якісні недоліки у змісті норм права та організації системи нормативних актів вказаної сфери. З цього випливає, що актуальним є питання якісного рівня змісту нормативних документів, їхньої ієрархії, а також використання методів та прийомів нормотворення для всебічного та повного охоплення правовою нормою поведінки відповідних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам безпеки дорожнього руху присвячені роботи численних іноземних і вітчизняних науковців. Серед них слід відзначити роботи О.О. Акулкіної [3], А.О. Бахаєва [4], С.І. Будника [5], О.О. Затолкіна [6], С.В. Смутенка [7] та ін.

Аналіз наукових робіт зазначених авторів свідчить про ретельну розробку таких напрямів, як адміністративно-правові методи впливу на учасників дорожнього руху, статус та повноваження контролюючих органів, а також інфраструктурно-організаційні аспекти стану безпеки дорожнього руху або історичні аспекти розвитку. Водночас, варто приділити більше уваги аналізу теоретико-правових факторів формування сучасного стану безпеки дорожнього руху. Це може як забезпечити рівень наукового обґрунтування шляхів вирішення існуючої проблематики, так і значно мінімізувати вкрай негативні наслідки теперішнього стану справ у зазначеній сфері.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

Наслідки запровадження та правозастосування норм права у галузі безпеки дорожнього руху протягом останнього десятиріччя змушують звернути особливу увагу на цю проблему. Останні показники в українській сфері безпеки дорожнього руху демонструють неопрацьованість і неефективність існуючого комплексу заходів та інструментів правового регулювання.

Формулювання мети статті

Метою статті є дослідження на основі загальнотеоретичного аналізу сучасного стану нормативного регулювання системи безпеки дорожнього руху України та шляхів вдосконалення правових категорій та нормативно-правових актів у цій сфері.

Вказана мета обумовлює постановку та вирішення таких завдань:

- визначити актуальні проблеми науково-правового гарантування безпеки дорожнього руху, запропонувати шляхи їхнього вирішення;

- проаналізувати джерела права у сфері безпеки дорожнього руху;
- проаналізувати ступінь розробленості категоріально-понятійного апарату у сфері безпеки дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу дослідження

Після проголошення Україною незалежності розпочалися трансформації в усіх сферах життя країни. Сфера дорожнього руху не стала винятком, оскільки її нормативні документи потребували, як мінімум, перекладу на українську мову або розробки нових наслідок такого переходу. Однак через відсутність збалансованого теоретико-правового змісту цих документів, такий перехід відбувався дещо нерівномірно та безсистемно. Підтвердженням цьому є недостатній рівень використання нормотворчої техніки та відсутність належного нормативного врегулювання усіх аспектів правовідносин у сфері дорожнього руху. Так, Правила дорожнього руху України (ПДР) [8] тривалий час містили заборону здійснення обгону праворуч (п. 14.1), хоча це в принципі не було можливим з огляду на визначення терміна «обгін», який обов'язково пов'язаний із виїздом на смугу зустрічного руху та внаслідок цього може бути виконаним лише ліворуч.

Звертає на себе увагу і відсутність з 2001 р. до 2013 р. зобов'язання водія дати дорогу транспортним засобам (ТЗ), що рухаються дорогою, яка перетинається внаслідок дії дорожнього знаку 2.2 «Проїзд без зупинки заборонено» – до 15.04.2013 р. цей знак зобов'язував водія лише зупинитися, але не дати дорогу.

Ще одним прикладом дефекту нормотворчої техніки може бути повна відсутність до 2013 р. нормативно затвердженого пріоритету дорожніх знаків над дорожньою розміткою – у той час, коли знаки та розмітка дуже часто протирічать одне одному. Очевидно, що за відсутності нормативно затвердженого пріоритету між дорожніми знаками та дорожньою розміткою водій може визнаватися винним за будь-яких обставин, оскільки об-

раний ним варіант руху чи маневрування у такому випадку формально вже міститиме ознаки порушення ПДР України.

Важко уявити, що подібний стан справ можна асоціювати з терміном «безпека дорожнього руху», чітке нормативне визначення якого так само досі відсутнє. Більше того, саме подібні прогалини можуть провокувати скоєння ДТП, що є неприпустимим та підлягає коригуванню шляхом внесення змін до відповідних нормативних документів.

Одних лише зазначених прикладів цілком достатньо для розуміння незадовільного рівня нормативного регулювання, але і перелік таких прикладів є далеко невичерпним. Незважаючи на те, що редакція ПДР України від 15.04.2013 р. вже врегулювала значну кількість критичних моментів, чимало з них досі залишилися не виправленими.

Такий стан справ є вкрай несприятливим як для учасників дорожнього руху, так і держави, адже у кінцевому випадку матеріальні збитки, втрата життя та здоров'я негативно позначаються на добробуті як громадян, так і на рівні економіки держави.

Аналізуючи інтенсивність внесення змін до нормативних документів, варто зазначити, що така нормотворча діяльність є нерегулярною, несистемною та у підсумку не спрямована на досягнення збалансованого співвідношення між створенням належних умов організації дорожнього руху і системою санкцій за порушення відповідного законодавства.

Так, інтенсивність внесення змін до ПДР України за тривалий часовий період наведено нижче у таблиці 1.

Для наочності таку інформацію варто проаналізувати у форматі графіка, зображеного нижче на рис. 1, що вказує на основні ознаки, які характеризують внесення змін до ключового підзаконного нормативного акта у сфері безпеки дорожнього руху. По-перше, це трирічний період після набуття чинності Правилами, який характеризується нульовим рівнем кількості внесених змін. Це може свідчити про: (1) відсутність координації щодо виявлення та внесення необхідних змін;

Кількість внесених до ПДР України змін у 2001-2015 р.р., разів

Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Зміни	0	0	0	0	2	0	2	2	4	0	3	1	2	2	1

Джерело: ПДР України [7]

(2) рівень фактичної відсутності відстеження умов правозастосовної діяльності щодо Правил та відсутності так званого «зворотного зв'язку» від суб'єктів правозастосування; (3) можливого використання хибного принципу «чим менше змін, тим більше зрозумілості».

Як вбачається з графіка, вказаний принцип не є належним орієнтиром, оскільки інші часові періоди його спростовують. Отже, механізм внесення змін до чинних нормативних документів досить активно використовується, проте вчасно не усуває наявних недоліків та дефектів нормативного регулювання. Це підтверджується і графіком кількості ДТП на Рис. 2 у період із 2006 р. по 2014 р. Зокрема, у період із 2006 р. по 2008 р. відносна інтенсивність внесення змін до ПДР України не зупинила ріст кількості ДТП, натомість фіксується їхнє стрімке зростання (збільшення майже удвічі за два роки).

Понятійно-категоріальні особливості у сфері безпеки дорожнього руху

Наявний термінологічний масив у сфері безпеки дорожнього руху має типові ознаки. Найбільш значні за обсягом зміни ПДР України у 2013 р. наочно продемонстрували такі з них: недосконалість понятійного апарату або його відсутність; неузгодженість різноманітних норм між собою; взаємозалежність норм з різних нормативних документів тощо. Серед іншого, для нормативних документів у сфері безпеки дорожнього руху характерні такі системні недоліки:

1. Відсутність Закону України «Про нормативно-правовий акт» або іншого загальнообов'язкового документа, який би чітко встановлював офіційну ієрархію нормативно-правових актів за суб'єктом видання, спеціальністю сфери застосування, датою прийняття тощо та визначив би

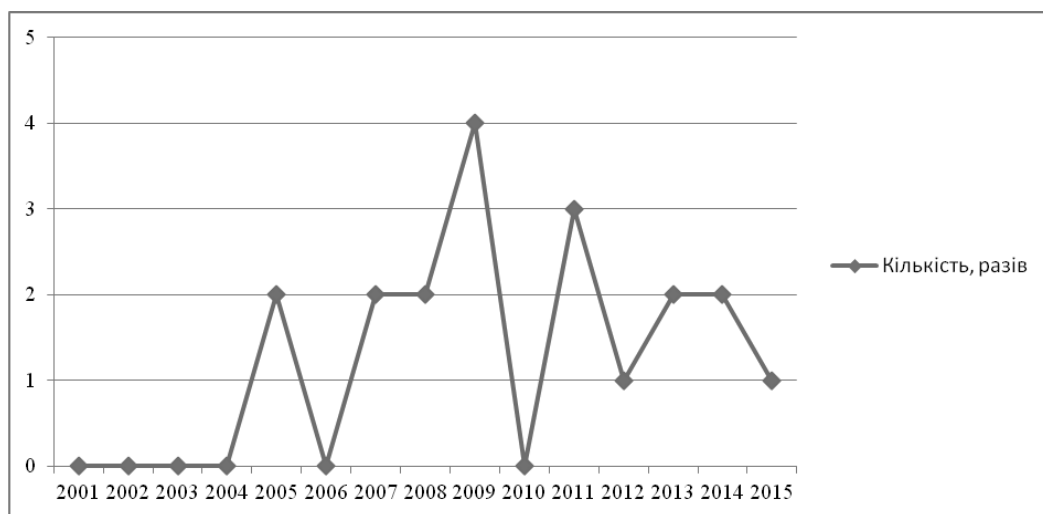

Рис. 1. Графік щодо кількості внесених до ПДР України змін у 2001–2015 рр.

Джерело: розробка автора на підставі ПДР України [7]

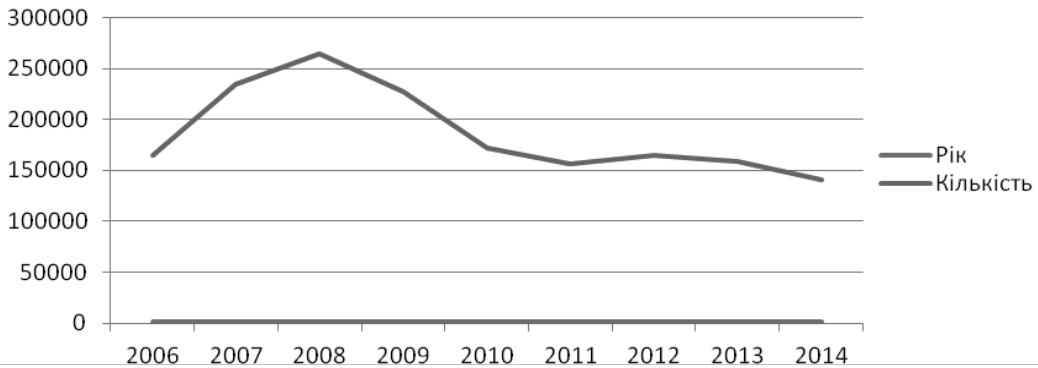

Рис. 2. Графік щорічної кількості ДТП в Україні (за винятком тимчасово окупованих територій) за період 2006-2014 рр. за даними сайту Центру безпеки дорожнього руху та автоматизованих систем

Джерело: розробка автора на підставі даних сайту Центру безпеки дорожнього руху та автоматизованих систем [2]

чіткі критерії для компетентних суб'єктів щодо пріоритетності застосування їхніх норм.

2. Відсутність у п. 1.10 ПДР України та (або) інших документах визначення термінів «дорожній рух» та (або) «безпека дорожнього руху». При цьому згадки вказаних термінів частково містяться у текстах інших нормативно-правових актів України (Закон України «Про дорожній рух» [10] тощо), які безпосередньо стосуються прав та інтересів як учасників дорожнього руху, так і інших суб'єктів.

3. Визначення «учасника дорожнього руху» в п. 1.10 ПДР України та (або) інших документах як особи, яка бере безпосередню участь у процесі руху на дорозі як пішохід, водій, пасажир, погонич тварин, формально не охоплює такі елементи дорожнього руху, як стоянка та(або) зупинка, що не дає можливості вважати таке визначення терміна достатнім.

4. Абз. 2 п. 8.7 ПДР України у вигляді умовного визначення допускає встановлення таблички білого кольору із нанесеною на ній стрілкою зеленого кольору на рівні червоного сигналу світлофора лише з вертикальним розташуванням сигналів. Таке нормативне врегулювання розміщення таблички не вбачається достатнім, оскільки: (а) не встановлює конкретну (квадратну) форму таблички білого кольору та контуру зображення на ній; та (б) не

дозволяє використовувати вказаний механізм організації дорожнього руху при горизонтальному розміщенні сигналів світлофора.

5. Абз. 3 п. «е» пункту 8.7.3 пункту 8.7 ПДР України за наявності стрілки зеленого кольору на табличці, встановленій на рівні червоного сигналу світлофора з вертикальним розташуванням сигналів, дозволяє рух у зазначеному напрямку при ввімкненому червоному сигналі світлофора з крайньої правої смуги руху (або крайньої лівої смуги руху на дорогах з одностороннім рухом). При цьому гіпотеза вказаної норми права неефективно врегульовує ситуацію, коли проїзна частина при двосторонньому русі має по дві смуги для руху в одному напрямку: у такій ситуації при наближенні до світлофорного об'єкта одиночного ТЗ, який рухається прямо, він згідно з вимогами п. 11.5 ПДР України зобов'язаний займати крайню праву смугу для руху, якщо вона вільна. Відповідно, це унеможливує рух тих ТЗ, водії яких мають намір здійснити дозволений поворот праворуч на червоний сигнал світлофора — оскільки також зобов'язані робити це лише з крайньої правої смуги. Така неузгодженість гіпотези норми права фактично нівелює нововведену прогресивну норму щодо підвищення пропускнуої здатності перехресть. Це спричинено тим, що у вказаній ситуації одиночні ТЗ, які не можуть

рухатися прямо на заборонний сигнал світлофора та прибули до нього першими, вимушено створюють затримку в дорожньому русі: при вільній крайній лівій смузі вони зобов'язані знаходитися у крайній правій смузі.

6. З точки зору оптимального детермінування визначення «дати дороги» значно краще сформульовано у п. 2.76 ПДР Республіки Білорусь [9]: «надати дорогу (не мати переваги)» – у такому варіанті учасник дорожнього руху отримує більш повну інформацію про сутність визначення, маючи змогу додатково асоціювати свої дії зі смисловим синонімом (відсутністю власної переваги у русі).

Система джерел права у сфері безпеки дорожнього руху

Традиційно до переліку джерел права можна віднести: правосвідомість (за певних умов), звичай, судовий прецедент, нормативно-правові акти. Остання категорія джерел права має такі основні різновиди: Конституція та закони України, постанови Кабінету Міністрів, накази міністерств, міжнародні договори тощо. Звертає на себе увагу неузгодженість норм різноманітних джерел права між собою; суттєва взаємозалежність норм із різних нормативних документів, проблематичність виконання окремо взятих норм тощо. Для нормативних документів у сфері правового регулювання безпеки дорожнього руху як джерел права характерні такі системні недоліки:

1. Відсутність чіткого нормативного переліку джерел нормативно-правових актів, коло яких і становить «сферу безпеки дорожнього руху».

2. Відсутність загальнообов'язкового документа, який би чітко встановлював офіційну ієрархію нормативно-правових актів за суб'єктом видання, специфікою сфери застосування, датою прийняття тощо.

3. Невідповідність підзаконних актів тим нормативним документам, які мають вищу юридичну силу: відсутність у ПДР чи Кримінальному процесуальному кодексі [10] визначення (згадування) термінів

«Національна поліція», «дорожній рух» та (або) «безпека дорожнього руху». Водночас, вказані терміни містяться у текстах численних нормативно-правових актів України (Закон України «Про дорожній рух» [11], Закон України «Про національну поліцію» [12] тощо), які безпосередньо стосуються прав та інтересів як учасників дорожнього руху, так і інших суб'єктів.

4. Відсутність термінів офіційної публікації власних постанов та будь-якої відповідальності з боку Кабінету Міністрів за невиконання ним обов'язкових дій, покладених на нього Законами.

5. Відсутність єдиного уповноваженого органу, який постійно був би зобов'язаним ефективно контролювати виконання існуючих нормативних приписів, а також ініціювати створення нових приписів та контролювати фактичний стан інфраструктурних елементів.

6. Важкодоступність текстів чинних нормативно-правових актів (зокрема – стандартів) як для широко загалу, так і спеціальних суб'єктів правозастосування – з причин технічних, економічних, процесуальних тощо.

Висновки

Наведені приклади підтверджують несистематичність розвитку нормативного врегулювання сфери безпеки дорожнього руху та вказують на недостатність ефективних результатів від проведення реформ.

Категорійно-понятійні визначення та норми загальнообов'язкових правил поведінки учасників дорожнього руху потребують суттєвого вдосконалення. Це обумовлено як недостатнім рівнем використання нормотворчої техніки, так і можливістю використання резервів щодо підвищення пропускної здатності на автомобільних шляхах, яке не потребує додаткових витрат.

Система джерел права у сфері безпеки дорожнього руху потребує систематизації за критеріями юридичної сили та загальнообов'язковості дії, оскільки недостатнім є рівень використання нормотворчої техніки, відсутня чітка система ієрархії

джерел права у формі нормативних документів та уповноважених органів, які здійснюють правозастосовну діяльність.

Кодифікація до єдиного документа, як вид систематизації існуючих норм права, серед іншого містить низку суттєвих недоліків: неможливість нормативної деталізації усіх необхідних процедур (ситуацій), складність процедури прийняття та внесення змін, великий обсяг інформації, складність вивчення та правозастосування тощо.

Враховуючи наведені обставини, доцільним є усунення вказаних недоліків джерел права в їх існуючому некодифіко-

ваному вигляді шляхом внесення відповідних змін до їхніх текстів та прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», що дасть можливість збалансувати систему джерел права у загальноприйнятному форматі з огляду на усунення наявних прогалин чи колізій та більш об'єктивне застосування передбачених санкцій.

Окремої уваги заслуговує внесення змін до ПДР України, оскільки будь-яка норма повинна мати чітке недвозначне тлумачення, бути логічно обгрунтованою та системно корелювати з іншими чинними нормами.

Література

1. Постанова Верховної Ради України від 25 листопада 2015 р. №3385 про проведення парламентських слухань на тему: «Стан і перспективи забезпечення в Україні безпеки дорожнього руху» (23 грудня 2015 року) // Сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56906.
2. Аварійність на автошляхах України у 2006 – 2014 р.р. // Сайт Центру безпеки дорожнього руху та автоматизованих систем. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sai.gov.ua/ua/people/5.htm>.
3. Акулкина А.А. Административно-правовая природа ответственности в области дорожного движения : дис. канд. юр. наук : 12.00.14 / Акулкина Алеся Александровна – Москва, 2008. – 182 с.
4. Бахаев А.А. Административно-правовое регулирование дорожного движения: вопросы безопасности и ответственности : дис. канд. юр. наук : 12.00.14 / Бахаев Антон Александрович – Москва, 2009. – 190 с.
5. Будник С. І. Адміністративно-правове забезпечення протидії правопорушенням у сфері безпеки дорожнього руху : дис. канд. юр. наук : 12.00.14 / Будник Сергій Іванович – Київ, 2013. – 200 с.
6. Затолокин А. А. Предоставление государственных услуг в сфере безопасности дорожного движения Министерством внутренних дел Российской Федерации : дис. канд. юр. наук : 12.00.14 / Затолокин Александр Александрович – Москва, 2013. – 194 с.
7. Смусенко С. В. Развитие государственной системы безопасности дорожного движения в Российской Федерации : 1992-1999 гг. : дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Смусенко Сергей Владимирович – Армавир, 2006. – 204 с.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Правила дорожнього руху» від 10 жовтня 2001 р. № 1306 // Сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>.
9. Указ Президента Республики Беларусь от 28 ноября 2005 г. № 551 «О мерах по повышению безопасности дорожного движения» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pdd.by/pdd/ru/>.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
11. Закон України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 р. №3353-XII // Сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.
12. Закон України «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 р. № 580-VIII // Сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

Теоретико-правові аспекти громадянського суспільства в Україні у поглядах В. Копейчикова

В статті розглядаються теоретико-правові аспекти громадянського суспільства в Україні через призму окремих праць В. Копейчикова. Виокремлюються недоліки так званої «соціалістичної демократії» та пропонуються, на основі її аналізу, шляхи усунення сучасних проблем становлення та розвитку демократичної України.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, В. Копейчиков.

В.В. Легкий
аспірант

Університет економіки і права «КРОК»

Теоретико-правовые аспекты гражданского общества в Украине во взглядах В. Копейчикова

В статье рассматриваются теоретико-правовые аспекты гражданского общества в Украине через призму отдельных работ В. Копейчикова. Выделяются недостатки так называемой «социалистической демократии» и предлагаются, на основе ее анализа, пути устранения современных проблем становления и развития демократической Украины.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, В. Копейчиков.

V.V. Leagkyi
post-graduate student

University of Economics and Law 'KROK'

The theorist legal aspects of civil society in Ukraine in V. Kopeychikov's views

Theoretical and legal aspects of civil society in Ukraine are analyzed in the article from the perspective of the scientific works of V. Kopeychikov. Shortcomings of the so-called «socialist democracy» are identified, and on the basis of its analysis, ways of eliminating problems of formation and development of a democratic Ukraine are proposed.

Keywords: civil society, democracy, V. Kopeychikov.

Постановка проблеми

Питання становлення та розвитку активного громадянського суспільства в Україні є актуальним з моменту проголошення незалежності. Формування демократичних основ громадянського суспільства, що базуються на європейських принципах, є актуальним і сьогодні на шляху до Європейської інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематику інституту громадянського суспільства розглядали в різні періоди та під певним кутом зору, в залежності від історичного моменту, різні науковці, причому в багатьох галузях науки. Зокрема, це юристи, політологи, соціологи, а саме П. Гураль, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Медведчук, В. Осовський, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Тихий, А. Француз та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У вітчизняній юридичній науці у площинах теоретичній і практичній не висувають дискусії щодо єдиної уніфікованої сутності тлумачення терміна «громадянське суспільство». Сучасні процеси буття та виклики глобалізації потребують нових підходів розгляду проблематики становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз еволюції наукових поглядів видатного вітчизняного вченого В. Копейчикова на інститут «громадянське суспільство» через призму його праць. На основі проведеного аналізу здійснене порівняння з сучасним станом розвитку громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

У першу чергу цілком логічним було би звернутися до словника термінів і визначень з курсу «Загальна теорія держави і права», де одним з авторів є В. Копейчиков. Необхідно зазначити, що існують дві дефініції терміну «громадянське суспільство»: одна в межах теми «суспільство,

держава, право», а друга – «поняття, походження і розвиток держави». Зокрема, перше тлумачення наступне: «це історично складена форма сумісної життєдіяльності людей, що являє собою сукупність приватних відносин (економічних, соціальних, духовних) між вільними особами (громадянами), що виникають у процесі їх діяльності для задоволення різноманітних, історично обумовлених інтересів та потреб» [1, с. 4]. Друге – «організація вільних і рівноправних індивідів, сімей, класів, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власником, користуватися свободами в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичній та інших сферах життєдіяльності людини» [1, с. 11].

Аналізуючи два наведені визначення, констатуємо, що, по-перше, це є організація життєдіяльності людей для реалізації та задоволення своїх прав і свобод. По-друге, підкреслюється сукупність вільних осіб та громадян, наголошується на взаємних правах і обов'язках людини і держави. І, по-третє, в другому тлумаченні конкретизуються більш широко учасники громадянського суспільства, а саме: рівноправні індивіди, сім'ї, класи, інші соціальні групи та прошарки. Отже, виходячи з вище зазначеного, можемо стверджувати, що громадянське суспільство – це форма самоуправління людей, яка є природною, зважаючи на їхні юридичні права, свободи та обов'язки.

У контексті праць В. Копейчикова постає питання, яке місце займало та яку роль відігравало громадянське суспільство в Україні до проголошення незалежності? На нашу думку, це питання доцільно розглянути саме в періоди «застою» та «перебудови». Тогочасні зміни: переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, як зазначає В. Копейчиков, були зумовлені загальними якісними змінами, які відбувалися у суспільстві, в його соціально-економічній, політичній та ідеологічній сферах [2, с. 4]. Так, у праці «Держава розвинутого соціалізму», да-

тованій 1975 р. і написаній українською мовою, В. Копейчиков описує початок формування соціалістичної демократії, відображаючи бачення неминучого демократичного розвитку країни.

Що мається на увазі під так званою «соціалістичною демократією»? В. Копейчиков трактував дві категорії: «радянська демократія» та «соціалістична демократія». Перше поняття означало, що це «демократія, яка не тільки проголошує права і свободи, а й матеріально гарантує здійснення цих прав і свобод на практиці» [2, с. 27]; друге трактувалося як «класова демократія, демократія для тих, хто бере активну участь у суспільно корисній праці, трудиться на благо всього суспільства» [2, с. 27]. Водночас, скрізь наголошувалось на важливій ролі комуністичної партії Радянського Союзу в усіх ланках державного будівництва в умовах розвинутого соціалізму. Чи може існувати демократія там, де партія здійснює керівництво і спрямовує роботу всієї системи державних і громадських організацій? На нашу думку, демократія та громадянське суспільство як її складова, зокрема свобода в реалізації своїх прав, в радянський період виключалися і не могли існувати як такі при всебічному контролі з боку партії.

В період, який аналізується, В. Копейчиков не міг розглядати демократію, заперечуючи участь КПРС, тому що його наукові праці були б заборонені до друку. Тому він зосереджує увагу на XXIV з'їзді партії, де підкреслювалася важливість ролі соціалістичної демократії. «Смисл і зміст соціалістичної демократії ми бачимо в участі дедалі ширших мас в управлінні країною, суспільними справами. Вся політична система суспільства, постійно зростаюча ініціатива трудящих поставлені у нас на службу будівництва комунізму. Така демократія – це для нас життєва потреба, необхідна умова розвитку і зміцнення соціалістичних суспільних відносин» [3, с. 94]. Але яка могла бути демократія крізь призму соціалізму? Це марні спроби, фарисейство. Після диктатури В. Леніна народ пам'ятав його слова, що «нема свободи взагалі, як нема і демократії взагалі»

[4, с. 368]. У зв'язку з цим покоління, яке виросло під гаслами ленінізму, не розуміло і боялося демократії, бо влада знищила її підвалини, деформувала свідомість людей, їхні погляди були атрофовані.

У працях радянського періоду В. Копейчиков не міг відкрито писати, хоча розумів, і в його нотатках, опублікованих у 1997 р. і таких, що стали підручником «Основи конституційного права України», що демократія – це законність і «створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі своїх громадян в управлінні справами держави і суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя» [5, с. 30]. Втім, у цій праці він говорив про незалежну, демократичну, соціальну та правову Україну.

Поняття «громадська організація» під час «застою» існувало та розумілося як різновид існуючих у суспільстві різноманітних і численних добровільних об'єднань громадян, що характеризувалися високою мірою масовості, організованості, виконанням та найбільш важливою соціальною функцією. Систему громадських організацій «спрямовувала і надихала» комуністична партія Радянського Союзу, яка практично була надбудовою над професійними спілками, всесоюзною ленінською комуністичною спілкою молоді, коопераціями різних видів (наприклад, сільсько-господарськими – колгоспами, споживчими, житлово-будівельними тощо), різноманітними добровільними товариствами (політико-пропагандистськими, науковими, науково-технічними, спортивними, оборонними тощо) [2, с. 29]. Все зазначене було задеклароване як громадські утворення, хоча на практиці активність людей в них була низькою. Наприклад, про це свідчить проведене В. Копейчиковим у ті часи опитування на кількох підприємствах м. Києва (заводах «Точелектроприлад» і мотоциклетному, 1-й та 4-й взуттєвих фабриках, Дарницькому шовковому комбінаті), за результатами якого були зроблені наступні висновки. Майже половина всіх респондентів (48%) становлять такі групи робітників, у яких реальна участь в управлінні виробництвом зовсім незначна,

третина всіх опитуваних (33%) належить до найбільш пасивної категорії. [6, с. 52-60]. Учений робить висновок про те, що в ситуаціях, коли активність проявляється, вона все одно є формальною, оскільки диктується і контролюється комуністичною партією.

У цьому контексті зазначимо, що В. Копейчиков у праці «Гуманізм советской демократии» періоду «перебудови» виокремлює демократію, як одну зі складових соціалістичної держави. В межах соціалістичної демократії основне місце займають люди (народ) – їхні громадські об'єднання, а також окрема особистість як складова суспільства. Як зазначає В. Копейчиков, «демократія включає в себе різноманіття форм, процесів, методів, які б найкращим способом сприяли вираженню її змісту в конкретних життєвих обставинах». [7, с. 6] Цілком виправдано, і з цим можна погодитися, що однією з форм демократії є громадянське суспільство, про що зазначає учений. У цей період продовжує існувати недорозвинена і квола форма громадянського суспільства, яка схожа на таке суспільство лише за ідеєю та принципами, однак якщо придивитися уважніше, то стає зрозумілим, що демократії та свобод у людей практично не існувало.

Зупинимось на одному з важливих каналів розвитку соціалістичного самоуправління, а саме – трудових колективах. Як зазначає В. Копейчиков, «соціалістичні трудові колективи – один із основних елементів політичної системи радянського суспільства» [7, с. 104]. Такі об'єднання громадян вважалися активними суб'єктами соціалістичної політики, які брали участь в її формуванні та практичній реалізації. В ті часи наголошувалося, що демократія – це влада людини саме праці, тобто праця є обов'язком, а не правом, що, на нашу думку, було обмеженням прав і свобод людини і громадянина.

Сучасні ліберальні концепції прав людини визначають не обов'язок, а право на працю. Однак на той час через категорію «праця» визначалася «форма реалізації широких політичних і громадянських прав людини, зацікавленість в перетворенні та

практичній участі в їх реалізації» [8, с. 24]. А трудовий колектив «виховував, ставив на ноги, давав путівку в життя» [7, с. 112], чим суспільство повинно було пишатися. Але В. Копейчиков зазначав: чесна, роботяща, творча людина повинна бути впевнена, що її праця буде належним чином оцінена, що вона завжди може доводити свою правду і знаходити підтримку, а ледаря, хапугу, бюрократа і хама візьмуть в облогу, виведуть на чисту воду [9, с. 35-36].

Уже тоді В. Копейчиков розумів і бачив як учений гнилість і неправдивість радянської системи. З позиції сьогодення видно, що тоді були так звані подвійні стандарти, за яких практично знищувалась людина як індивід, а права і свободи були порожньою декларацією. Хоча тоді такий підхід вважався гуманним по відношенню до людини, нібито сприяв формуванню високої свідомості трудящих, життєвої позиції, яка полягала в тому, що вони мають відношення до всього і є справжніми господарями країни. Тодішні радянські вчені писали, що це є гуманізм. «Партійні організації, кадри – на службі у народу, і партія вся – на службі у народу» [9, с. 319]. Так стверджували, такі були настрої, однак, чи було так насправді? В жодному разі, ніякого гуманізму не було. Більш детальний аналіз показує, що людей обманювали красивими гаслами та закликами. В реалії люди були знедолені та бідні, і їхня праця не була «належним чином оціненою». Інші думки щодо організації суспільства були закритими, а поодинокі випадки інакомудства присікалися та висвітлювалися у негативному забарвленні.

Трудові колективи представляли собою центральну ланку «перебудови», саме через них вирішувалося два питання того періоду: вдосконалення системи господарювання та розвиток соціалістичної демократії. Однак зародки соціалістичного самоуправління, на практиці були формальні, реального впливу на керівництво державою вони не мали.

Причини такої недорозвиненості, як зазначав В. Копейчиков, полягали, по-перше, в недосконалому механізмі зборів трудових колективів, які згідно з пунктом

6 статті 6 Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» скликалися за потребою, але не рідше, ніж двічі на рік [10]. Висувалися пропозиції зробити це об'єднання постійно діючим органом, який би справді функціонував на основі самоуправління, тим самим забезпечуючи владу та управління осередком суспільства самими трудящими.

І по-друге: існування лише удаваної демократії, про що свідчить наступний приклад, наведений В. Копейчиковим. До речі, не поодинокий. На виробничому взуттєвому об'єднанні «Київ» головою зборів трудового колективу обирали керівника підприємства, а його заступників – з представників адміністрації. [7, с. 117] Зазначена практика неминує звужувала демократію, ставлячи збори під вплив директора. Наявність демократії передбачає виключення формалізму в процесі виборів будь-яких кандидатів на виборні посади. Тобто В. Копейчиков вже тоді розумів і відображав суть справжньої демократії. Він писав, що шляхом демократичних виборів на керівні посади можуть бути обрані кращі робочі, бригадири, спеціалісти, всі бажані, які володіють необхідними властивостями та бажанням балотуватися. Наведене твердження показує, наскільки громадянське суспільство є важливим для існування демократичної держави, і що індивід відіграє визначальну роль в його розвитку.

Водночас, в період «перебудови», В. Копейчиков підкреслював достовірно народну сутність демократії, яка відображається як демократія працююча, дієва, практична реалізація інститутів якої повинна бути забезпечена у суспільстві системою економічних, соціально-політичних, організаційних, юридичних та ідеологічних гарантій [11, с. 1]. Цитуючи В. Леніна, одного з лідерів російських більшовиків, український правник наголошує на принциповій відмінності народної демократії від буржуазної, зазначаючи, що «чистої» позакласової демократії, про яку полюбляють говорити ідеологи, немає і не може бути» [12, с. 252]. Реальної демократії за радянських часів не існувало. Повнота влади належала комуністичній партії, її керів-

ним органам, що виключало демократію і владу народу.

Щодо теперішнього стану демократії та громадянського суспільства, то П. Гураль аргументовано зазначає, що у державах з розвинутою демократією громадянське суспільство завжди виступає рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і політико-правових завдань. Організація громадянського суспільства забезпечується: наданням якісних і економічно ефективних соціальних послуг шляхом вироблення інноваційних підходів до гарантування таких послуг; поширенням благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги; представленням і відстоюванням інтересів різних груп населення без наміру отримання політичної влади; участю громадян в ухваленні владних рішень, що гарантує їх високий суспільний авторитет; здійсненням громадського контролю за владою та за проведенням ефективної боротьби з корупцією. [13, с. 14] Така характеристика місця та ролі громадянського суспільства, на нашу думку, є влучною для сучасних демократій.

У фундаментальному науковому дослідженні вітчизняних учених під назвою «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави», під редакцією академіка О. Скрипнюка, виокремлюється контрольна функція громадянського суспільства, основними інститутами якого є засоби масової інформації, політичні партії та інші громадські організації, громадська думка тощо [14, с. 350-352].

Водночас виникає питання: чи сьогодні в Україні існує ефективне громадянське суспільство? На нашу думку, в нашій країні поки що відбувається становлення громадянського суспільства, і на даний час важливим є формування саме дієздатних його структур, що зумовлено умовами сьогодення. А саме, розвиток України як парламентсько-президентської республіки, політичний розвиток країни після Революції гідності та реалізація антитерористичної операції на сході для урегулювання військового конфлікту.

Висновки

Таким чином, зробивши аналіз окремих наукових праць В. Копейчикова про громадянське суспільство, ми знаходимо формально наявне громадянське суспільство в радянський період. Політична заангажованість, ідеологічні нашарування, тоталітаризм формували і сповідували радянські підходи. Були прийняті закони, які стали правовою основою, були визначені види громадських об'єднань, які визначалися різноманітними та чисельними добровільними об'єднаннями громадян, однак фактично ця система не діяла, а так звана соціалістична демократія мала лише формальний характер. Насправді єдиним гравцем у політичних процесах була комуністична партія, і без її відома ніхто вільно не міг діяти. Як засвідчують об'єктивні реалії та наукові дослідження, в закритому тоталітарному суспільстві відсутнє розвинене громадянське суспільство. А коли скептики та противники наявної тоді політичної системи виступали з критикою формальності існуючих правових інститутів, їх обвинувачували в «буржуазній» точці зору брехні тощо.

Ознайомившись із працями В. Копейчикова та підбиваючи підсумки дослідження, варто зазначити, що український учений навіть за радянської доби був прихильником і послідовником справжньої

демократії, передбачав неминучий розвиток України як демократичної, незалежної, правової держави, а формування активного громадянського суспільства як невід'ємну її частину.

Стан розвитку громадянського суспільства в сьогоденній Україні потребує подальшого вдосконалення. Без сумніву, в умовах тривалої політичної та економічної кризи, викликів глобалізації та процесу Євроінтеграції, Україна потребує сильної держави і розвиненого громадянського суспільства. Необхідна свідомо, цілеспрямована, реальне державне орієнтування на цю мету. Значимість ролі громадянського суспільства відображається в динаміці змін у правовому полі України, що відбуваються відповідно до міжнародних стандартів. Триває становлення та розвиток демократичного суспільства, пошук нових форм мислення, розвиток суспільних організацій і формування принципів їхньої діяльності. Водночас, на нашу думку, важливо не повторювати помилок минулого: щоб уникнути декларативності формування демократії в суспільстві, необхідно відмовлятися від радянських рудиментів. Реальні інститути громадянського суспільства, повага свободи і прав людей, а також практичні кроки в напрямі демократизації суспільного життя є рушійною силою на шляху виходу України з кризи.

Література

1. Словник термінів і визначень з курсу «Загальна теорія держави і права»: Навчальний посібник / під ред. В. В. Копейчикова. – Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. – 80 с.
2. Копейчиков В. В. Держава розвинутого соціалізму / В. В. Копейчиков. – К., 1975. – 48 с.
3. Матеріали XXIV съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1971. – 235 с.
4. Брежнев Л. І. Ленінським курсом / Л. І. Брежнев. – Т. 1-7. – Київ: Політвидав України, 1971. – 79 с.
5. Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В.В. Копейчикова. – Видання друге, доповнене. – Київ: Юрінком Інтер, 1997. – 2086. Осовський В. Л. Активність трудящих в управлінні виробництвом / В. Л. Осовський. – Київ: Наукова думка, 1973. – 128 с.
7. Копейчиков В. В. Гуманізм советской демократии / В. В. Копейчиков. – Киев: Политиздат Украины, 1989. – 156 с.
8. Матеріали Пленума Центрального Комітету КПСС, от 27-28 января 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 38 с.
9. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. – Т. 5. – Политиздат: Издательство политической литературы. – М., 1988. – 576 с.
10. Закон СССР «О государственном предприятии (объединении)» от 30 июля 1987 г. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11996.htm>. – Назва з екрана.

11. Копейчиков В. В. Дальнейшее развёртывание социалистической демократии в условиях развитого социализма / В.В. Копейчиков. – Общество «Знание» Украинской ССР. – Киев, 1984. – 16 с.
12. Ленин В. И. Пролетарская революция и ренегат Каутский / В. И. Ленин. : Полное собр. соч., т. 37. – Издательство политической литературы. – Москва, 1969 г. – 747 с.
13. Гураль П. Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток / П. Ф. Гураль // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 13-17.
14. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. – К.: Логос, 2010. – ISBN 978-966-171-325-8. – Том II : Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку / авт. кол. : О. В. Скрипнюк (кер.), В. В. Медведчук, В. П. Тихий [та ін.]. – 692 с.

УДК 347.41(42, 43, 32, 468, 768, 755) + 346.3(6, 9)

О.В. Ляшенко
докторант МАУП
здобувач PhD д.ф.права, адвокат

Порука у римському праві

Стаття присвячена періоду виникнення інституту поруки та розгляду різних її видів (форм). На засадах Римського права та наукових досліджень поруки проаналізовані відносини, які виникають за правовідносинами поруки. Зроблений висновок про співвідношення видів поруки в Римському праві з видами поруки в законодавстві України.

Ключові слова: Римське право, порука, угоди, договір поруки, позика, позичальник, боржник, поручитель.

О.В. Ляшенко
докторант МАУП
соискатель PhD д.ф.права, адвокат

Порука в римском праве

Статья посвящена периоду возникновения института поручительства и рассмотрению его различных видов (форм). На базе Римского права и научных исследований поручительства проанализированы отношения, возникающие за правоотношениями поручительства. Сделан вывод о соотношении видов поручительства в Римском праве с видами поручительства в законодательстве Украины.

Ключевые слова: Римское право, поручительство, соглашения, договор поручительства, заем, заемщик, должник, поручитель.

O.V. Liashenko
doctoral MAUP,
applicant PhD d.f.law, lawyer

Sureties in roman law

The article is devoted to period when the institute of bail and consideration of it's different types (forms). On the basis of Roman law and the scientific studies the relationship on the basis of bail were analyzed. The conclusion of correlation of bail in Roman law with views on bail in the legislation of Ukraine was drawn.

Keywords: Roman law, bail/guarantee, agreement, contract of guarantee, loan, borrower, debtor or guarantor.

Постановка проблеми

У період активного становлення правової держави і пошуку механізмів належного забезпечення прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави дедалі актуальнішою стає проблема вдосконалення механізму їх цивільно-правового захисту. Однак багато питань цивільного законодавства ще не розв'язані, тому розробка теоретичних засад основних цивільно-правових інститутів, безперечно, є актуальним напрямом наукового пошуку [32, 11].

Джерела

Римські юристи першими створили сувору спеціальну термінологію, ту саму, якою і сьогодні користується весь цивілізований світ, розробили юридичні категорії і поняття, заснували і розвинули метод юридичного міркування, довели до дивовижної точності вираження таких понять. Нарешті, римські юристи надихалися в своїй роботі тими древніми ідеалами правосуддя і справедливості, які виявилися незмінними, оскільки відповідають вічним сподіванням людського духу [26, 6].

Варвари, які зруйнували Римську Імперію, самі підкорилися її законам, уся Європа їм була підвладна, хоча панування Риму давно вже скінчилося, для нових укладень Римське право слугувало або джерелом, або посібником [30, 1].

Для того, щоб ґрунтовно провести аналіз видів поруки, їх виникнення, власне поняття «порука», слід ознайомитися з витоками права – Римським правом, адже Римське право це основа для науки, теорії цивільного права [19, 7; 25, 29].

Постановка завдання

Метою статті є дослідження поруки в Римському праві, її різновидів та співставлення їх із сучасними видами поруки в цивільному праві України.

Науково-теоретичною базою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, а також енциклопедично-довідкова література.

Дослідники римського права

Розгляд порушеного питання здійснимо на підставі наукових праць, зокрема таких відомих дослідників Римського приватного права, як Перетерського І.С., Покровського І.А., Підопригори А.А., Боголепова Н.П., Муромцева С.А., Хвостова В.М., Дєрнбурга Г., Барона Ю., Ієринга Р., Зоме Р., Нолькена А. та інших [22, 5].

Результати дослідження

Як відомо, одним із способів забезпечення виконання обов'язків є порука, що була відома та веде свій початок з часів Римського права.

Порука була важливим чинником у зобов'язальних відносинах; внаслідок чого ми і бачимо, що вона в Римі постійно змінює свою форму, знаходить застосування в приватних і суспільних відносинах і займає важливе місце в цивільному процесі (*praetoriae satisfactiones*), одним словом – застосовується при здійсненні різного роду юридичних дій. Римське законодавство, оцінюючи всю важливість поруки, видавало різні статuti для визначення її сутності та правил її застосування [11].

Поняття поруки

А. Нолькен вказує, що порука є способом забезпечення усіх взагалі договорів, вона є договірним зобов'язанням, в силу якого одна особа, що називається поручителем, забезпечує іншій особі виконання обов'язку його боржника, перебираючи на себе, хоча й спільну з останнім, але лише додаткову відповідальність за означеним зобов'язанням [28, 19, 16].

У Римі порука була поширеним способом забезпечення виконання зобов'язання, що обумовлювалося соціально-економічними умовами римського суспільства. Як правило, порука застосовувалася в разі, якщо основний боржник був нездатний забезпечити виконання зобов'язання власним майном, зокрема його заставою. Поручителем могла бути особа, яка здатна розпоряджатися належним їй майном і, як правило, дуже заможна. Порука була поширеною у відносинах патронату, коли за виконання зобов'язання вільновідпущени-

ком (клієнтом) поручався його колишній господар (патрон) [15, 135].

Отже порука, по-перше, виступала в якості забезпечення виконання зобов'язань, а по-друге, – і договорів. Тому порука була поширеною у правовідносинах як приватного, так і публічного права. І саме завдяки рецепції Римського права інститут поруки знайшов своє відображення сьогодні у чинному законодавстві України – насамперед Цивільному кодексі України [33].

Ще з часів Римського права до поручителя висувалась вимога платоспроможності. З огляду на сучасне українське законодавство, ці положення (крім платоспроможності) знайшли своє місце у положеннях Цивільного кодексу України, та й інших актах законодавства нашої держави. Що ж стосується платоспроможності поручителя, то ця вимога знайшла своє відтворення у такому специфічному окремому виді поруки як майнова порука, зокрема, що має окремі спільні риси зі ще одним видом забезпечення – закладом [39, ст.44]. Саме за цими видами договорів (майнова порука, заклад) кредитору заздалегідь відоме індивідуально визначене майно, що виступить в якості забезпечення, його основні риси, характеристики тощо.

Однак в епоху Республіки, коли давньоримська чесність досягла свого апогею, коли однієї лише словесної поруки громадянина було достатньо для забезпечення зобов'язальних відносин, порука була у вжитку; і справді, вона найбільше відповідала римському суспільству, яке складалося з громад та родів, з'єднаних між собою узами спорідненості, дружби і взаємної довіри. Римському громадянину в той час неважко було надати поруку за одного зі своїх друзів, забезпечивши таку обіцянку своєю особистістю і майном. І лише з падінням Республіки суспільство з недовірою почало ставитися до всякої чесноти, внаслідок чого зникла і особиста довіра. Політичне життя великого Риму слабшає, і егоїзм проникає в усі верстви суспільства. Внаслідок цього інститут поруки, що ґрунтувався на взаємній довірі, позбавляється сили; одна особистість поручителя вважається недостатньою для забезпечення прав

кредитора, йому бажано мати для цього річ. Тому, ймовірно, Помпоній і каже: *plus cautionis est in re, quam in persona* (товар краще, ніж порука боржника). Замість поруки стали частіше вдаватися до застави, як більш зручного і надійного способу зміцнення зобов'язання [11].

Порука стала майже неминучим супутником позики, з часу отримання форми стипуляції. Порука сама прийняла цю форму і отримала від цього юридичний характер, тоді як раніше значною мірою не була позбавлена характеру побутових відносин. Порука за стипуляцією встановлювалась одночасно зі стипуляцією з кожним з поручителів (*sponsores*). У випадку неспроможності боржника кредитор був вільним у пред'явленні позову або до боржника, або до поручителя – *sponsor'a*, на свій власний вибір. Кожний зі *sponsores*, коли їх було декілька, зобов'язувався сплатити кредитору, на його вимогу, всю суму боргу, тож *sponsor* займав у зобов'язанні становище, рівне становищу самого боржника, він був відповідальною особою, як і останній [6, 202].

Муромцев С., порівнюючи важливість усної стипуляції з письмовою розпискою, вказував, що стипуляційна обіцянка в період Давнього Риму слугувала тим, чим служить розписка, яку позичальник дає своєму кредиторові, з тією ж метою: щоб вона наділила позику юридичною формою [6, 200].

Гай згадує (З. 115), що у його часи поруч існували три види поруки: *sponsio* (урочиста обіцянка, вид вербального контракту, є давньою формою римської поруки, була доступна тільки римським громадянам), *fidepromissio* (пізніша форма, доступна для peregrinів) і *fidejussio* (останній вид поруки, який був доступний і peregrинам (*peregrini*)). Усі три належали до так званої *verborum obligationes* – вербальних зобов'язань, припускаючи стипуляцію. Але саме завдяки цій подібності Римлянам часів Гая не важко було знати, чи є в кожному окремому випадку *sponsio*, *fidepromissio* чи *fidejussio*, стипуляційна формула для кожного з цих видів повинна була бути і була різною [19, 475; 28, 198,

170; 18, 197-198; 31, 373; 4, 121-122, 252; 27, 467; 23, 445; 21, 199; 26, 221; 14, 299-300; 24, 392-393; 15, 135].

Капустін М. зазначає, що поруки за *sponsio*, *fidepromissio* вважались виключно приватними і тому не переходили на спадкоємців, тоді як *fideiussio* передавала спадкоємцям зобов'язання поручителя [12, 232; 6, 201-202; 23, 445; 18, 197-198; 31, 373].

Отже до видів поруки, а скоріше до правових наслідків за порукою, слід віднести строк дії поруки. Так, існувала порука з обмеженим строком дії – порука без правонаступництва і порука, яка передбачала правонаступника – спадкоємця(ів).

Adstipulatio. *Adstipulatio* був тим, кому на рівні зі стипулятором давалася обіцянка. *Adstipulatio* – це спосіб приєднання нових осіб до кредитора. Спочатку, коли в Римському праві не визнавалося представництво в договорах, *adstipulatio* слугувало формою зобов'язання за іншого, потім воно додавалось до випадку виконання зобов'язання після смерті стипулятора (*stipulation post mortem*). Між головним і додатковим стипуляторами існували відносини кореальні: їм надавалось один проти іншого *action mandati* у випадку отримання боргу одним із них, або у випадку, якщо з вини одного з них стипуляція втрачала силу [12, 231; 6, 201-202; 27, 206-207; 13, 104].

Adpromissio. *Adpromissio* – додаткова стипуляція на стороні боржника, це спосіб приєднання нових осіб до боржника, коли на стороні дебітора могло стояти декілька осіб, які поручались спільно за виконання зобов'язання. Це рід поруки, мета якої полягає у забезпеченні боргу таким шляхом, коли будь-хто бере на себе перед кредитором чуже зобов'язання в якості додаткового (акцесорного) боржника, поряд із головним боржником. Така порука виражалася у трьох видах: *sponsio*, *fidepromissio* та *fideiussio*. Спершу поручитель висловлювався у формі *sponsio* (обіцянки), суть якої зводилася до того, що на запитання кредитора “Те ж саме *spondesne?* (Обіцяєш те ж саме?)” боржник, що приєднався, відповідав “*Spondeo* (обіцяю)”.

Претор виробив іншу процедуру, що слугувала тій же меті й іменувалася *fidejussio* (розпорядження або заява, що спирається на довіру). Вона також ґрунтувалася на поставленому усно запитанні і позитивній відповіді на нього, але могла бути застосована до будь-яких договорів навіть після того, як відбулося їхнє укладення. Кожний *adpromissor* обіцяє те саме (*idem*), що обіцяв головний боржник, отже і предмет боргу його тотожний з предметом боргу головного боржника [13, 104; 12, 232; 6, 201-202; 21, 199].

Римське право часів Імператора Юстиніана знало три види поруки: *fidejussio*, *constitutum debiti alieni* (неформальна обіцянка відповідальності за чужий борг) та *mandatum qualificatum* (доручення будь-кому дати у позику третій особі). Уповноважений, *mandatarius*, має проти третьої особи звичайний борговий позов, *condictio certi ex mutuo*, якщо ж він не задовольнявся ним, то отримував право позову проти особи, що надала такі повноваження, *mandator*, на усю суму або на несплачену її частину. Римське право виробило особливу договірну форму для усіх видів порук, підпорядкувало кожну з цих форм дії особливих правил. Першому виду поруки відповідає *fideiussio*, другому – *constitutum*, третьому – *mandatum*. Мета усіх трьох видів одна й та ж: забезпечити кредиторі виконання його вимог. Але між ними існують вельми значні відмінності щодо способу досягнення цієї мети [28, 118; 29, 288; 16, 558].

Fidejussio. В Юстиніановому праві звичайна форма поруки, так звана *fidejussio*, є порукою у формі стипуляції і може бути встановлена при зобов'язаннях усякого роду. Вона може бути встановлена як одночасно з головним зобов'язанням, так і до чи після нього [29, 288-289; 26, 221].

А коли було кілька *Fideiussio*, то передбачалося, що відповідальність розподілялася між усіма поручителями, допускалося підкріплення кожного обов'язку, будь-яким способом і будь-ким (наприклад, перегрином, рабом), така порука діяла безстроково, переносючи відповідальність на спадкоємців *fideiussor'a*, і накладала на

кожного з поручителів (коли їх було кілька) відповідальність за усім боргом [6, 337-338; 31, 374].

Constitutum debiti alieni. Pactum з метою поруки називається *constitutum debiti alieni* (забезпечення чужого боргу своєю заставою [20, 1391] (належить до загального інституту поруки лише в обширному і похідному сенсі, з неї розвинулись форми поруки [28, 204]). *Constitutum debiti* є обіцяною сплатити належне в певний час. Якщо обіцянка дається іншою особою, а не боржником (*const. debiti alieni*), то в ній полягає забезпечення кредитора і, тобто теж є практично порукою; але оскільки *constitutum* фактично не є порукою, а обіцяною платежу, то *constitutum debiti alieni* є більш незалежним від головного боргу, ніж *adpromissio*. Хоча *constitutum* також припускає, принаймні, *naturalitor* дійсний головний обов'язок, але на обов'язок конституента не впливає збільшення головного боргу внаслідок того або *culpa*, а також і припинення головного боргу за давністю; далі конституент може прийняти інші і навіть більш важкі обов'язки щодо місця і часу; він може зобов'язатися до іншого рівноцінного предмету, якщо він зобов'язується до більшого, то *constitutum* не визнається нікчемним, а тільки зводиться до розміру головного боргу. Конститут слугував засобом заспокоєння на якийсь час кредитора, що наполягав на платежі. Конститут спочатку допускався лише по відношенню до грошових боргів, за необхідністю припускав визначення часу і місця платежу, так як невизначена обіцянка ледь була б достатньою для заспокоєння кредитора. Тому в пізніші часи конститут з визначенням іншого місця платежу завжди вважався дійсним на відміну від *fidejussio*. Далі конститут передбачав уже існуючий борг і спочатку навіть уже прострочений борг [28, 205-210; 2, 661-663].

Mandatum. Консенсуальний контракт з метою поруки є *mandatum* (це загальний юридичний інститут, видом якого є *mandatum qualificatum*, причому його відмінна риса полягає у відсутності власного інтересу мандата у виконанні мандату,

отже й у відсутності головного наслідку мандату, *actionis directae*. За свідченням Юстиніана, юрист Сабін, визнав дійсність доручення, даного третій особі у позику за % і з наданням мандатарію права отримувати % [28, 211-212], що і отримало назву кредитного доручення, *mandatum qualificatum* (або *pecuniae credendae* [28, 211]). Будь-хто (переважно нові юристи називають його мандатором, тим часом як джерела застосовують цю назву до всякого, хто дає доручення) дає іншому доручення надати третій особі кредит або не позбавляти його кредиту (“дай в позику Х. на мій ризик”, “дай відстрочку Х. на мій ризик”); *mandator* цим бере на себе ризик кредиту, отже стає поручителем третьої особи і відповідає перед кредитуючим за а. *mandati contraria*. У римлян кредитне доручення особливо часто вживалося між відсутніми, так як тут неможлива порука шляхом *stipulatio*. Природа доручення наділяє цю форму поруки особливим характером: поручитель дає привід до угоди, за яку він поручається [2, 661-663].

Інтерцесія. Забезпечення зобов'язань здійснюється різноманітними способами. Єфімов В.В. відмічає дві категорії цих способів за суб'єктивним складом: в одній залишаються ті самі суб'єкти, в іншій виступають нові, вступ нового суб'єкта, який перебирає на себе зобов'язання боржника, називається технічно *intercessio* [9, с. 200].

Прийняття на себе чужого боргу (*intercessio*, також *interventio*) є договором між кредитором і третьою особою, в якому остання бере на себе борг іншої. Отже всяка *intercessio* містить три істотних ознаки: 1) хтось повинен прийняти на себе борг, 2) і при тому борг чужий, 3) за допомогою договору з кредитором [28, 52; 2, 650; 18, 216].

Intercessio здійснюється найрізноманітнішими способами: поряд з участю самого боржника (*intercessio cumulative*) – вступ у зобов'язання поряд із тим, кого борг зачіпає матеріально, що встановлює спільну відповідальність третьої особи з головним боржником. [9, 203; 18, 216; 21, 201], замість нього – з тим, що *intercessor* звільнить його від зобов'язання, *intercessio*

privativa – третя особа вступає на місце учасника зобов'язання, допускається безпосередньо при самому виникненні зобов'язання, крім того, можна вступити на місце вже раніше зобов'язаного боржника шляхом *expromissio* або прийняттям на себе боргу [18, 216; 21, 201], або ж боржник із самого початку виступить в якості єдиного боржника (*intercessio tacita*) [3, 155; 2, 650-652; 20, 1390; 9, 203].

Інші договірні види поруки. У Цицерона, на одній з воскових таблиць, є згадка про стипуляцію з порукою, яка слугувала гарантією на випадок недійсності манципації (*mancipatio*), формальне, абстрактне і похідне придбання квіритського права власності або аналогічної влади над певними особами або речами. Спочатку *mancipatio* була продажем за готівку (за мідь), яка в історичний період перетворилась у фіктивний продаж (*imaginarium venditio*): у присутності 5 свідків (очевидно, їх очолював *antestatus*), а також особливої особи – ваготримача [*libripens*]; набувач брав предмет, що передавався, вимовляв урочисту формулу («Я стверджую, що цей предмет мій по квіритському праву, він куплений за цю мідь, зважену на цих терезах»), ударяв шматком необробленої міді (*raudusculum*) по терезах і передавав мідь відчуждувачу, який приймав її (*gestum per aes et libram*) [3, 211; 6, 277].

Гарантійні обов'язки при купівлі-продажу. У випадку, якщо придбана річ виявлялася неналежної якості, покупець укладав з продавцем гарантуючу стипуляцію. Стипуляція (поєднана з порукою) служила часто як особливий засіб гарантії виконання купівлі-продажу з боку покупця: після здійснення купівлі-продажу покупець підтверджував урочисто свій обов'язок і пред'являв поручителів [6, 279, 276].

Публічна порука. Особливий вид *adpromissio* представляло *praedis obligatio*: поручитель (*praes*) в забезпечення чужого боргу державі або громаді вказував на відоме своє майно (*praedictura*), яке у випадку несплати боржником підлягало продажу, для чого не було потрібне звернення до суду та отримання відповідного

рішення чи вироку [12, 233; 6, 201-202].

Корпоративні питання. Окремі громадяни не несуть відповідальності за зобов'язаннями корпорації, як красномовно говорить Ульпіан (*L. Sicut. § ID quod cuiusque univers. nomine*), особливо коли корпорація має майно; в іншому відповідальні не окремі громадяни, але члени корпорації як відповідна частина цілого [7, 599-600].

Посаг. Угода про надання посагу (*rustum dotis*) – неформальна угода, внаслідок якої батько нареченої брав на себе зобов'язання передати майбутньому чоловікові своєї доньки певне майно як посаг для полегшення сімейного життя. Згідно з цим пактом, чоловік отримував спеціальний кондикційний позов, за допомогою якого міг вимагати від батька своєї дружини обіцяного посагу. Правовий режим посагу визначався нормами приватного права [19, 414].

Правонаступництво. В силу чисто природного права ніхто не несе зобов'язань за угодами іншого, крім правонаступника всього майна, оскільки разом із власністю на майно встановлено одночасний перехід майна з покладеним на нього обтяженням. Імператор Зенон стверджує, що природній справедливості суперечить, щоб інші несли збитки за чужі борги (*L. unica. C. ut nullus ex vicinis*). Звідси в Римському праві розділи, якими передбачено, що дружина не відповідає за чоловіка, чоловік – за дружину, син – за батька, батько – за сина (*C. ne uxor pro mar. Et ne fil. Pro patre*) [7, 599].

Процесуальна порука. Порука (*vadimonium*) в її давнішньому вигляді, являє собою установу, споріднену з установами пособників і віндекса. Поручитель (*vas*) перебирає на себе перед зацікавленою особою (наприклад, кредитором, позивачем) відповідальність за третю особу (наприклад, за боржника, відповідача) у тому, що він виконає справно будь-який свій обов'язок. *Vades* зустрічається в цивільному судочинстві, відповідальні перед позивачем у тому, що відповідач з'явиться своєчасно до суду [6, 73-74].

Vadimonium (встановлювався за ініціативою боржника, породив самостійне

зобов'язання поручителя) і порука *praes* (гаранта) – це древні вербальні контракти, функція яких полягала у забезпеченні процесуальних гарантій. Як і стипуляція, вони здійснювалися шляхом запитання і відповідної відповіді: “*Vas esl sum*” (“Ти гарант? – Гарант”). Перший з них служив гарантією явки відповідача в суд (*vadimoniutn in iudicio sisti*), а другий – гарантією повернення оспорюваної речі (і її плодів) тим з позовників, кому вона була дана у тимчасове володіння (*praedes litis et vindiciarum*) [26, с. 248; 6, 74-75].

Vindex [захисник], поручитель, заступався за боржника при 1. *in ius vocatio* і ручався за те, що в призначений день той з'явиться на суд, інакше проти *vindex* давалася *actio in factum* про відшкодування шкоди; 2. при *manus iniectio*: *vindex* знімав руку кредитора з плеча боржника (*depellere manum*) і виплачував борг або вступав у суперечку з кредитором; у разі програшу платив подвійну суму. *Vindex* (якщо тільки він не ручався за неможливо або за близького родича) повинен був бути досить заможним. У більш пізньому праві *vindex* відпав, а при Юстиніані його місце зайняв *fideiussor iudicio sistendi causa* [3, 327; 31, 87-88].

Нехай поручником у судочинстві за того, що живе своїм господарством, буде тільки той, хто має господарство. *Vindex* – *Assiduo vindex assiduus esto, proletario iam civi quis volet vindex esto* (За багатого нехай поручиться багатий, за бідного – будь-хто) (Таблиця I п.4 Закону XII таблиць) [17; 5, 139; 3, 396; 8, 215].

Для початку процесу була обов'язково присутність позивача і відповідача. Оскільки органів виконавчої влади не існувало, доставкою до суду відповідача займався сам позивач. Для цього йому давалося право вимагати від відповідача явки в суд (*in ius vocatio*) в будь-якому місці, де він його зустріне (тільки в його приватний будинок позивач не міг вторгтися). Захоплений формульним зверненням позивача відповідач повинен був негайно підкоритися. Якщо він відмовлявся, позивач повинен був опротестувати відмову перед свідками і отримував право затри-

мати відповідача силою. У разі опору або спроби до втечі відповідач підлягав ритуалу “накладення руки” (*manus iniectio*), в результаті якого він опинявся у владі позивача [1].

У випадку відсутності поручителя наслідки для неплатоспроможного боржника були жорстокі і незворотні. Магістрат присуджував його (*addictus*) кредиту. Той міг відвести його додому (у свою приватну в'язницю) і тримати на ланцюгу 30 діб. Потім після спливу певного часу допускалася смерть, навіть розчленування, щоб кожен з кредиторів отримав певну частину тіла. Однак смерть могла бути замінена продажем “за Тибр” (*trans Tiberim*), тобто на іншу територію, завдяки чому боржник уникав смерті, але ставав рабом. [31, 88-89]

Давня і разом з тим важлива форма поруки є порука процесуальна, в особливості кримінально-процесуальна. Спочатку, завдяки погляду на злочин як на порушення не громадського порядку, а інтересів приватної особи, а цим і того роду, до якого належить потерпіла особа, явка злочинця у суд не потребувала особливого забезпечення, вона була справою приватних осіб, в яку суд не втручався. Виклик до суду надходив не від імені самого суду, а потерпілої особи, надання ж поручителів вимагалось лише у виключних випадках, або коли не було солідарної, майнової відповідальності роду за злочин його члена, або коли завзята відмова з'явитися до суду збуджувала побоювання, що відповідач, усвідомлюючи свою винуватість, бажає ухилитись від суду [28, 216-217; 7, 516].

Для захисту правових відносин іноземця встановлювався *recuperatio*. Це був особливий вид судочинства, відмінний від того, за яким судились самі римляни, так, перед свідками позивач пред'являв свої вимоги до відповідача і в урочистих словах призначав день явки обох сторін до магістрату (*conductus dies*). Відповідач, який знехтував цим запрошенням, примушувався претором виставити поручителів (*vadimonium*) в своє справне з'явлення і дати в цьому ж забезпечення позивачу (*satisdatio*) [6, 175].

Висновки

Проведений аналіз та дослідження дає всі підстави для висновку, що інститут поруки використовувався майже у всіх галузях та мав застосування як у приватному, так і публічному праві.

З джерел Римського права відомо, що норми права, наприклад, за формою ділились на писані та неписані, за ставленням до правовідносин – на примусове (абсолютне) право та додаткове, поступливе право, а за їх характером – на нормальне (загальне) право і на виключне право [2, с. 74-76]. Тобто, ще з часів Римського права був відомий поділ норм права на ті, що допускали відступлення від загальних правил, і ті, що такого не допускали.

З урахуванням положень ст. 1, ст. 3, ст. 6 Цивільного кодексу України порука може мати різні варіанти правозастосування, завдяки рецепції Римського права чинний Цивільний кодекс України гарантує свободу та справедливість у правовідносинах.

Безумовно, ще відомий з часів Римського права інститут поруки, завдяки його рецепції, знайшов закріплення в різних галузях права. Інститут поруки можна знайти у нормах законодавства багатьох держав у тому числі й України.

Так, інститут поруки ми можемо знайти, як в Цивільному кодексі України (ст. 553; ст.96 п.4; ст. 119 п.1; ст. 131; ст. 133 п. 1; ст. 138; ст. 140 п.2; ст. 151

п.2; ст. 163 п. 2; ст. 1043 п. 2 та п. 3; ст. 1123; ст. 1138) [33], так і в Законах України: “Про господарські товариства” (ст. 50 ч. 4; ст. 65; ст. 66 ч. 1; ст. 75; ст. 82) [34], “Про страхування” (ст. 7) [35], “Про обов’язкове страхування цивільно-правової відповідальності наземних транспортних засобів” (ст. 41 п. 41.1 пп. г’) [36], “Про систему гарантування вкладів фізичних осіб” (ст. 26) [37].

Що ж стосується процесуальних законів, інститут поруки знайшов своє втілення у Кримінальному процесуальному кодексі України [38] – це зокрема норми пп. 2 п. 1 ст. 176 і ст. 180 (про особисту поруку – як письмове зобов’язання про виконання обов’язків, а у випадку порушення – накладення грошового стягнення), та ст. 289 (передача особи на поруки трудовому колективу та випадки відмови від поруки).

Також дане дослідження дає можливість приєднатись до дослідників цього інституту та до висновку, що порука є забезпеченням виконання зобов’язання. Порука є зобов’язанням між кредитором чи кредиторами та третіми особами. Порука і зобов’язання за нею могли виникнути як за договором, так і за законом. Порука мала місце і під час укладення договорів, і згодом у правовідносинах позики, за договорами купівлі-продажу товарів, у публічних зобов’язаннях, у правовідносинах корпорації, як процесуальна порука під час судочинства.

Література

1. А.В. Коптев. Римское право в архаичную эпоху. – 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1302811460>
2. Барон Ю. Система римского гражданского права: В 6 кн. / Предисловие кандидата юридических наук В.В. Байбака. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 1102 с.
3. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.
4. Боголепов Н.П. Учебник истории римского права (под редакцией и с предисловием Томсинова В.А.). – «Зерцало», 2004 г. – 336 с.
5. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: Нав. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008 – 730 с.
6. Гражданское права Древняго Рима, лекції Сергея Муромцева, профессора Московского Университета. – Москва, Типография А.И.Муромцева и К°, Леонтевскій пер., № 5. – 1883. – 697 с.
7. Гроций Г. О праве войны и мира: Под общей редакцией профессора С. Б. Крылова, перевод Саккетти А.Л. // Репринт с изд. 1956 г. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
8. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: «Статут», 2002. – 584 с.

9. Догма Римського права. Лекції професора В.В. Ефимова. Особенная часть. – С.-Петербург. Типографія В.С. Балашева и К^о, Екатерининскій кан., д. № 80. – 1894. – 379 с.
10. Договір як універсальна правова конструкція: монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Х.: Право, 2012. – 432 с. – (Серія «Харківська правова школа»).
11. Залогъ по Римскому праву. Разсуждение Федора Дыдынского, написанное для получения степени доктора римскаго права. Варшава, в типографии С. Оргельбранда. 1872. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=42>
12. Інституції Римського Права. Издаль Михайль Капустинъ. – Москва. Типографія М.Н. Лавров и Ко., Леонтьевскій пер., соб. домъ. – 1880. – 392 с.
13. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. – Ленинград: Из-во Ленинградского ун-та. – 1975. – 156 с.
14. История Римского права пособие къ лекціямъ, професора Московского университета В.М. Хвостова. / Третье издание (исправленное и дополненное). – Типографія Т-ва И.Д. Сытина, Пятницкая улица, свой домъ. – Москва, 1907. – 478 с.
15. Основы римского приватного права: Підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. – Х.: Право, 2008. – 224 с.
16. Объ обязательствахъ по Римскому праву. Сочинение Б. Виндшейда. / Переводъ съ немецкаго подъ редакціею и съ примечаніями редактора-издателя «Судебнаго Вестника» А.Б. Думашевского. – С.-Петербург. Типографія А. Думашевского, Невскій проспектъ, № 8. – 1875. – 593 с.
17. Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.:Зерцало,1997. – 608 с.
18. Пандекты. Г. Дернбурга. / Томъ второй. Выпуск третій русскаго перевода. Обязательственное право. – Третье русское издание. – Москва, 1911. – 396 с.
19. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
20. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. / 3 тома – С.-Петербург, Синодальная типография, 1896 г. – 1727 с.
21. Профессоръ К.Ф. Чиларжъ. Учебникъ Институцій Римскаго Права. / Переводъ разрешенный авторомъ. / Подъ редакціей Профессора В.А. Юшкевича. / Издание второе (переработанное и согласованное с последним 7-ымъ и 8-ымъ немецкимъ изданіемъ). – Москва. Печатня А.И. Снегиревой. Остожінка, Савиловскій пер., соб. д., 1906. – 500 с.
22. Римское право. Схемы: учебно-наглядное пособие / И. А. Шкаредёнок; Вост.-Сиб. ин-т МВД РФ. – Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 2006. – 150 с.
23. Римское частное право. / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. – Москва. Юриспруденция, 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/rimskoe-pravo-2-2/154.htm>
24. Римское частное право [Текст]: Учебник / Под ред. Проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2012. – 560 с.
25. Роль Римскаго права въ правовой исторіи человечества и въ современной юриспруденціи. / І.Покровскій. Прив. Доц. Императорскаго Юрьевскаго Университета. – Оттискъ изъ «Ученыхъ Записокъ Имп. Юрьевскаго Университета». – 1894, № 3. – 30 с.
26. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 400 с.
27. Учебникъ исторіи римскаго права. Пособіе къ лекціямъ. / Н. Боголепова. – Москва. Университетская типографія, Страстной бульваръ, 1895. – 633 с.
28. Учение о поручительстве по римскому праву и новейшимъ законодательствамъ. / Сочинение Бар. А. Нолькена. / Томъ первый. – Санктпетербургъ. Типографія императорской академии наукъ (Вас. Остр., 9 лин., № 12.), 1884. – 371 с.
29. Ученіе о раздѣлительныхъ обязательствахъ по Римскому праву и новейшимъ законодательствамъ. / Сочиненіе К. Бернштейна. Д-ра права Берлинскаго университета. – Санктпетербургъ. Типографія товарищества «Общественная польза», по Мойке, д. 5, 1871. – 328 с.
30. Ученыя записки Императорскаго Московскаго Университета 1833. / Октябрь. № IV. І. Науки. А. Римское Право. // Вступительная Лекція Заслуженаго Профессора Л. Цветаева. – 1833. – 16 с.
31. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Перевод с итальянскаго; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2004. – 428 с. – Режим доступу: http://vk.com/doc-65732315_366098209

32. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: [підручник] / [С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін.]; за заг. ред. С. С. Бичкової. – 3-є вид., змін. та допов. – К.: Алерта, 2014. – 496 с.

33. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Голос України від 12.03.2003 р. – № 45; Офіційний вісник України від 28.03.2003 р. – 2003 р., № 11, стор. 7, стаття 461, код акту 24654/2003; Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003 р. – 2003 р., № 40, стаття 356. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print1452600673717921>

34. Закон України «Про господарські товариства». Голос України від 11.10.1991 р.; Відомості Верховної Ради України від 03.12.1991 р. – 1991 р., № 49, стаття 682. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1576-12/print1452757640000379>

35. Закон України «Про страхування». Голос України від 11.04.1996; Урядовий кур'єр від 18.04.1996 р.; Відомості Верховної Ради України від 30.04.1996 р. – 1996 р., № 18, стаття 78. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80/print1452757640000379>

36. Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів». Офіційний вісник України від 13.08.2004 р. – 2004 р., № 30, том 1, стор. 182, стаття 2000, код акту 29605/2004; Президентський вісник від 03.09.2004 р. – № 28; Голос України від 07.09.2004 р. – № 165. Урядовий кур'єр від 15.09.2004 р. – № 173; Відомості Верховної Ради України від 07.01.2005 р. – 2005 р., № 1, стор. 3, стаття 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1961-15/print1452757640000379>

37. Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб». Голос України від 21.03.2012 р. – № 51; Офіційний вісник України від 30.03.2012 р. – 2012 р., № 22, стор. 31, стаття 824, код акту 60863/2012; Урядовий кур'єр від 04.04.2012 р. – № 61; Відомості Верховної Ради України від 14.12.2012 р. – 2012 р., № 50, стор. 2178, стаття 564. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4452-17/print1452600673717921>

38. Кримінальний процесуальний кодекс України. Голос України від 19.05.2012 р. – / № 90-91 /; Офіційний вісник України від 25.05.2012 р. – 2012 р., № 37, стор. 11, стаття 1370, код акту 61601/2012; Урядовий кур'єр від 06.06.2012 р. – № 99; Відомості Верховної Ради України від 08.03.2013 р. – 2013 р., / № 9-10 /, стор. 474, стаття 88. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1444486515721867>

39. Закон України «Про заставу». Голос України від 11.11.1992 р.; Відомості Верховної Ради України від 24.12.1992 р. – 1992 р., № 47, стаття 642. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2654-12/print1444486515721867>

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

УДК 342.951:351

Л.І. Баликіна
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Урбаністика і адміністративно- правові методи регулювання боротьби з тютюнопалінням та вживанням алкогольних і слабоалкогольних напоїв у громадських місцях (частина 1)

В статті розглядаються адміністративно-правові методи регулювання боротьби з тютюнопалінням та вживанням алкогольних напоїв у громадських місцях в місті Києві. Наведені приклади порушення правил поведінки у громадських місцях щодо тютюнопаління та розпивання алкогольних і слабоалкогольних напоїв та застосування щодо цього обмежувачих норм. Запропоновані шляхи вдосконалення адміністративно-правових методів регулювання зазначених проблем.

***Ключові слова:** урбаністика, адміністративно-правові методи регулювання, боротьба з тютюнопалінням, вживання алкогольних і слабоалкогольних напоїв у громадських місцях.*

Л.И. Балыкина
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

Урбанистика и административно- правовые методы регулирования борьбы с табакокурением и употреблением алкогольных и слабоалкогольных напитков в общественных местах (часть 1)

В статье рассматриваются административно-правовые методы регулирования борьбы с табакокурением и употреблением алкогольных напитков в общественных местах в Киеве.

Указываются примеры нарушения правил поведения в общественных местах по курению и распитию алкогольных и слабоалкогольных напитков, и применение ограничивающих норм относительно этого. Предлагаются пути совершенствования административно-правовых методов регулирования указанных проблем.

Ключевые слова: урбанистика, административно-правовые методы регулирования, борьба с табакокурением, употребление алкогольных и слабоалкогольных напитков в общественных местах

L. Balykina

PhD in Law,

Senior Lecturer of the Civil Law Department

University of Economics and Law 'KROK'

Urbanistic and administrative and legal methods of regulation of fight against tobacco smoking and the use of alcoholic beverages in public places

(part 1)

Methods of regulation of administrative law on tobacco control and drinking alcohol in public in Kyiv are studied in this article. Examples of solecism on smoking and drinking alcohol in public and the use of restrictive regulations are shown. New reforms of methods of regulation of administrative law on this problem are suggested.

Keywords: urbanistic, methods of regulation of administrative law, tobacco control, drinking alcohol in public.

Постановка проблеми

Концепція публічного простору міста, відкритих та загальнодоступних територій стала невід'ємною частиною досліджень фахівців з права, урбаністів та інших експертів із зазначеної проблематики. Незважаючи на розрізненість підходів до визначення поняття «публічний простір», він майже завжди асоціюється з відкритістю, загальнодоступністю та соціокультурним різноманіттям. Прикладом таких місць можуть слугувати вулиці, площі, парки, де сконцентроване міське життя в усьому його різнобарвності та непередбачуваності. Одним із актуальних питань урбаністики є спосіб ведення здорового способу життя в умовах мегаполісу. Проблемою, на яку слід звернути увагу, на нашу думку, є тютюнопаління та розпивання алкогольних і слабоалкогольних напоїв у публічних місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зазначена проблематика широко досліджується як вітчизняними, так і міжнародними фахівцями. Зокрема, дослідження із зазначеної проблематики проводяться як у сфері охорони здоров'я людей, так і в адміністративно-правовій, наприклад, такими науковцями, як К. Андрєєва, О. Балакірев, Т. Бондар, А. Григоренко, А. Комзюк, К. Красовський, Д. Павлов, А. Поліщук, А. Скіпальський, О. Стойка та ін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В умовах сьогодення муніципальній адміністрації, на наш погляд, необхідно першочергово звернути увагу на завдання з формування нової стратегії подальшого благоустрою міського середовища, створення образу міста та просторового покращення Києва. Існує потреба у ство-

рені функціонального значення публічних просторів, які є не тільки елементом міської архітектури, а грають визначальну соціальну роль у формуванні ідентифікації Києва, а також в уявленнях гостей, туристів про візуальний та архітектурний вигляд міста, підвищення культури суспільних комунікацій. Проблема боротьби з тютюнопалінням та розпиванням алкогольних і слабоалкогольних напоїв у громадських місцях Києва є невирішеною. Тому постає питання щодо вдосконалення адміністративно-правових методів регулювання визначеної проблематики.

Формулювання цілей статті

В межах даної статті автор ставить за мету проаналізувати існуючі адміністративно-правові методи боротьби з тютюнопалінням та розпиванням алкогольних і слабоалкогольних напоїв у громадських місцях та запропонувати ефективніші, спираючись на успішний зарубіжний досвід.

Виклад основного матеріалу дослідження

Боротьба з тютюнопалінням є проблемою не тільки локального національного рівня, а й міжнародного. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у 2003 році розробила Рамкову конвенцію ВООЗ з боротьби з тютюном, яку підписали 176 країн, зокрема й Україна. Рамкова конвенція ВООЗ з боротьби з тютюном була ратифікована Верховною Радою України в 2006 році. Після зазначених правових дій наша країна взяла на себе зобов'язання захистити нинішнє та майбутнє покоління від руйнівних наслідків тютюну для здоров'я людей [1, ст. 3]. Водночас здійснювати ефективні законодавчі, виконавчі, адміністративні або інші заходи для дотримання своїх зобов'язань [1, ст. 7]. Одним із пріоритетів державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року є безпека життя, здоров'я людини та реалізація програми здорового способу життя та довголіття, а саме: «забезпечення підтримки та розвитку мережі центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх», спортивних

клубів; ... проведення просвітницької роботи з пропагування здорового способу життя та фізичної культури і спорту»... [2]. Таким чином, визначена проблематика статті є актуальною в умовах урбанізації, особливо для підготовки нової редакції Статуту територіальної громади міста Києва.

У 2005 році був прийнятий Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення», де закріплений чіткий перелік місць, в яких заборонено куріння тютюнових виробів, а також електронних сигарет і кальянів. Зокрема у наступних місцях: «у ліфтах і таксофонах; у приміщеннях та на території закладів охорони здоров'я; у приміщеннях та на території навчальних закладів; на дитячих майданчиках; у приміщеннях та на території спортивних і фізкультурно-оздоровчих споруд та закладів фізичної культури і спорту; у під'їздах житлових будинків; у підземних переходах; у транспорті загального користування, що використовується для перевезення пасажирів; у приміщеннях закладів ресторанного господарства; у приміщеннях об'єктів культурного призначення; у приміщеннях органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших державних установ; на стаціонарно обладнаних зупинках маршрутних транспортних засобів» [3, ст. 13]. Важливо контролювати, щоб встановлені заборони дотримувалися, особливо в місцях скупчення молоді, і в першу чергу, на нашу думку, в Києві.

В межах міжнародного проекту ВООЗ було проведене опитування серед учнів та студентів України, результати якого показали, що 84% респондентів взагалі не курять [4, с. 11]. Зазначена статистика, порівняно з 2010 роком, покращилася на 9% та утримує позитивну динаміку. Однак, ідучи вулицями Києва чи підходячи до певного навчального закладу, можна спостерігати невтішну картину: молодь палить чи звичайні сигарети, чи електронні. Сучасний винахід – електронна сигарета, з одного боку, не має такого згубного

впливу, як звичайна, тому що дим не такий токсичний, хоча курцю завдає негативно-го впливу на здоров'я. Подібна ситуація з кальянами, які сьогодні дедалі більше розповсюджуються в місті. Отже складається враження, що з пагубною звичкою борються іншими пагубними звичками. Влітку на набережній Дніпра можна побачити відкритий майданчик розважального закладу, який спеціалізується саме на кальянах, де молодь активно вживає тютюн через кальян, сприймаючи це за позитивну нормальну тенденцію.

На наш погляд, важливо мінімізувати візуалізацію тютюнових виробів та куріння також у місцях їхнього продажу. Пропозиція щодо заборони розміщення тютюнових виробів, їхніх упаковок чи макетів у місцях роздрібною торгівлі в такий спосіб, щоб вони були видимі, міститься у законопроекті про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо захисту громадського здоров'я від шкідливого впливу тютюнового диму) № 4030а від 19 липня 2016 р. [5], що є позитивною тенденцією. Водночас, на нашу думку, можна почати запровадження побічних проектів у Києві, не чекаючи на прийняття закону. Це, на наше переконання, сприятиме зменшенню порушень правил поведінки у громадських місцях щодо заборони тютюнопаління.

В межах даної статті акцентуємо увагу на наявних адміністративно-правових методах регулювання щодо боротьби з тютюнопалінням та представимо окремі пропозиції щодо покращення їх ефективності. В Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП) закріплений ряд статей щодо адміністративно-правового регулювання тютюнопаління. Зокрема, куріння у заборонених місцях: ст. 110 (у вагонах (у тому числі в тамбурах) приміських поїздів, у нестановлених для куріння місцях у поїздах місцевого і дальнього сполучення, а також у метрополітенах); ст. 115 (у нестановлених місцях на судах); ст. 117 (у нестановлених місцях на річкових судах); ст. 119 (в автобусах, маршрутних таксі, тролейбусах або трамваях); ст. 175-1 (у місцях, де це заборонено законом, а також в інших місцях, визна-

чених рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради) [6].

Норми в кодексі є, однак ми кожного дня бачимо їхнє порушення та бездіяльність поліції щодо цього. З метою покращення контролю за дотриманням правил поведінки щодо тютюнопаління в публічних місцях, вважаємо доречною пропозицію створити муніципальну поліцію. На початку 2016 року у першому читанні був розглянутий проект Закону про муніципальну варту. Згідно з цим проектом пропонувалося надати такі основні завдання органу в системі місцевого самоврядування (муніципальній варті): забезпечувати охорону громадського порядку на території юрисдикції відповідної місцевої ради, у взаємодії з органами внутрішніх справ; здійснювати профілактику правопорушень; інформувати органи та підрозділи внутрішніх справ про вчинені або ті, що готуються, злочини, місця концентрації злочинних угруповань; виконувати окремі адміністративні стягнення; охороняти майно, що перебуває у комунальній власності; надавати окремі види правової та соціальної допомоги громадянам, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям, що здійснюють свою діяльність на території відповідної міської ради та місцевої ради об'єднаної територіальної громади; сприяти виконанню рішень відповідних рад, що утворили муніципальну варту, прийнятих у межах їх повноважень [7]. Наявність зазначеного органу позитивно вплинула б на ефективніше забезпечення громадського порядку та застосування адміністративних стягнень до правопорушників.

Водночас звернемо увагу на те, що порушення перерахованих норм КУпАП неповнолітніми (особами від 16 до 18 років) тягне за собою застосування до них тільки заходів впливу. На наше переконання, для зменшення вживання тютюну серед молоді необхідно застосовувати до громадян цього віку санкції щодо порушень правил куріння в заборонених місцях на загальних підставах. Зазначимо, що за порушення перерахованих норм це є незначним покаранням. Згідно зі ст.ст. 110, 115,

117 санкцією є попередження або накладання штрафу від 5 до 20 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (н.м.д.гр.), а за порушення ст. 175-1 – штраф від 3 до 10 н.м.д.гр., і тільки за повторне вчинення протиправних дій – від 10 до 20 н.м.д.гр.. На сьогодні це від 85 грн. до 340 грн., що, на нашу думку, замало і суму штрафу потрібно збільшувати. Наприклад, у Нью-Йорку штраф за куріння в громадських місцях становить 1000 доларів, в Італії – від 250 до 2000 євро, у Бельгії – 480 доларів і т.под. Тому вважаємо за доцільне збільшити штраф мінімум до 1000 грн.

Хоча підвищення штрафу мало би сприяти суттєвим змінам у напрямі дотримання норм законів, тим не менше необхідно також доповнити правові заходи іншими методами боротьби з тютюнопалінням. Наприклад, започаткувати систему заохочень для тих, хто не палить. У Швеції це стипендія для студентів, які кинули курити, в Голландії після спеціальних тестів особам у віці 12–16 років, які не палять, виплачують премію у розмірі 200 доларів [8]. Запровадження на муніципальному рівні програм, які стимулювали б молодь кинути палити, позитивно вплинуло на дотримання здорового способу життя.

В результаті емпіричного дослідження стану тютюнопаління в Києві ми бачимо, що, на жаль, норми КУпАП працюють неефективно: людей, які палять у невідомому місці, не притягують до адміністративної відповідальності, а стихійна торгівля є джерелом продажу тютюнових виробів неповнолітнім. Тому одним із додаткових заходів «для досягнення мети Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну та її протоколів потрібна участь громадянського суспільства» [1, п. 7 ст. 4]. В першу чергу – це активна діяльність громадських організацій, які здійснювали б пропаганду не тільки здорового способу життя, а й стимулювали активну участь людей у контролі за реалізацією норм КУпАП.

На сьогодні публічну позицію щодо боротьби з тютюнопалінням в Україні займає низка громадських організацій, зокрема Центр громадянського представ-

ництва «Життя», коаліція громадських організацій «За вільну від тютюнового диму Україну», Всеукраїнське лікарське товариство, Київський міський центр здоров'я, «Форум спасення Києва», Донецька обласна організація ВГО «Комітет Виборців України» тощо. Метою зазначених організацій є об'єднання зусиль громадськості, громадських активістів для впровадження системних змін у сфері контролю над тютюном в Україні. Багато проектів було запропоновано перерахованими організаціями, зокрема тестування кіосків із заклеєними вітринами, запровадження однотипних пачок сигарет, підвищення акцизу на тютюн мінімум на 30% тощо. Однак наразі це залишається лише пропозиціями, тому вважаємо за необхідне почати запроваджувати окремі з пропозицій муніципалітетом міста Києва. Водночас звертаємо увагу на те, що відповідно до досліджень Українського інституту стратегічних досліджень МОЗ України, найбільші темпи зменшення поширеності куріння помічено в областях, де обласні держадміністрації та органи місцевого самоврядування ухвалювали відповідні розпорядження та рішення, забезпечували їхнє виконання ресурсами та співпрацювали з громадськими організаціями [9, с. 41].

Висновки

Отже, з метою уникнення порушень правил поведінки щодо тютюнопаління у громадських місцях міста Києва пропонуємо наступне. По-перше, створення муніципальної поліції з метою підвищення ефективності виконання своїх обов'язків поліцейськими, які мають повноваження застосовувати санкції до тих, хто їх порушує норми відповідного законодавства. По-друге, збільшити розмір штрафів за куріння в заборонених місцях та застосування їх не лише до повнолітніх, а й до осіб віком від 16 до 18 років. По-третє, мінімізувати в місті Києві візуалізацію тютюнових виробів у точках продажу та заборонити паління в громадських закладах відпочинку як сигарет, так і кальянів. По-четверте, шляхом схвалення програм пропаганди здорового способу життя заохочувати мо-

лодь кидати палити. Це тільки окремі пропозиції, які можна започаткувати муніципалітетом Києва щодо правил поведінки в публічному просторі.

(Продовження статті у наступному номері Правничого вісника Університету «КРОК»)

Література

1. Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну: Міжнародний документ від 21.06.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 13. – Стор. 128. – Стаття 861.
2. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 70. – Стор. 23. – Стаття 1966. – Код акту 73740/2014.
3. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон від 22.09.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Стор. 2707. – Стаття 565.
4. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін. ; наук. ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – К., 2014. – 156 с.
5. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо захисту громадського здоров'я від шкідливого впливу тютюнового диму) № 4030а від 19.07.2016 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59820
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-21) від 07.12.1984 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – С. 1122.
7. Проект Закону про муніципальну варту від 18.05.2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55192
8. Світ проти тютюну: історія та сучасні методи боротьби проти куріння // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cikavosti.com/svit-proti-tabaku/>. – Назва з екрану.
9. Контроль над тютюном в Україні. Другий Національний звіт. – К.: МОЗ України, ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», 2014. – 128 с.

General characteristics of normative legal acts of local public authorities

The question of the role and place of local public authorities in the state power system is quite important. The effectiveness and efficiency of adopting legal acts by the local public authorities is, to a certain extent, a way of implementing tasks and functions of the bodies concerned.

A developed, democratic state that is committed to the implementation of European standards in its management, as practice and experience say, always has a self-developed and efficient mechanism for adopting normative-legal acts and actions of local public authorities. Therefore, the consideration of a basic definition of the General characteristics of a normative-legal act, which is adopted by the local public authorities, the disclosure of its main features, properties and characteristics will allow to define the role, place and purpose of the normative-legal acts of the local public authority.

Keywords: local public authorities, normative-legal act, local government, local state administration.

А.В. Гуркова

аспірантка

Університет економіки та права «КРОК»

Загальна характеристика нормативно-правових актів місцевих державних органів влади

Питання про роль і місце місцевої влади в системі державної влади дуже важливе. Ефективністю і результативністю прийняття нормативно-правових актів органами місцевої державної влади є, певною мірою, спосіб реалізації завдань і функцій відповідних органів.

Розвинені демократичні країни, що прагнуть до впровадження європейських стандартів управління, завжди мають самостійно розроблений і ефективний механізм для прийняття нормативно-правових актів місцевою владою. Таким чином розгляд основного визначення загальних характеристик нормативно-правового акта, який буде прийнятий місцевими державними органами, розкриття його основних рис, властивостей і характеристик надасть можливість визначити роль, місце і мету функціонування нормативно-правових актів місцевих органів влади.

Ключові слова: місцеві державні органи влади, нормативно-правовий акт, місцеве самоврядування, місцеві державні адміністрації.

Общая характеристика нормативно-правовых актов местных государственных органов власти

Немаловажным является вопрос о роли и месте местных органов власти в системе государственной власти. Эффективность и действенность принятия правовых актов местных государственных органов является, в определенной степени, способом реализации задач и функций соответствующих органов.

Развитые демократические государства, которые привержены осуществлению европейских стандартов в управлении, как подтверждает практика и опыт, всегда самостоятельно разрабатывают эффективный механизм для принятия нормативно-правовых актов и действий местных органов государственной власти. Таким образом анализ основного определения и общих характеристик нормативно-правового акта, который будет принят местными государственными органами, раскрытие его основных черт, свойств и характеристик позволит определить роль, место и цель нормативно-правовых актов местных органов власти.

Ключевые слова: местные государственные органы власти, нормативно-правовой акт, местные органы власти, местные государственные администрации.

Challenge problem

Under the basis of organization and activity of local public authorities can be understood the system of normative acts defining the functions, competence, forms and methods of activity of local public authority, as well as their role and value in system of public authorities in general.

The concept of public authority is not unique and controversial in scientific circles, in the first place it is due to the fact that this concept is not defined at the legislative level. The implementation of the function of public authority locally is expressed primarily in the adoption of the normative-legal act by the relevant authorities. It is relevant to study the place and role of local acts of public authorities as a means of implementing the functions and powers of local public authorities, to determine the general characteristics of normative-legal acts of local public authorities, their properties and characteristics, in order to understand the range of subjects, which may issue appropriate kind of legal act of local public authority, its purpose, mechanism of action.

A review of recent studies and papers

Today, the research of this issue is made by such scholars as O.A. Baginova [1], V.I. Bordenyuk [2], N.S. Timofeev [10], O. V. Chernetka [11] and others.

Remaining challenges

However, in their works, they did not pay attention to the unification of the normative-legal act, which may be taken by the body of local self-government as well as by state administrations locally.

Draw the objectives of research

Therefore, the purpose of this study is:

- 1) to distinguish the characteristics and key properties of a normative-legal act of a local public authority;
- 2) to determine the place of a normative-legal act of the local public authority in the system of law-making;
- 3) to make the most clear definition of a normative act of a local public authority through analysis of legislation and opinions of scientists.

Discussion

While studying this question, we should refer to the regulatory framework that governs

this question, first of all, in the Constitution of Ukraine dated on the 28th of June 1996, a territorial community was defined as the subject of local government, which can exercise their powers both directly and through elected bodies. However, the Constitution of Ukraine established the main principles of organization and activities of local authorities throughout the country, gave territorial communities and their representative bodies a number of functions and powers on decision-making in the field of financial-economic, socio-cultural, public and other spheres of life [3].

Moreover, to regulate this issue we should refer to two legislative acts that regulate and determine the status and objectives of local public authorities.

So, the Law of Ukraine "On local government in Ukraine" determines that the local government in Ukraine is the right guaranteed by the state and the real ability of a territorial community - residents of a village or a voluntary association of rural community of several villages, towns, cities - independently or under the responsibility of local authorities or the officials of local authorities to solve the issues of local importance. [6]

Local government, in turn, is carried out by territorial communities of villages, towns and cities, both directly and through village, town and city councils and their executive bodies, as well as through district and regional councils that represent common interests of territorial communities of villages, towns, cities [2].

Along with the Law of Ukraine "On local government in Ukraine", there is the Law of Ukraine "On local state administrations", which notes that the Executive power in regions and districts, cities of Kyiv and Sevastopol is exercised by local state administrations. A local state administration is a local executive authority and is included into the system of executive authorities.

A local state administration within their authority exercises executive power on the territory of corresponding administrative-territorial unit and also implements the authority delegated to it by the relevant council [7].

Based on the above mentioned it can be determined that the system of local bodies of

public authority consists of two elements: local governments and local state administrations; the legal status, objectives and functions of which are governed by two Laws of Ukraine, and it complicates the practical interpretation of the local public authorities as a whole category.

Analyzing the legislation and researches, it can be stated that the normative acts of local public authorities – are legal acts of local law-making. They operate on the territory of corresponding administrative-territorial unit. These acts establish the rules governing local relationships and do not have a specific, personalized recipient.

There is no doubt that normative legal acts of local public authorities, being a kind of normative acts, have the same characteristics and qualities as all normative-legal acts. Along with this, they have its own characteristics.

It should be noted that the features and characteristics of a normative-legal act of the local public authority can be considered in many aspects as the opinion of scholars regarding the definition of the legal act is not uniform.

For example, the legal encyclopedia defines a legal act as a formal, written document adopted by the authorized body of the state and it establishes, modifies, suspends or defines a certain rule of law. These acts are interconnected in hierarchy, subordination, which determines the legal effect of the document. A normative-legal act includes laws and regulations. A normative-legal act reflects the will of the authorized legal subject, and it is obligatory to follow, has a fixed documentary form, is provided in the performance by government, including through compulsory means [12].

Ukrainian legislator O. F. Skakun, based a broad approach of understanding the concept of "legal act", and indicates such features:

- 1) expresses the will (the will expression) of the authorized entity, its powerful orders;
- 2) it is formal, and is compulsory to fulfill;
- 3) aims at regulating social relations;
- 4) establishes law and specific relationships;
- 5) may be an act-document, the content of which is fixed in the established documentary form

and act-action by which there is a legal outcome (establishment of legal norms, their application); 6) is a legal fact which entails certain legal consequences [8, p. 312].

M. V. Teslenko outlines such common features of legal acts, with the help of which it can be defined their role and place in the legal system: 1) a legal act is a written document of a certain kind that has a special form of expression of the information contained therein; 2) the official nature of the legal act is its publication on behalf of the authorized state body; 3) the adoption of acts is allowed strictly within the competence of bodies; 4) a legal act should target orientation, because social interests are expressed in a concentrated form; 5) a legal act is designed for regulation of social relations; 6) a legal act has a certain structure; 7) a legal act is obligatory [9, p. 242-243].

Taking into consideration the above mentioned, it should be highlighted the main features of legal acts of local public authorities:

1) a written form and a definite structure.

2) universal validity. That is, the published legal act is compulsory to fulfill by a particular group of people or a particular subject to whom it is addressed.

3) the adoption of public power by the constituent entities within the normative competence. All regulatory acts adopted by local public authorities shall only be adopted by authorized agents; it is clearly spelled out in the legislation of Ukraine, as well as relevant regulatory and legal acts of local public authorities, first of all by the Statute of the territorial community.

4) Versatility. Normative legal act of local public authorities is a universal instrument for regulating various relations, which is interdisciplinary and comprehensive. This is manifested in the fact that normative legal acts of local public authorities are a source of many branches of law (constitutional, financial, economic, land, administrative, etc.)

5) Officiality. The officiality is confirmed by the use of the national emblem on the letterhead and a stamp, along with the national symbols it is also acceptable to use of local symbols (e.g. coat of arms of the cities, villages).

6) Target orientation and strong-willed character. A normative-legal act issued by the local public authorities, has primarily the interest of local character due to the interest of the individual territorial communities, the main functional goal of local public authorities – to solve the problems of local value.

7) a special subject of regulation is a local issue. Local issues cover a broad range of management areas, but they are directly related to the life of the local community, the local orientation and the solution of specific problems of citizens (the approval of the local budget, municipal property management, organization of improvement, etc.). The key power of the local public authorities is the competence in financial matters. The main financial legal act is the local budget, which has a special status and is a means of ensuring the implementation of other legal acts.

8) Local character of the territorial coverage. Addressees of legal acts of local public authorities are citizens who reside or stay for a certain time on the territory of the administrative-territorial unit, also the enterprise, institution or organization located within. Locality creates the closeness of the subject of enactment and the addressee of a normative legal act. On the one hand, everyone here is more likely to be elected or appointed in the law-making body; on the other hand, citizens have great opportunities of participation in the regulatory process and influence on decision-making. Taking into consideration the above mentioned features of a normative legal act of the local public authority and the fact that legal acts are actions, we can define a regulatory legal act of the local public authority as the action that establishes, modifies or repeals legal norms, or changes the scope of the legal rules governing local relationships.

Along with the features that are characteristic for the normative legal acts of local public authorities, legal properties compliment to their characteristic. The need to point out the legal properties of normative legal acts of the local public authority is connected to the determination of their essential characteristics.

According to the general rule, these properties include: the legal force of acts, their

volitional property, authoritative and subordinate characteristics.

Legal force of legal acts is the establishment, change and cancellation of legal norms or the change of their scope, as well as the establishment, modification or termination of specific legal relationship.

In the characteristic of the elements of the legal nature of acts an important place is occupied by the question of legal force, that is, their property, which expresses the ratio, the comparison of some acts with the others, their place in the system of regulations. The necessity of legal regulation of a wide and diverse range of public relations, constant changes in these relationships, needs to improve scientific and legal validity of the acts, to ensure consistency and coherence on all levels, the timeliness of their adoption. In terms of building a legal state such requirements, naturally, increase [5].

Legal force is a property, common for every act, regardless of the subject, which adopted it, and the nature of the requirements contained therein. The presence of the legal force in legal acts is the condition of its life, and the loss of legal force means the termination of the act. In this sense, the legal force is the absolute property of the act. At the same time, if we are talking about the ratio of acts, the legal effect is not a meaningful characteristic, and reflects the hierarchy of legal acts. In other words, the comparison of acts indicates the difference or the degree of their legal force, the priority of some acts over others. "The rule of law is inconceivable with equal legal force to all acts," said P. Nedbaylo [4, p.19].

Normative legal acts of local public authorities are endowed with a certain strong-willed property. Speaking of power-willed nature of normative acts of representative bodies of local self-government; their source is precisely the legal nature of local government,

which acts in the first place, as a public power subsystem and forms of implementation for local governments.

Since the local public authorities can be performed by the territorial community or through representative bodies, it can be stated that the will of the territorial community will be expressed in the normative acts of representative bodies, directly or indirectly. So representative bodies of local self-government express the will of a territorial community, give it a compulsory nature and realize it in their interest. Through the representative bodies of local self-government the citizens exercise power at the local level, exercise their right to participate in management of local affairs through their representatives [2].

We cannot but agree with C. Timofeev that "the basis of a democratic society should be not the process of expressing the will of majority, that is a victory and not the perception of the point of view of others, but the reaching an understanding, an agreement, taking on the responsibility and the installation of procedures of interaction. The adoption of clear for citizens socially equitable solutions and possibilities for monitoring their implementation "[10].

Conclusions

Basing on the above mentioned it can be concluded that the regulation of local public authority has the following features: written form, compulsory for all actions, the adoption of the act by the authorized subject of local public authorities, has a local interest. These features define: legal force, strong-willed sign of the legal act, authoritative and subordinate nature.

Therefore, a regulatory act of the local public authority – a written, officially act adopted by an authorized body of local importance, the act aimed to regulate the relationship of a local character.

References

1. Bazhinova O. A. Theoretical bases of communicative activities in the field of public administration / A. A. Bazhinova // Theory and practice of public administration. – 2012. – Vol. 2. – P. 85-90.
2. Bordenyuk, V. I. Local self-government and public administration: constitutional and legal bases of relations and interactions: [monograph] / V. I. Bordeniuk. M.: Parliamentary publishing house, 2007. P.576.

3. Constitution of Ukraine of 28.06.1996 № 254к / 96-ВР [Electronic resource]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
4. Nedbaylo P. E. Soviet law in the system of state-legal acts / P. E. Nedbaylo // Uchen. zap. Lviv. state University. – 1949. – Т. XIV. – P. 5-20.
5. Rulemaking local government: [Electronic resource] // Centre for law-drafting studios: the official site. URL: <http://lawdrafting.org/normotvorchist-mistsevogo-samovryaduvannya/> (accessed: 12.12.2016)
6. “On local government” the Law of Ukraine of 21 May 1997 No. 24 [Electronic resource]. The Verkhovna Rada of Ukraine: official site. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
7. “On local state administrations” Law of Ukraine dated 09.04.1999 No. 586-XIV [Electronic resource]. The Verkhovna Rada of Ukraine: official site. URL <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
8. Skakun O.F. Theory of state and law: Textbook / Ed. with Rus. - Kharkov: Konsum, 2001. – 656 p.
9. Teslenko M.V. Judicial constitutional control in Ukraine: Monograph. Introduction. Article of V. F. Pogorilko. – K.: Institute of state and law. V. M. Koretsky of NAS of Ukraine, 2001. – 344 p.
10. Timofeev N.S. Local government in the system of state and social relations. History and the present. Dosvid. M., 2005. – P. 231-232.
11. Chernetskaya O. V. The Representative bodies of local self-government and the parliamentary mandate: problems of correlation // Journal of Kyiv University of law. – 2011. – №1. – P. 99.
12. Legal encyclopedia: In 6 volumes /Ed Coll.: IO70 Y.S.Shemshuchenko (Chairman of edit. board) and others – K.: “Ukr.encyclorp.”, 1998. P-467.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 351.746.2(100)

А.Й. Француз
*доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Заслужений юрист України, Герой України
Університет економіки та права «КРОК»*

О.Є. Кучеренко
*аспірант
Університет економіки та права «КРОК»*

Теоретико-правові аспекти функціонування правової детективної діяльності в зарубіжних країнах

У статті акцентовано увагу на необхідності дослідження теоретико-правового регулювання приватної детективної діяльності в зарубіжних країнах для подальшого створення й адаптування нових структур і форм у правовому полі незалежної України.

Ключові слова: приватні детективи, діяльність, статус суб'єктів.

А.И. Француз
*доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
Заслуженный юрист Украины, Герой Украины
Университет экономики и права «КРОК»*

О.Е. Кучеренко
*аспирант
Университет экономики и права «КРОК»*

Теоретико-правовые аспекты функционирования правовой детективной деятельности в зарубежных странах

В статье акцентируется внимание на необходимости исследования теоретико-правового регулирования частной детективной деятельности в зарубежных странах для дальнейшего создания и адаптации новых структур и форм деятельности в правовом поле независимой Украины.

Ключевые слова: частные детективы, деятельность, статус субъектов.

A. Frantsuz
Doctor of Law, professor,
Head of State and legal disciplines Department
Honored Lawyer of Ukraine, Hero of Ukraine
“KROK” University

O. Kucherenko
PhD student,
University of Economics and Law «KROK»

Theoretical-legal aspects of the functioning of the legal detective activities in foreign countries

The article focuses on the need to study the theoretical and legal regulation of private detective activity in foreign countries to further the creation and adaptation of new structures and forms of activity in the legal field of independent Ukraine.

Keywords: private detectives, activities, status of the subjects.

Постановка проблеми

В умовах дотримання вітчизняним суспільством європейських цінностей [1], потреби зближення наших правових систем, запозичення позитивного досвіду у боротьбі зі злочинністю, розвитку демократії, охорони прав і свобод людини і громадянина – це нагальні питання реалій сьогодення, вимога часу. Наявна розбалансованість правозахисної системи, реформування поліції, прокуратури, судів та інших органів галузі запобігання правопорушенням

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти правового регулювання діяльності приватних детективних і охоронних структур розглянуто в наукових працях учених у галузі адміністративного права: О. М. Бандурки, М. І. Бачило, В. В. Бугайчука, А. С. Васильєва, В. В. Галунька, Т. С. Гончарука, М. І. Зубка, С. В. Ківалова та ін.

Не вирішенні раніше частини загальної проблеми

Недостатня розробленість на науковому рівні питань правового регулювання приватної детективної діяльності в Україні, неврегульованість багатьох чинників

участі органів виконавчої влади в державному регулюванні гарантування безпеки фізичних осіб та охороні права власності, неузгодженість нормативних актів, наявність спірних питань у сфері детективної діяльності обумовлює низку проблем, вирішення яких потребує окреслення шляхів і вдосконалення законодавства в цьому напрямі. Для вирішення цієї проблеми проаналізуємо досвід зарубіжних країн з метою запозичення позитивного досвіду та вироблення шляхів вирішення проблемних питань [2, с. 38-40].

Формування цілей статті

Метою статті є визначення теоретико-правових особливостей функціонування приватної детективної діяльності у зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження зарубіжного досвіду свідчить, що в іноземних державах щоразу нові вимоги з боку суспільства до забезпечення правопорядку в цілому впливають на організацію правоохоронної діяльності. У багатьох країнах дедалі більше орієнтуються не лише на поліцейські органи, а й на широке використання для правоохоронних цілей приватних детек-

тивів і охоронних служб. Світовий досвід переконує, що не всі види правоохоронних функцій у належному обсязі можуть виконувати державні органи. Внаслідок цього за кордоном значного поширення набули адвокатські контори, приватні розшукові, детективні бюро тощо [3, с. 59-66].

Послугами зазначених служб користуються не лише приватні особи, а й державні органи. Наприклад, у США атомні електростанції охороняються приватною охоронною фірмою «Вокенхат корпорейшн». Вона спеціалізується на охороні надсекретних об'єктів, які належать як державі, так і найбільшим корпораціям; а приватна фірма «Локенхад» забезпечує будівництво й охорону в'язниць. Діяльність таких організацій вигідна для держави, оскільки вони не беруть з бюджету коштів, а навпаки, поповнюють його, сплачуючи податки [4, с. 44-50].

У Франції приватні детективні служби залучаються до виявлення фактів приховування доходів від оподаткування. У Великій Британії одна з найбільших приватних служб безпеки «Сек'юрикор» забезпечує охорону банків, приміщень фірм, коштів і коштовностей під час їхнього перевезення, а також осіб, які підлягають депортації. За виконання послуг Міністерство внутрішніх справ цієї країни щорічно сплачує приватним охоронцям і детективам один мільйон фунтів стерлінгів [3, с. 59-66].

У всіх зарубіжних країнах у межах чинного законодавства існує нормативно врегульована взаємодія поліції з фірмами, асоціаціями, бюро приватних детективних і охоронних служб у галузі запобігання правопорушенням. Таке співробітництво може мати різні форми. Що стосується правового регулювання приватної охоронної діяльності, взаємодії органів внутрішніх справ з приватними охоронними підприємствами у запобіганні правопорушенням, то можна навести низку аспектів такої взаємодії.

Розглянемо детальніше основні принципи та державне регламентування діяльності приватних детективних і охоронних підприємств у демократичних, розвинених країнах. У США приватні охоронно-

розшукові бюро вперше почали широко використовуватися на початку 1930-х років, коли розгул злочинності, особливо в Нью-Йорку і Чикаго, набув загрозливих масштабів. Після Другої світової війни приклад США перейняли багато інших країн, і сьогодні в усьому світі функціонують десятки тисяч різних приватних розшукових бюро і служб безпеки. Тільки в США в них працює понад 1 млн співробітників. У Сполучених Штатах Америки нині питання діяльності недержавних служб безпеки належить до юрисдикції штатів. У 10 штатах взагалі немає правових норм, що регламентують діяльність таких організацій. У 35 штатах діють закони, що безпосередньо стосуються приватних розшукових бюро і ставлять за головну умову їхньої діяльності реєстрацію й одержання ліцензій, які видають відповідні органи виконавчої влади штату (це колізія, яка пропонується у «Законі про приватну детективну службу в Україні», прийнятому в першому читанні Верховною Радою України), або її офіційних представників, причому громадянство США всіх співробітників приватного охоронного підприємства – обов'язкова вимога в 16 штатах. У 22 штатах для реєстрації приватного детектива необхідна характеристика чи рекомендаційний лист. Перешкодою для видачі ліцензії може бути психічне захворювання, зловживання алкоголем або звільнення зі збройних сил за провини, що компрометують звання військовослужбовця. У штаті Нью-Йорк, за Законом Мінкіні, приватним розшуком можуть займатись як певні особи, так і групи осіб, об'єднані в бюро і фірми. Попередньо ці люди повинні одержати дозвіл на проведення слідчої, охоронної, патрульної і розшукової діяльності в апараті губернатора штату. Причому необхідно, щоб хоча б один співробітник із новостворюваного розшукового бюро мав принаймні трирічний стаж роботи в поліцейських, слідчих або аналогічних службах. Характерно, що до анкети, яку здають в апарат губернатора штату, кожен потенційний співробітник зобов'язаний додавати власну дактилокарту [4, с. 68-70].

Відповідно до сформованої практики, де уже функціонують приватні детективні структури, в США під час прийому на роботу кандидата вимагають заповнення анкети, у якій обов'язково слід вказати відомості про минуле життя і діяльність, стан здоров'я; крім того, потрібні відгуки й рекомендації з попередніх місць роботи або служби та документи про їх утворення. У тих штатах, де це дозволено законом, проводяться випробування кандидата за допомогою поліграфа («детектора неправди»). В усіх приватних детективних і охоронних підприємствах здійснюється обов'язкове психологічне тестування для виявлення здатності кандидата працювати в складних умовах і адекватно реагувати на екстремальні ситуації. Приватні детективи і приватні служби безпеки охоче беруть на роботу колишніх поліцейських, співробітників ФБР і ЦРУ, звільнених без стягнень, а також відставних військовослужбовців, особливо тих, які працювали в розвідці або служили в спеціальних парашутно-десантних військах, морській піхоті.

Зростаючі потреби приватних детективних і охоронних підприємств у кадрах, які мають спеціальну підготовку, зумовили введення до програми навчання студентів багатьох американських коледжів і університетів різних курсів із гарантування безпеки. У деяких навчальних закладах упроваджено заочне навчання осіб, які вже працюють у вищевказаних організаціях. Відповідно до закону, приватні охоронці, детективи й слідчі в США не мають права застосовувати такі процесуальні заходи: обшук помешкань, особистий обшук або арешт, проте їм можна затримувати осіб, підозрюваних у здійсненні злочину або в підготовці до здійснення злочину, з метою передачі їх до рук поліції, що чітко обумовлене в чинному законодавстві.

Свою діяльність співробітники приватних детективних і охоронних організацій у США зобов'язані здійснювати лише відповідно до Конституції США та законодавчих актів штатів. У випадку порушення законів такі особи позбавляються дозволу на проведення розшукової діяльності, а в разі серйозних порушень можуть бути при-

тягнуті до кримінальної відповідальності. Згідно із законом приватні детективні розшукові бюро самостійно або разом із правоохоронними органами можуть:

- збирати інформацію про злочини або погрози щодо уряду США й окремих штатів;
- встановлювати й одержувати біографічні та інші дані про певних громадян, організації, підприємства;
- займатися розшуком загубленого або вкраденого майна;
- вести пошук свідків і збирати докази для правоохоронних і судових органів;
- здійснювати фізичну охорону фірм і приватних осіб тощо.

У Канаді діяльність приватних детективних і охоронних організацій регулюється спеціальними актами, які є складовими частинами законодавства провінцій. Кожна провінція, виходячи з місцевої специфіки, розробляє і приймає свої акти, в яких викладені умови створення й функціонування недержавних приватних детективних і охоронних підприємств. Загальним обов'язковим моментом для всіх актів є порядок організації, реєстрації й одержання дозволу на приватну детективно-розшукову діяльність на території провінції. Під час реєстрації від особи, яка бажає організувати недержавне охоронне підприємство, можуть вимагати інформацію про її фінансове становище, освіту, компетенцію або будь-яку іншу інформацію, необхідну для видачі дозволу. У разі позитивного рішення керівник приватного охоронного підприємства зобов'язаний здати в орган, що реєструє, зразок посвідчення особи співробітника з новоутвореної організації [5, с.134].

У випадку припинення діяльності приватного детективного і охоронного підприємства його керівник зобов'язаний негайно повідомити про це реєстратора, повернути ліцензію і здати всі посвідчення співробітників.

Серед основних напрямів діяльності приватних детективних, охоронних агентств у провінції Онтаріо (Канада):

- охорона певних громадян за допомогою охоронців;

- охорона посольств та іноземних представництв;
- дорожнє патрулювання;
- боротьба з дрібними крадіжками в магазинах;
- проведення розслідування;
- зовнішнє спостереження.

У Великій Британії відсутні будь-які законоположення або урядові розпорядження про обов'язкову реєстрацію приватних детективів. Із 2 тис. детективів лише 300 зареєстровані як члени Інституту професійних слідчих, розташованого в м. Блекберн [6]. Нині уряд країни вважає за необхідне ввести таку реєстрацію з обов'язковою спеціальною перевіркою детективів, оскільки попит на послуги приватних детективних розшукових агентств постійно зростає.

Агентства виконують деякі «специфічні» завдання, які для правоохоронних органів заборонені і вважаються незаконними:

- розробка заходів безпеки за контрактами з урядовими органами;
- ведення переговорів з терористами, що захопили заручників;
- виконання завдань клієнтів із спостереження за їхніми близькими родичами;
- виявлення фактів подружньої зради;
- установлення фінансового становища і кредитоспроможності майбутніх партнерів по бізнесу [6].

У Франції діяльність приватних детективних розшукових бюро регулюється Законом № 891 від 28 вересня 1942 р. Критерії, яким має відповідати кандидат на роботу, в багатьох аспектах ідентичні тим, що існують в інших країнах: кандидат не повинен мати судимості у зв'язку з порушенням кримінального законодавства, серйозних адміністративних і дисциплінарних стягнень, не перебувати під наглядом. Цікаво, що колишні поліцейські, які служили у Франції, можуть стати власниками приватних детективних бюро лише з письмового дозволу Міністерства внутрішніх справ. Відповідно до Закону № 801058 від 23 грудня 1980 р. будь-яке порушення згаданих вище положень Закону № 891 «тягне за собою покарання у ви-

гляді тюремного ув'язнення терміном від 1 до 3 років і штраф від 6 до 40 тис. франків». Такі санкції можуть бути застосовані і до керівника бюро, який користується послугами приватних агентів, що не відповідають вимогам зазначеного Закону. У разі порушення керівником законодавства приватного охоронного підприємства суд має право прийняти рішення про закриття бюро на термін від 3 місяців до 5 років. Крім того, на підставі Закону № 80-1058 від 1980 р. «компетентні адміністративні органи можуть винести рішення про тимчасове закриття бюро, якщо один з приватних агентів стане об'єктом кримінального переслідування» [5, с. 166].

У Німеччині приватне детективно-розшукове бюро має бути зареєстроване як «установа, що займається ремеслом (промислом)», оскільки «ставиться мета заробити гроші», і виконувати всі вимоги закону й постанови, що стосуються установ такого типу. Необхідною умовою для утворення бюро є наявність мінімального капіталу, що становить 50 тис. євро. Приватні служби безпеки у Німеччині поділяються на дві групи:

- агентства, що надають фірмам і державним установам послуги із гарантування безпеки об'єктів і осіб, які підлягають фізичній охороні;
- підрозділи охорони виробництва, створені самими фірмами й установами.

Характерно, що для відкриття приватної служби безпеки (сюди також належать підрозділи охорони виробництва і спеціальні підрозділи із забезпечення фізичної безпеки клієнтів) і для укладення приватним охоронним підприємством контракту з будь-яким замовником (відомством, підприємством, фірмою), відповідно до федерального закону про приватні підприємства, необхідно мати спеціальний дозвіл влади. У дозволі може бути відмовлено, якщо приватна служба не забезпечує належного рівня охорони або не має для цього достатніх професійних, фінансових, технічних та інших можливостей. Конкретні критерії «надійності безпеки» викладено у відповідних постановах і директивах федеральних земель. Питання

контролю за діяльністю приватних охоронних структур, їхнього оснащення зброєю і спецтехнікою, збереження ними службової таємниці й секретів фірм-клієнтів регулюються нормативними документами федерального міністерства господарства. Широке залучення приватних служб безпеки для охорони режимних об'єктів, збільшення кількості підрозділів охорони на підприємствах і фірмах, здатних конкурувати з поліцією, змушують міністерство внутрішніх справ ФРН визначати й уточнювати завдання недержавних охоронних служб, аби не допустити їхнього перетворення в безконтрольну приватну поліцію [3, с. 59-66].

У Бельгії нині налічується близько 400 приватних детективно-розшукових бюро й охоронних підприємств, у яких працює понад 3 тис. співробітників. Дозвіл на право займатися приватним охоронним бізнесом видає МВС країни. Його необхідно продовжувати кожні п'ять років у визначеному порядку за певну плату. Міністерство внутрішніх справ Бельгії може відмовити у видачі дозволу, якщо претендент на утворення приватного охоронного підприємства має судимість (був засуджений на термін більше, ніж на півроку). Колишні співробітники поліції, жандармерії і спецслужб можуть працювати як приватні детективи не раніше, ніж через 5 років після звільнення зі служби. Звіти про виконану роботу, що надаються клієнтам, мають відповідати визначеним критеріям і можуть бути перевірені відповідним органом. У разі порушення встановлених норм приватний детектив позбавляється ліцензії, а також притягається до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі терміном до 6 місяців. Заборонено будь-яку діяльність детектива, що загрожує громадському порядку або державній безпеці країни. Для контролю за діяльністю приватних детективних і охоронних підприємств і вживання адекватних заходів у разі потреби в Бельгії створено спеціальний орган.

Особливо цікавий досвід функціонування приватних служб безпеки в Китайській Народній Республіці. Нині (від середини

1980-х років минулого століття) кількість приватних охоронних підприємств у Китаї досягла майже тисячі. Перші приватні охоронні підприємства в КНР виникли в містах, де найактивніше розвивалися нові форми господарювання, а також у спеціальних економічних зонах. Упродовж трьох років відпрацьовувалися методи діяльності цих служб, порядок їхньої взаємодії з правоохоронними органами. У липні 1988 р. Держрада КНР затвердила Положення про приватні служби безпеки, розроблене Міністерством громадської безпеки. Цей нормативний акт регламентує правовий статус приватних охоронних підприємств як госпрозрахункових і економічно самостійних організацій, що діють за контрактом, які укладаються з підприємствами й організаціями різних форм власності, так і тих, які співпрацюють з державними правоохоронними структурами [7, с. 89-90].

Досвід минулого і реалії сьогодення свідчать про ефективність роботи приватних детективних і охоронних структур у сфері охорони об'єктів і певних громадян, консалтингових послуг, а також забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів і не тільки. Характерно, що співробітникам приватних служб безпеки, наприклад, у Китаї заборонено мати при собі вогнепальну зброю або спеціальні засоби поліції, застосування яких може призвести до загибелі людей. В окремих випадках їм видають поліцейські кийки. Загалом керівництво органів громадської безпеки КНР високо оцінює діяльність приватних охоронних підприємств із забезпечення правопорядку в країні [7, с. 89-90].

Аналіз інформації дає підстави зробити висновок про те, що приватні детективні бюро й служби безпеки в розвинутих демократичних країнах надають істотну допомогу місцевим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю і зокрема з організованими її формами, порушеннями громадського порядку, промисловим шпигунством, шахрайством у бізнесі тощо.

Слід звернути увагу на досить довгий список завдань, які вирішують іноземні

приватні детективні і охоронні служби. Крім суто поліцейських функцій (захист життя і власності громадян, запобігання і розкриття злочинів, контроль за технічним станом транспортних засобів), вони забезпечують перепускний режим, пожежну безпеку на підприємствах і в офісах, ведуть боротьбу з промисловим шпигунством і витоком інформації (контррозвідка), збирають відомості про конкуруючі фірми й осіб, що претендують на звільнені посади (розвідка), проводять розслідування причин виробничих аварій і травм. Приватні детективні охоронно-розшукові фірми в США щорічно приносять державі понад 9 млрд доларів прибутку. У США діяльність цих організацій узаконена директивою уряду. Статус недержавних детективно-охоронних структур в судочинстві Італії визначено кримінально-процесуальним кодексом країни.

Майже у всіх інших країнах світу функціонування охоронних організацій регулюється законодавством. Варто зазначити також про добре налагоджену взаємодію між поліцією і приватними охоронними фірмами.

В Австрії, наприклад, існує практика інформування приватних детективів про нові тенденції і методи боротьби зі злочинністю. У Великій Британії недержавні охоронні агентства беруть участь у роботі Постійної Ради МВС з запобігання злочинності і мають при ній свої пред-

ставництва. У Німеччині, Швеції, Греції, Туреччині поліція надає допомогу в навчанні представників приватних розшукових бюро. Проте поліція не завжди цілком довіряє приватним детективам. Їхня діяльність вважається допоміжною, тобто доповнює роботу державної поліції [2] **Висновки**

Проведений порівняльно-правовий аналіз регулювання та функціонування приватних охоронних підприємств у деяких зарубіжних державах дає підстави стверджувати, що приватні детективні й охоронні організації в багатьох державах посідають чільне місце в системі органів, які здійснюють запобігання і протидію злочинності. У деяких державах відсутній поділ: немає приватної охоронної та детективної діяльності. Це, на наш погляд, є недоцільним і підтверджується досвідом розвинених, демократичних країн, в яких регулювання приватної охоронної та детективної діяльності здійснюється різними нормативними актами. У таких випадках здійснюється принципове розмежування компетенцій. Проведений аналіз законодавства, що регламентує приватну детективну діяльність, переконує в необхідності більш детального розгляду питань, які стосуються правового статусу суб'єктів цього виду діяльності.

Правовий статус недержавних правоохоронних і детективних організацій практично нині зовсім не визначений в Україні.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996 – № 30. – Ст. 141.
2. Реформування поліції в країнах Центральної та Східної Європи: Процес і прогрес / П. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек та ін.; під ред. М. Капаріні, О. Мареніна. – К., 2005. – 296 с.
3. Крылова И. С. / Проблемы управления в Европейском Союзе в связи с его расширением / И. С. Крылова // Государство и право. – 2003. – №7. – С. 59-66.
4. Дашков Г. В., Кигас В. Н., Мелик-Дадаева И. А., Тюрина Л. П. Обеспечение законности в деятельности частных правоохранительных служб за рубежом. – М.: Право, 1994. – 350 с.
5. Організації судових та правоохоронних органів: підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; за ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2013. – 448 с.
6. Сищик на замовлення: (Приват, дефект. Служби у Великобританії) // Іменем закону. – 1992. – № 37 (вересень). – С. 10.
7. Крысин А. Частные службы безопасности КНР // Частный сыск. Охрана. Безопасность. – 1995. – № 1. – С. 89-90.

УДК 343.131.5

О.В. Мазур
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»,
адвокат

Ознакомления с материалами криминальной sprawy як гарантія забезпечення особі права на захист

У статті досліджено сучасні проблеми ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, які виникають на досудових і судових стадіях кримінального процесу.

Ключові слова: ознайомлення з матеріалами справи, кримінальний процес, захисник, право на захист.

А.В. Мазур
кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»,
адвокат

Ознакомление с материалами уголовного дела как гарантия обеспечения лицу права на защиту

В статье исследованы современные проблемы ознакомления с материалами уголовного дела, которые возникают на досудебных и судебных стадиях уголовного процесса.

Ключевые слова: ознакомление с материалами дела, уголовный процесс, защитник, право на защиту.

O. Mazur
Ph.D., assistant professor,
Assistant Professor of Department of State and legal disciplines
«KROK» University,
lawyer

Familiarization with materials of a criminal case as a guarantee of the person's right to defense

In the article the modern problems of familiarization with materials of a criminal case, which arise up on the prejudicial and judicial stages of criminal process. are investigated

Keywords: familiarization with materials of a case, criminal process, lawyer, right to defense.

Постановка проблеми

Відповідно до ст. 63 Конституції України, підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист [1]. Вказане конституційне положення отримало свій розвиток у багатьох статтях чинного Кримінального процесуального кодексу України, які у своїй сукупності повинні забезпечити функціонування змагальної моделі кримінального судочинства. Для реалізації права на захист особа повинна бути ознайомлена з матеріалами, які містять обвинувальні докази проти неї. Тільки проаналізувавши ці докази особа може брати активну участь у доказуванні та правильно побудувати свою лінію захисту. Водночас повне розкриття матеріалів на початкових стадіях процесу зашкодило б інтересам розслідування. Враховуючи це, законодавцем були закріплені процесуальні гарантії ознайомлення особи з матеріалами справи. Але на практиці сторона обвинувачення нерідко безпідставно обмежує захист в ознайомленні з матеріалами розслідування. Дійсно, розробники КПК України 2012 року, або з причин некомпетентності, або навмисно заклали в нього можливість на законних підставах обмежувати сторону захисту в правах на ознайомлення, чим порушується принцип забезпечення особи права на захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вагомий внесок у дослідження проблем забезпечення права особи на ознайомлення з матеріалами справи здійснили такі вітчизняні науковці, як А. Заяц [2], Я. Зейкан [3], Н. Карпов [4], С. Ковальчук [5], В. Фаринник В. [6], С. Фомін [7] та інші. Водночас практичні аспекти реалізації підозрюваним, обвинуваченим і засудженим права на ознайомлення з матеріалами розслідування залишаються малодослідженими.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Останні кризові явища в Україні показали слабкість судової системи, що змушує науковців звернути особливу увагу на ме-

ханізми практичної реалізації права особи на захист. Оскільки КПК України набрав чинності лише з 20 листопада 2012 року, практика гостро потребує наукового вирішення проблем ознайомлення осіб з матеріалами справи.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження проблем ознайомлення сторони захисту з матеріалами справи на досудовій і судовій стадіях кримінального процесу та внесення пропозицій, які стосуватимуться вдосконалення чинного КПК України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основні гарантії забезпечення прав особи на захист закріплені у чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Однак, у міжнародних документах безпосередньо не вказується на право особи на ознайомлення з матеріалами справи – це право випливає з аналізу відповідних норм. Так, згідно з п. «b» ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожен має право при розгляді будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення мати достатньо часу та можливостей для підготовки свого захисту [8]. Також, відповідно до п. «b» ч. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту [9]. Зрозуміло, що можливості та ефективність захисту особи прямо залежать від її обізнаності про наявні у сторони обвинувачення докази. Враховуючи змішану модель вітчизняного кримінального процесу, проблеми реалізації права особи на ознайомлення з матеріалами справи доцільно досліджувати окремо: на стадії розслідування і в суді.

На перший погляд, з прийняттям нового КПК України 2012 року права захисту на ознайомлення з матеріалами розслідування були істотно розширені і проблема зникла. Так, відповідно до ст. 221 КПК України, слідчий, прокурор зобов'язаний

за клопотанням сторони захисту надати їм матеріали досудового розслідування для ознайомлення, за виключенням матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню [10]. Але той факт, що обсяг надання/ненадання для ознайомлення захисту матеріалів залежить від волі слідчого і прокурора, зводить кількість таких матеріалів до мінімуму, перетворюючи цю норму на декларативну.

Слід нагадати, що ще на стадії обговорення проекту КПК України експерти Ради Європи у п.112 свого Висновку висловлювали зауваження з приводу ст. 221 майбутнього КПК України: «якщо розкриття змісту матеріалів і доказів, зібраних під час досудового слідства, проводиться тільки після його завершення, достатнім чином запровадити змагальність у процес не можна. Щоб підозрюваний чи обвинувачений міг брати достатню участь у зборі доказів, він мусить мати доступ до документів ще під час проведення досудового розслідування, якщо тільки відкриття не завдасть шкоди результатам і ефективності розслідування» [11]. У висновку експерти Ради Європи пропонували змінити цю норму, але наші законотворці до цих порад не дослухались.

До речі, з нового КПК 2012 року кудись непомітно зникло й передбачене у п. 3 ч. 2 ст. 48 КПК України 1960 року право захисника ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного. Чомусь відійшов у минуле й закріплений у ст. 197 і ст. 202 КПК України 1960 року обов'язок слідчого ознайомлювати обвинуваченого і захисника з постановами про призначення експертиз і висновками експертів – у новому КПК 2012 року про це вже не згадується.

Нерідко від юристів можна почути, що обмеження захисту на ознайомлення з матеріалами розслідування повністю компенсується під час обрання підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу, коли слідчий чи прокурор, крім копії

клопотання, вручають матеріали, якими обґрунтовується необхідність застосування цього запобіжного заходу (ч. 2 ст. 184 КПК України) [12]. Але з власної адвокатської практики автору відомо, що до вказаних клопотань прокурором додаються лише «вирвані» з усього провадження окремі документи, які не можуть свідчити про достатність висунутої підозри чи невинуватість особи. Дивує, що за наявності таких безсистемних матеріалів слідчі судді задовольняють клопотання прокурорів, обираючи до осіб заявлені запобіжні заходи. Пояснення такому феномену є одне: слідчі судді й досі по-радянськи йдуть прокурорам назустріч, підіграючи їм, що перетворює судовий розгляд на спектакль з наперед визначеним фіналом.

На думку автора, виправити дану ситуацію змогло би запровадження змагальної судової процедури пред'явлення підозри. Так, до дати судового розгляду прокурор завчасно вручатиме особі та її захиснику матеріали, якими обґрунтовується підозра. За таких обставин прокурор буде зацікавленим у тому, щоб надавати суду (отже, й захисту) дійсно вагомі матеріали, які підтверджують причетність особи до вчиненого злочину. За результатами змагальної процедури дослідження таких доказів, слідчий суддя задовольнить або відмовить прокурору у задоволенні його клопотання про притягнення особи в якості підозрюваного. У випадку задоволення вищевказаного клопотання, слідчий суддя за клопотанням прокурора зможе одразу перейти до розгляду питання про обрання до підозрюваного відповідного запобіжного заходу.

Сьогодні через недостатню кількість наданих захисту матеріалів саме на досудовому розслідуванні найбільш гостро відчувається порушення права особи на захист. Для ілюстрації візьмемо навіть такий «гуманний і змагальний» порядок закріплення доказів, як допит свідка під час досудового розслідування в судовому засіданні. Так, відповідно до ст. 225 КПК України, допит свідка здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, в

присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду. Здавалося б – жодних проблем: повна безпосередність і змагальність у дослідженні доказів. Але на практиці це не зовсім так хоча б тому, що сторона захисту не ознайомлена з матеріалами, наявними у сторони обвинувачення. Отже, сторони перебувають у заздалегідь нерівному становищі: захист не готовий (і не може бути готовий) до допиту свідка через відсутність у своєму розпорядженні всієї необхідної для повноцінної участі в слідчих діях інформації. У свою чергу, це перешкоджає захисту у реалізації права на захист шляхом активної участі у допиті, викритті суперечностей у показаннях свідка і, можливо, у брехні. Не кажучи про інші слідчі дії, які проводяться цілком у розшуковій формі та без участі суду.

Після завершення досудового розслідування сторони захисту нарешті надається доступ до усіх матеріалів досудового розслідування (ст. 290 КПК України). Але і тут є проблема: якщо прокурор визнає, що захист зволікає з ознайомленням, за клопотанням сторони обвинувачення слідчий суддя може встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона захисту вважається такою, що реалізувала своє право на ознайомлення. Прихильники нового КПК 2012 року часто заперечують антигуманність даної норми, вказуючи, що подібна можливість суду обмежувати строки на ознайомлення була прописана й у ч. 7 ст. 218 КПК 1960 року. Але при цьому забувається важлива річ: за старим КПК України 1960 року захист мав право оскаржити таке рішення до суду апеляційної інстанції, а за новим КПК 2012 року таке право відсутнє. Щоб зрозуміти, наскільки істотне таке упущення законодавця, наведу приклад з власної адвокатської практики. Завершивши 10 вересня 2014 року кримінальне провадження № 12012110000000701 за ознаками ч. 4 ст. 190 КК України, слідчий надав захисникам і підозрюваній 21 том матеріалів розслідування для ознайомлення. У період часу з 10.09.2014 року по 15.09.2014 року я (захисник) ознайомився з 9-ма, а

моя підзахисна – з 6-ма томами справи, що було визнано слідчим, як зволікання з ознайомленням. Враховуючи те, що строк розслідування спливав 30 вересня 2014 року, слідчий звернувся до слідчого судді з клопотанням про встановлення захисту строку на ознайомлення з матеріалами справи до 25 вересня 2014 року. Тобто, на 23 вересня 2014 року (дату судового розгляду клопотання) виходило так, що за останні 2 дні захисник повинен ознайомитись із 11 томами, а підзахисна – із 15-ма томами справи. Про абсурдність таких вимог слідчого, що мають ознаки відвертого тиску, я пояснював слідчому судді, як пояснював і те, що у даній справі слідством інкримінується вчинення 13 епізодів злочинної діяльності, тому матеріали даного кримінального провадження є значними за обсягом. Але слідчий суддя Пасинок В.С. винесла «соломонове рішення»: частково задовольнила клопотання слідчого і встановила захисту термін на ознайомлення до 14 жовтня 2014 року, тобто поза межами строку досудового розслідування [13]. Водночас неможливість апеляційного оскарження таких вочевидь незаконних рішень істотно обмежує право особи на захист.

Коли розпочинається судовий розгляд, з'являються нові перешкоди для ознайомлення захисту з матеріалами справи. Відповідно до ч. 2 ст. 317 КПК України, після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження. Але за чинним КПК України, у розпорядженні суду є не всі матеріали кримінального провадження, а лише ті, які вважав за потрібне приєднати прокурор. А як бути захиснику, який вступив у справу лише на стадії судового розгляду і якому не були відкриті матеріали розслідування у повному обсязі? Оскільки у Законі про такі випадки не згадується, практика неоднозначно вирішує дану проблему: в одних випадках прокурори надають можливість такому захиснику ознайомитись з усіма наявними матеріалами розслідування, в інших – відмовляють, по-

силаючись на завершення стадії відкриття доказів.

На думку автора, після завершення судового розслідування і в усіх подальших стадіях кримінального процесу у державного обвинувача вже немає жодних підстав, щоб приховувати від сторони захисту матеріали, які він офіційно їй відкрив, відповідно до складеного реєстру.

Прикро, але нерідко перешкоди для ознайомлення з матеріалами справи в суді чинять і працівники канцелярії суду. Наприклад, досить часто прибуваючи для ознайомлення з матеріалами судової справи в районний суд м. Києва, захисник може почути, що відповідно до внутрішнього графіку прийому громадян справи для ознайомлення видаються в інший день тижня. У таких ситуаціях не зайвим буде звернути увагу працівників суду на дотримання ними вимог Інструкції з діловодства в місцевих загальних судах від 17.12.2013 р. № 173 [14] (далі – Інструкція). Так, відповідно до п. 13.2. Інструкції, прокурори, адвокати, інші учасники кримінального провадження, адміністративного або цивільного процесу мають право знайомитися з матеріалами цивільних, адміністративних, кримінальних проваджень і справ про адміністративні правопорушення протягом усього робочого дня апарату суду. Таким чином, учасник процесу може здійснити своє право на ознайомлення з матеріалами судової справи протягом усього дня роботи суду.

Висновки

Надання стороні захисту доступу до матеріалів справи є важливою гарантією реалізації права особи на захист, що забезпечує функціонування змагальної моделі кримінального судочинства. На жаль, одночасно з насправді прогресивними нововведеннями, у новий КПК 2012 року увійшло чимало рудиментарних, інквізиційних механізмів радянського КПК. Більшість слідчих і прокурорів, з якими стикався автор на практиці, й досі ставляться до підслідного, як до об'єкта, а не суб'єкта розслідування. Вважаю, що дотриманню прав особи на захист на досудовому слідстві сприяло б розширення змагальних засад, у зв'язку з чим вбачається за доцільне запровадити змагальну процедуру розгляду слідчим суддею клопотання прокурора про притягнення особи як підозрюваного. Слід також повернути захиснику його перманентні права: ознайомлюватися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного; ознайомлюватися з постановами про призначення експертизи та висновками експертів; мати доступ (за клопотанням) до вже відкритих прокурором матеріалів розслідування; подавати апеляції на ухвали слідчого судді про встановлення строку на ознайомлення. Автор вірить у те, що вищевказані доповнення до КПК України сприятимуть захисту прав осіб і водночас не перешкоджатимуть провадженню об'єктивного розслідування.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України, 1996, – № 30 (23.07.96). – С. 141.
2. Заяц А.Л. Відкриття матеріалів іншій стороні в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України / А.Л. Заяц // Вісник прокуратури. – 2013. – № 12. – С. 68-74.
3. Зейкан Я. Favor defensionis, або «Сприяння захисту» // Закон і бізнес, Випуск №38 (1128). – 21.09–27.09.2013.
4. Карпов Н.С. Деякі питання ознайомлення учасників кримінального процесу з матеріалами кримінального провадження // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ, № 1. – 2013. – С. 243-248.
5. Ковальчук С.О. Процесуальний порядок відкриття матеріалів кримінального провадження / С.О. Ковальчук // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravnik.info/2013-12-27-15-13-14/251-procesualnij-porядok-vidkrittya-materialiv-kriminalnogo-provadžhennya.html>
6. Фаринник В. Відкриття матеріалів іншій стороні у кримінальному провадженні / В. Фаринник // Юрид. вісник України. – 2012. – № 36. – С. 4.

7. Фомін С.Б. Відкриття матеріалів іншій стороні кримінального провадження для ознайомлення: чи вирішить новий процесуальний інститут старі проблеми? / С.Б. Фомін // Адвокат. – 2012. – № 7(142). – С.21-25.
8. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. // Юридичний вісник України, 2004. – 12. – № 49.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. // Офіційний вісник України, 1998. – № 13 (16.04.98).
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. // Відомості Верховної Ради України, 2013. – № 9-10 (08.03.2013). – С. 88.
11. Висновок щодо проекту КПК України. Страсбург, 2 листопада 2011 р. (TEJSU project) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802e707c>.
12. Банчук О. І знову про «проблеми» нового КПК // Юридичний вісник України, 2013. – № 6 (919) за 9 – 15 лютого 2013 р., [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yurincom.com/ua/legal_practice/analitychna_yurysprudentsiia/i_znovu_pro_problemy_novogo_kpk-publication/
13. Ухвала слідчого судді Голосіївського районного суду м. Києва від 23.09.2014 р.; провадження № 1-кс/752/4298/14. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
14. Інструкція з діловодства в місцевих загальних судах, апеляційних судах областей, апеляційних судах міст Києва та Севастополя, Апеляційному суді Автономної Республіки Крим та Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ, затв. Наказом Державної Судової адміністрації України від 17.12.2013 р. – № 173.

УДК. 349.225.6

І.В. Тарасова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Особливості «дисциплінарної» відповідальності суб'єктів незалежної професійної діяльності

В даній статті розглядаються питання щодо наявності колізії у законодавстві України відносно суті та видів дисциплінарної відповідальності, а саме: існування нормативного закріплення дисциплінарної відповідальності осіб, які є суб'єктами незалежної професійної діяльності (самозайнятими особами).

Ключові слова: працівники, суб'єкти незалежної професійної діяльності, дисциплінарна відповідальність, професійна дисциплінарна відповідальність, професійне дисциплінарне правопорушення.

И.В. Тарасова
кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

Особенности «дисциплинарной» ответственности субъектом независимой профессиональной деятельности

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с наличием коллизии в законодательстве Украины в отношении сути и видов дисциплинарной ответственности, а именно: существование нормативного закрепления дисциплинарной ответственности лиц, являющихся субъектами независимой профессиональной деятельности (самозанятыми лицами).

Ключевые слова: работники, субъекты независимой профессиональной деятельности, профессиональная дисциплинарная ответственность, профессиональное дисциплинарное правонарушение.

I. Tarasova
PhD, assistant professor of the Department
of state and law disciplines
University of Economics and Law "KROK"

Features of «discipline» the responsibility of independent professional activities

This article discusses the issues associated with the conflicts in the legislation of Ukraine in relation to the nature and types of disciplinary liability namely: the existence of normatively consolidated disciplinary liability of persons, who are the subjects of an independent professional activity (self-employed person).

Key words: Employees, agents of independent professional activity, discipline, professional 'disciplinary' liability, professional "disciplinary" offenses.

Постановка проблеми

Проблема неузгодженості законодавства України існує не один десяток років, та останніми роками, незважаючи на суспільні зміни, законодавець лише додає плутанини. Одним із проблемних аспектів є використання у нормативних актах термінів (визначень), які мають або подвійне тлумачення, або взагалі використовуються з протилежним значенням. Одним з таких понять є поняття дисциплінарної відповідальності.

На сьогодні термін дисциплінарна відповідальність, як один з видів юридичної відповідальності, прийнято відносити до проблематики трудового права, але діяльність представників деяких професій, які є самозайнятими особами, не відноситься до сфери регулювання трудового законодавства, а відповідно і їхня відповідальність. Водночас законодавство України використовує термін «дисциплінарна відповідальність» поза джерелами трудового права – у нормативних актах, котрі регулюють незалежну професійну діяльність самозайнятих осіб, наприклад, «дисциплінарна відповідальність адвоката» у Розділ VI (ст.33 – ст.42) Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1] та інших [2; 3; 4; 5].

Зазначені обставини спонукають до пошуку обґрунтування використання терміну «дисциплінарна відповідальність» в контексті застосування її до суб'єктів незалежної професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми визначення змісту, підстав дисциплінарної відповідальності були предметом дослідження низку видатних вітчизняних науковців в межах трудового права, таких як: Ю.П. Дмитренко, К.В. Коваленко, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, М.І. Хавронюк та інші. Питання, пов'язані з визначанням професійної (дисциплінарної) відповідальності як окремого інституту права, не розглядалися.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Окреслене питання має міждисциплінарний характер, хоча незважаючи на те, що дисциплінарна відповідальність суб'єктів незалежної професійної діяльності має місце в українському законодавстві, даний інститут права досі не розглядався ані в межах трудового права, ані господарського права, ані самостійно. Науковцями прийнято розглядати окремо дисциплінарну відповідальність адвокатів у межах інституту адвокатури чи дисциплінарну відповідальність приватного нотаріуса в межах інституту нотаріату, але комплексного аналізу не було зроблено.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження окресленої в даній статті проблематики є аналіз та узагальнення нормативного закріплення дисциплінарної відповідальності суб'єктів (професійної відповідальності). Визначення характерних рис професійної (дисциплінарної) відповідальності суб'єктів незалежної професійної діяльності, підстав професійної дисциплінарної відповідальності суб'єктів незалежної професійної діяльності, а також поняття та елементи складу професійного дисциплінарного правопорушення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розглядаючи питання особливостей дисциплінарної відповідальності суб'єктів незалежної професійної діяльності, слід наголосити, що складність даної тематики пов'язана, в першу чергу, з відсутністю нормативного закріплення поняття незалежної професійної діяльності та повного переліку видів такої діяльності. В умовах економічного переформування країни, появою нових професій, дозволу від держави на здійснення професійної діяльності на умовах приватної діяльності законодавець, на жаль, «не встигає» привести нормативну базу держави до ладу. Друга складова цього питання суто теоретична та пов'язана з питанням: чи має до дис-

циплінарної відповідальності притягуватись особа, яка не є суб'єктом трудового права, але має професійні обов'язки? Законодавець використовує даний термін у нормативних актах, котрі регулюють як трудові правовідносини, так і у нормативних актах, що окремо регулюють порядок зайняття підприємницькою діяльністю та/або певними видами професійної діяльності.

Відповідно до загальних положень трудового права, дисциплінарна відповідальність застосовується лише до найманих працівників [6]. Однак, як вже говорилося, законодавство України використовує термін «дисциплінарна відповідальність» і для тих категорій професій, в яких особа займається незалежною професійною діяльністю. Ці особи працюють самі на себе, не будучи включеними до штату підприємства, установи, організації будь-якої форми власності, в межах визначених законодавством та професійних вимог і юридично не вважаються суб'єктом трудового права, а вважаються самозайнятими особами.

Вирішення проблемних аспектів та особливостей «дисциплінарної» відповідальності суб'єктів незалежної професійної діяльності треба розпочинати зі з'ясування: кого слід відносити до суб'єктів незалежної професійної діяльності. Відповідно до положення ст. 43 Конституції України, в якому закріплено право кожного на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вільно обирає або на яку вільно погоджується [7], можна стверджувати, що *працівник* – це особа, яка реалізує конституційне право на працю та має свободу у виборі бути найманою чи особисто наймати чи працювати самостійно (не наймаючись та не наймаючи). Таким чином, *працівників* правильно поділяти на дві групи: 1) наймані працівники, на яких розповсюджуються норми трудового права; 2) самозайняті особи, які реалізують конституційне право на працю шляхом виконання певної роботи, не будучи найманими до роботодавця на умовах трудового договору, та діяльність яких не регулюється нормами трудового права.

Термін «незалежна професійна діяльність» зустрічається у Податковому кодексі України [8], але не має чітких характерних ознак, які би вказували, за яким признаками представники тієї чи іншої професії відносяться до категорії незалежних професіоналів, та має значення лише для визначення системи оподаткування. Однак маємо спиратись на Податковий кодекс, де у п. 14.1.226 п. 14.1 ст. 14 визначено, що: незалежна професійна діяльність – участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, адвокатів, арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інженерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою – підприємцем та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб [8]. Отже законодавство окреслює професії та види діяльності, в межах яких особа має право реалізовувати право на працю самостійно та незалежно від роботодавця, не реєструючись при цьому як підприємець. Звичайно, коло професій, в межах яких особа здійснює або має можливість реалізовувати право на працю, не наймаючись до роботодавця, значно ширше, ніж визначено у Податковому кодексі, наприклад, брокери, приватні детективи та приватні виконавці, незалежні експерти.

Незважаючи на те, що визначення терміну «незалежної професійної діяльності» та її суб'єктів не міститься у трудовому законодавстві України, але спираючись на норми Податкового кодексу України та джерела господарського права, можемо поділити суб'єктів незалежної професійної діяльності на дві групи. Перша – це фізичні особи, котрим необхідно отримати спеціальний дозвіл від держави на здійснення такої діяльності (сертифікат, свідоцтво на право зайняття професійною діяльністю, ліцензія). До них відносяться: лікарі, приватні нотаріуси, адвокати, арбітражні керуючі (розпорядники майна,

керуючі санацією, ліквідатори), аудитори, оцінщики (оцінювачі). Всі ці професії мають окремі «професійні» закони, які регулюють їхню діяльність, права, обов'язки та відповідальність.

Друга група – це ті, які працюють без спеціального дозволу, а саме займаються науковою, літературною, артистичною, художньою, освітньою, викладацькою, релігійною (місіонерською) діяльністю. Незважаючи на те, що для здійснення перелічених видів діяльності особам необхідна певна освіта та певні здібності, держава не закріплює нормативно додаткових вимог до суб'єктів даних професій, не вимагає отримання спеціальних дозволів, ліцензій, свідоцтв на право зайняття професійною діяльністю та не передбачає спеціальної відповідальності.

З огляду на проблематику окреслених цілей даної статті, вважаємо за необхідне приділити увагу саме суб'єктам першої групи, оскільки для реалізації права на працю в межах визначених професій існує спеціальне «професійне» законодавство України, яким передбачено дисциплінарну відповідальність самозайнятих осіб – суб'єктів незалежної професійної діяльності.

В науці трудового права немає єдиного розуміння поняття дисциплінарної відповідальності, але воно розглядається багатьма науковцями, наводяться різноманітні визначення. Наприклад: «Дисциплінарна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності за трудовим правом. Вона полягає в обов'язку працівника нести відповідальність за вчинене ним порушення трудової дисципліни перед роботодавцем і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права» [9, с. 152]. Заслуговує на увагу визначення, надане К.В. Коваленко, а саме: «Дисциплінарна відповідальність – це зазнання (претерпіння) особою, винною у порушенні норм трудової дисципліни (дисциплінарний проступок), негативних наслідків з боку уповноваженого суб'єкта, що виражаються у дисциплінарних стягненнях» [10, с. 234]. Але більшість визначень зводиться до загального:

«Дисциплінарна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника, який здійснив дисциплінарний проступок, нести відповідальність за свої протиправні дії в межах стягнень, встановлених трудовим законодавством» [11, с. 354]. В усіх зазначених визначеннях термін «працівник» використано у сенсі «найманого працівника».

Не має сумніву, що складність питання визначення дисциплінарної відповідальності осіб, які займаються незалежною професійною діяльністю, пов'язана з особливостями певних професій та специфікою професійних вимог до кожної професії окремо. На нашу думку, термін «дисциплінарна відповідальність», що використовується у законодавстві, як вид юридичної відповідальності, що застосовується по відношенню до осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність, є не зовсім коректним. У ст. 30 проекту ЗУ «Про лікарське самоврядування» [12], як на наш погляд, вжито більш коректний термін «професійна відповідальність». Даний вид відповідальності передбачає застосування певних стягнень за вчинення правопорушення, тобто за порушення вимог щодо здійснення професійної діяльності, правил виконання професійних обов'язків та правил професійної етики. Такий вид відповідальності має застосовуватись за порушення вимог професії адвокатом, нотаріусом, аудитором, арбітражним керуючим чи лікарем тощо.

У теорії трудового права виокремлені два види дисциплінарної відповідальності: загальна та спеціальна, відповідно до наявності спеціальних Дисциплінарних правил чи статутів, розроблених для певної категорії найманих працівників. Однак не можна твердити, що відповідальність, яка настає за невиконання чи неналежне виконання професійної діяльності суб'єктом незалежної професійної діяльності (не найманим працівником), – це новий, самостійний вид юридичної відповідальності, на наш погляд, його слід розглядати, як окремий (третій) вид саме дисциплінарної відповідальності.

Професійна відповідальність є окре-

мим, самостійним видом дисциплінарної відповідальності, оскільки вона настає під час здійснення певної роботи, обумовленої професією (спеціальністю), та пов'язана з її виконанням, а саме: невиконанням чи неналежним виконанням. Професійна (дисциплінарна) відповідальність настає за порушення правил ведення професійної діяльності, які визначені у спеціальних нормативних актах (законах, етичних правилах, етичному кодексі), з якими суб'єкт незалежної професійної діяльності ознайомлений [1; 2; 3; 4; 5]. Слід ще раз наголосити, що суб'єкт даних правовідносин не є найманим працівником та його діяльність не регулюється нормами трудового права в інших питаннях.

Як уже зазначалося вище, відповідальність настає за вчинення певних правопорушень, які порушують, у тому числі й етичні правила виконання професійних обов'язків, професійну дисципліну. На думку видатного науковця М.І. Хавронюка, дисципліна – це порядок, відповідно до якого усі суб'єкти правовідносин влади і підпорядкування неухильно додержуються порядку і правил, що встановлені законами, а також відповідними статутами і положеннями [13, с.126]. У випадку, що ми розглядаємо, правила здійснення професії встановлені спеціальними «професійними» законами України, які стосуються всіх представників цієї професії і лише в межах їхньої професійної діяльності.

Підставою для притягнення особи, яка займається незалежною професійною діяльністю, до професійної (дисциплінарної) відповідальності має бути вчинення нею професійного (дисциплінарного) правопорушення. Елементи складу професійного (дисциплінарного) правопорушення є загальними, такими, як і у будь-якого виду правопорушення: об'єкт (суспільні відносини, на які спрямоване протиправне посягання, яким воно завдає або може завдати шкоди); об'єктивна сторона (сукупність ознак, які характеризують зовнішній прояв протиправного діяння (дії чи бездіяльності): час, місце, спосіб...); суб'єкт (особа, яка вчиняє правопорушення і наділена відповідними ознаками суб'єкта);

суб'єктивна сторона (сукупність ознак, які характеризують внутрішнє ставлення особи до вчиненого протиправного діяння), але мають певні особливості змістовного характеру.

Особливості елементів складу професійного (дисциплінарного) правопорушення є такими: об'єкт – порядок (правила) здійснення професійних обов'язків, визначених у спеціальних нормативних актах (Законах України, етичних кодексах, правилах професійної етики); об'єктивна сторона – невиконання або неналежне виконання суб'єктом незалежної професійної діяльності обов'язків, покладених спеціальним законодавством та/або договором з клієнтом; 3) суб'єктивна сторона – вина у формі умислу чи необережності; 4) суб'єкт – особа, яка має спеціальний дозвіл на здійснення незалежної професійної діяльності та займається такою діяльністю на підставі договору з клієнтом. Більш детально елементи складу професійного (дисциплінарного) правопорушення будуть розглянуті в наступному дослідженні.

Таким чином можемо визначити, що **професійним (дисциплінарним) правопорушенням** є протиправне порушення професійних обов'язків та/або нормативно закріплених морально-етичних вимог певної професії, вчинене суб'єктом незалежної професійної діяльності, що призвело чи могло призвести до шкідливих наслідків.

Здійснивши загальний аналіз законодавства, можна дійти висновку, що суб'єктом професійної (дисциплінарної) відповідальності, з одного боку, є самозайнята особа, яка здійснює незалежну професійну діяльність. З іншого – суб'єктом, який має право накладати стягнення, за загальним правилом, є спеціально створений орган з представників даної професії. Так, наприклад, мають право застосовувати дисциплінарні стягнення Дисциплінарні комісії – щодо адвокатів, приватних нотаріусів, арбітражних керуючих [1; 4; 5]; Аудиторська палата України (Дисциплінарна комісія Аудиторської палати України) – щодо аудиторів [2]; Екзаменаційна комісія, склад якої затверджу-

ється Фондом державного майна України, – щодо оцінювачів [3].

Підбиваючи підсумки викладеного матеріалу, можна визначити загальні ознаки професійної (дисциплінарної) відповідальності:

1. Передбачена законодавством України в межах спеціальних професійних нормативних актів (ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» для адвокатів [1]; ЗУ «Про аудиторську діяльність» для аудиторів [2]; ЗУ «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» для оцінювачів [3]; ЗУ «Про нотаріат» для приватних нотаріусів [4]; ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» для арбітражних керуючих [5]);

2. Настає за неналежне виконання та/або невиконання професійних обов'язків, визначених у спеціальних нормативних актах;

3. Суб'єктом дисциплінарної (професійної) відповідальності є особа, яка має спеціальний дозвіл на здійснення незалежної професійної діяльності та яка займається такою діяльністю на підставі законодавства України та договору з клієнтом.

4. Суб'єктом накладання дисциплінарного стягнення є спеціально уповноважений законодавством України орган професійного самоврядування – Дисциплінарна комісія з представників певної професії, або спеціально створений державний орган за поданням відповідної професійної Дисциплінарної комісії;

5. Можна визначити, що загальними видами дисциплінарного стягнення для суб'єктів незалежної професійної діяльності є попередження та/або догана та по-

збавлення права на зайняття професійною діяльністю (анулювання свідоцтва, ліцензії, сертифіката).

Висновки

В зв'язку з вище наведеним аналізом, вважаємо за необхідне здійснити узгодження норм законодавства України, які регулюють незалежну професійну діяльність та використовувати єдине поняття «професійна (дисциплінарна) відповідальність» для визначення виду відповідальності, яка має наставати за вчинення суб'єктом незалежної професійної діяльності (адвокатом, приватним нотаріусом, арбітражним керуючим, розпорядником майна, керуючим санацією, ліквідатором, аудитором, оцінщиком (оцінювачем), лікарем, приватним виконавцем, незалежним експертом) правопорушення, пов'язаного з порушенням порядку та правил виконання професійних обов'язків та правил професійної етики.

На підставі вище викладеного автор дійшов висновку, що **професійна (дисциплінарна) відповідальність** – це окремий вид дисциплінарної відповідальності, а саме передбачений нормами права обов'язок особи, яка займається незалежною професійною діяльністю зазнати несприятливих наслідків (певних правових обмежень) у разі застосування до неї спеціально уповноваженими органами професійного самоврядування, у встановленому законом порядку правових санкцій за правопорушення в сфері професійної діяльності.

Даний інститут права необхідно розглядати в межах трудового права, як окремий вид дисциплінарної відповідальності.

Література

1. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05 липня 2012 року // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
2. Закон України «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 року, редакція від 01.05.2016 // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 23. – Ст. 243.
3. Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2001 року, редакція від 16.01.2016 // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 47. – Ст. 251.
4. Закон України «Про нотаріат» від 02 вересня 1993 року, редакція від 16.01.2016 // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
5. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкру-

том» від 14 травня 1992 року, редакція від 16.01.2016 // Відомості Верховної Ради. – 1992. – №31. – Ст. 440.

6. Трудове право України : підруч. для студ. юрид. спе. вищ. навч. закл. / С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко, І.П. Жигалкін, В.А. Прудников. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2014. – 760 с.

7. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. –1996. – №30. – Ст. 141.

8. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року, редакція від 01.08.2016 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

9. Трудове право України: Навчальний посібник. – Вид. 2-ге, змінене і доповнене / За ред. П. Д. Пилипенка. – К.: Істина, 2007. – 208 с.

10. К.В. Коваленко Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність // ФП – 2008. – №2. – С. 231-236.

11. Дмитренко Ю.П. Трудове право України : підручник / Ю.П. Дмитренко. – К.: ЮрінкомІнтер, 2009. – 624 с.

12. Проект Закону «Про лікарське самоврядування» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52254

13. Хавронюк М. І. Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність : навчальний посібник / М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2003. – 240 с.

УДК 342.9

В.Ю. Горелова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

Порушення митних правил фізичними особами при перетинанні кордону: аналіз випадків незаконного притягнення особи до адміністративної відповідальності

У статті проаналізовані окремі випадки незаконного притягнення особи до відповідальності за порушення митних правил.

Ключові слова: порушення митних правил, незаконне притягнення особи до відповідальності, протокол про порушення митних правил.

В.Ю. Горелова
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых наук,
Университет экономики и права «КРОК»

Нарушение таможенных правил физическими лицами при пересечении границы: анализ случаев незаконного привлечения лица к административной ответственности

В статье проанализированы отдельные случаи незаконного привлечения лица к ответственности за нарушение таможенных правил.

Ключевые слова: нарушение таможенных правил, незаконное привлечение лица к ответственности, протокол о нарушении таможенных правил.

V. Horielova
candidate of legal sciences,
associate professor of department of state legal sciences
University of economy and right «KROK»

Violation of custom rules physical persons at crossing of border: analysis of cases of the illegal bringing in of man to administrative responsibility

In the articles analysed the special cases of the illegal attracting of person are to responsibility for violation of customs regulations.

Keywords: violation of custom rules, illegal bringing in of man to responsibility, protocol about violation of custom rules.

Постановка проблеми

Основною метою встановлення митних правил у будь-якій країні є охорона економіки держави, її культурної спадщини, здоров'я населення та громадської безпеки. Водночас на практиці маємо непоодинокі випадки неправомірного притягнення особи до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, що відбувається всупереч зазначеній меті існування митних правил. Таке негативне явище сприяє корупції, підриває авторитет представників держави в якості органів доходів і зборів, завдає майнової та моральної шкоди фізичній особі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

До останніх досліджень вітчизняних науковців, в яких розглядаються проблемні питання окремих видів порушень митних правил, можна віднести праці Кувакіна С.В., Липинського В.В., Грянки Г.В. та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Сучасні процеси наближення України до Європейського співтовариства зумовлюють дослідження та виявлення проблем, що існують в усіх галузях права, а особливо це стосується тих реалій, де шкода особі завдається державними органами взагалі та органами доходів і зборів зокрема. На жаль, сьогодні дуже мало уваги приділяється проблемам, які пов'язані зі складанням протоколів про порушення митних правил представниками органів доходів і зборів, що тягне встановлення незаконних рішень судами.

Виклад основного матеріалу дослідження

Серед основних принципів Державної митної справи виділяються такі, як: принцип дотримання прав та таких, що охороняються законом, інтересів осіб; законності та презумпції невинуватості особи; заохочення добросовісності (ч. 1 ст. 8 МК України). Відповідно до цих та інших принципів завданнями провадження

у справах про порушення митних правил, що здійснюється відповідно до Митного Кодексу та законодавства України про адміністративні правопорушення, є своєчасне, всебічне, повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її з дотриманням вимог закону, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню порушень митних правил, та запобігання таким правопорушенням (ч. 1 ст. 486; ст. 487 МК України) [1].

Завданнями провадження у справах про адміністративні правопорушення є своєчасне, всебічне, повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом (ст. 245 КУпАП) [2]. Однак існують випадки, коли представники органів доходів і зборів та суди першої інстанції не дотримуються наведених принципів при розгляді справ про адміністративні правопорушення. Так, узагальнення судової практики причин скасування або змін апеляційною інстанцією постанов суду, прийнятих під час розгляду справ про адміністративні правопорушення та порушення митних правил дає підстави стверджувати, що найбільш поширеними випадками незаконних дій з боку посадових осіб органу доходів і зборів щодо фізичних та юридичних осіб є:

1) складання протоколів за очевидних обставин, що вказують на відсутність порушень митних правил;

2) неправомірної конфіскації на користь держави вилученої в особи валюти або іншого майна;

3) безпідставне звинувачення особи в навмисному наданні документів, що містять неправдиві дані.

Відповідно до ст. 488 МК України провадження у справі про порушення митних правил вважається розпочатим з моменту складання протоколу про порушення митних правил. Складати ці протоколи мають право лише ті посадові особи, які відповідно до посадових інструкцій уповноважені здійснювати митний контроль, митне оформлення і пропуск товарів, транспортних засобів комерційного призначення

через митний кордон України і які безпосередньо виявили порушення митних правил, та посадові особи органів доходів і зборів, які мають таке право згідно з їхніми посадовими обов'язками, а також інші посадові особи, уповноважені керівником центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, або керівником митниці (ст. 490 МК України). Треба зазначити, що протокол про порушення митних правил є одним із основних джерел доказів у суді. Проте такий протокол може виявитися непридатним за умов, коли складений не уповноваженою на те посадовою особою або його зміст не відповідає вимогам, передбаченими у ч. 2 ст. 494 МК України. Втім судами дуже часто при розгляді справ про порушення митних правил не перевіряються повноваження посадових осіб, що склали протокол про порушення митних правил, внаслідок чого можуть бути прийняті незаконні рішення.

На жаль, існує негативна практика, коли особу, що притягується до відповідальності, не повідомляють про час та місце розгляду справи у суді, або повідомляють занадто пізно – коли рішення вже прийняте. До того ж справа про порушення митних правил повинна розглядатися у п'ятнадцятиденний строк з дня отримання посадовою особою органу доходів і зборів або судом матеріалів, необхідних для вирішення справи (відповідно до ст. 525 МК України), що також не завжди виконується.

Підставами для порушення справи про порушення митних правил згідно зі ст. 491 МК України може бути лише безпосереднє виявлення посадовими особами органу доходів і зборів порушення митних правил або офіційні письмові повідомлення про вчинення особою порушення митних правил, отримані від правоохоронних органів, від органів, що здійснюють різні види контролю, зазначені у частині першій ст. 319 МК України, а також офіційні письмові повідомлення про вчинення порушення митних правил, отримані від митних та правоохоронних органів іно-

земних держав або від міжнародних організацій. З цього випливає, що відповідна посадова особа органу доходів і зборів зобов'язана перевірити відсутність обставин, що виключають провадження у справі. Така вимога прямо передбачена також ст. 247 КУпАП, де чітко визначені обставини, які виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення. Недопустимим також є складання протоколу про порушення митних правил на підставі припущень або відомостей про правопорушення, достовірність яких викликає сумніви.

Втім судова практика багата на подібні порушення. До прикладу, Новозаводським районним судом м. Чернігова було розглянуто у відкритому судовому засіданні справу за поданням Чернігівської митниці про притягнення до адміністративної відповідальності за ст.ст. 339, 340 МК України громадянина Білорусії, в автомобілі якого при проведенні прикордонно-митного огляду було виявлено монету номіналом «5 копійок, 1764 року Російська імперія. Сибірська монета. Катерина II», яка не була заявлена за встановленою формою. У висновку експерта було зазначено, що дана монета є лише сучасною копією (на чому наполягав громадянин Білорусії), тож не має культурної та історичної цінності, не може бути занесена до Державного реєстру національного культурного надбання та включена до державної частини Музейного фонду України. Вартість якої на момент вилучення становила 80 грн. Незважаючи також на те, що було винесено постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, представник Чернігівської митниці наполягала в суді на притягненні громадянина до адміністративної відповідальності за ст. 340 МК України. В даному випадку суд правильно виніс Постанову про закриття провадження по справі про притягнення до адміністративної відповідальності у зв'язку з відсутністю в діях громадянина складу правопорушення. Монету, яка увесь час зберігалася на складі Чернігівської митниці зобов'язано повернути власнику [3].

Також Апеляційним судом Волинської

області 01 серпня 2016 року було скасовано Постанову судді Любомльського районного суду Волинської області від 16 червня 2016 року в частині притягнення особи до адміністративної відповідальності за ст. 472 МК України, а провадження у справі в цій частині закрито на підставі п.1 ст. 247 КУпАП. Цю ж Постанову Любомльського районного суду в частині притягнення особи до адміністративної відповідальності за ст. 471 МК України змінено та на особу накладено стягнення у виді штрафу в розмірі ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

За матеріалами справи, громадянина Республіки Польща суд першої інстанції визнав винним у порушенні ст.ст. 471, 472 МК України – порядку проходження митного контролю в зоні спрощеного митного контролю «зелений коридор». Суть справи: громадянин завіз на митну територію України понад неоподатковану норму товару, а саме: «дитячі ліжечка» в кількості 5 штук загальною вагою 46,5 кг та вартістю 5184 грн. 27 коп., чим вчинив правопорушення, передбачене ст. 471 МК України та за тих же обставин не задекларував за встановленою формою вказаний товар, який за вагою підлягав обов'язковому письмовому декларуванню, використавши всупереч положенням ст.ст. 257, 366, 374 МК України «зелений коридор» як форму декларування шляхом вчинення дій, чим вчинив правопорушення, передбачене ст. 472 МК України. Апеляційний суд посиляється на те, що порушення порядку проходження митного контролю в зонах (коридорах) спрощеного митного контролю повністю охоплюється диспозицією ст. 471 МК України і такі дії додаткової кваліфікації за ст. 472 МК України не потребують. Також Апеляційним судом було взято до уваги пояснення громадянина Польщі, що під час проходження митного контролю через «зелений коридор» він повідомив працівнику митниці про наявний у нього товар, таким чином вчинивши усне декларування товару. Зважаючи на те, що доказів його вини у вчиненні правопорушення, передбаченого ст. 472 МК України, немає, оскільки він не допускав порушення

митних правил в смузі митного контролю «червоний коридор», апеляційна скарга в цій частині була задоволена [4].

Аналіз постанов Апеляційного суду дає можливість стверджувати, що відкриття справи про порушення митних правил не тільки потребує наявності достатніх даних, які свідчать про існування ознак правопорушення, а й більш глибокого аналізу дій правопорушника для прийняття рішень щодо накладання штрафу та конфіскації майна. До прикладу, Апеляційний суд Київської області 28 липня 2016 року розглянув у відкритому судовому засіданні справу про адміністративне правопорушення за апеляційною скаргою представника Київської митниці, яка просить постанову суду першої інстанції скасувати та ухвалити нову постанову, якою визнати громадянина винним за ст. 471 МК України та накласти на нього стягнення у виді штрафу у розмірі 1 700,00 грн. з конфіскацією вилученої валюти у розмірі 3 500 доларів США. За матеріалами справи, громадянин України 03 червня 2016 року о 14:20 годині під час проходження митного контролю в зоні митного контролю залу «Приліт» терміналу «D» ДП МА «Бориспіль» обрав канал, позначений символами зеленого кольору «зелений коридор», тим самим заявив про те, що переміщувані ним через митний кордон України товари не підлягають письмовому декларуванню, оподаткуванню митними платежами, не підпадають під встановлені законодавством заборони та обмеження щодо ввезення на митну територію України, чим засвідчив факти, що мають юридичне значення. Після перетину громадянином «білої лінії», яка позначає закінчення зони спрощеного митного контролю «зелений коридор», йому було поставлене запитання щодо наявності у нього готівки, на що він відповів, що має при собі приблизно 11 000 доларів США. Після цього було здійснено перерахунок готівки та виявлено 14 688 доларів США, які знаходилися в кишені брюк, одягнених на пасажира. Вся готівка переміщувалась без ознак приховування та, зі слів громадянина, належить йому особисто. На момент проходження

митного контролю оформленої належним чином митної декларації та відповідних банківських документів на право ввезення готівки понад норму громадянин не надав, до моменту перетину ним «білої лінії» до інспекторів митниці не звертався. З виявленої суми було пропущено 11 188 доларів США. За протоколом про порушення митних правил вилучено 3 500 доларів США.

При розгляді цієї справи суд першої інстанції врахував особу правопорушника та призначив стягнення, яке відповідає меті виховання правопорушника та запобіганню вчинення нових правопорушень. Звільняючи правопорушника від стягнення у виді конфіскації вилученої у нього готівки, Апеляційний суд врахував наявність підтверджуючих документів про законність походження цієї валюти, яка є його заробітною платою, перебування на його утриманні 2-х неповнолітніх дітей та докази про те, що його син має тяжку хворобу (пухлина мозку) і потребує операційного втручання, на яке він збирає кошти. До того ж судом було обгрунтовано та взято до уваги вимоги п. 10 ч. 2 Конвенції про захист заробітної плати, відповідно до якого заробітна плата повинна охоронятися від арештів і передачі в такій мірі, в якій це вважається потрібним для утримання працівника і його сім'ї. За даних обставин Апеляційний суд дійшов правомірного та справедливого висновку, що стягнення у вигляді конфіскації вилученої валюти покладатиме на громадянина України індивідуальний надмірний тягар та не може бути застосоване у даному випадку [5].

Не поодинокі випадки безпідставного звинувачення особи в навмисному наданні органам доходів і зборів документів, що містять неправдиві дані, та незаконного притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, передбаченого ст. 483 МК України (з накладенням адміністративних стягнень у виді штрафу та конфіскації у дохід держави товару, що є безпосереднім предметом порушення митних правил). Так, відповідно до постанови Солом'янського районного суду, директором ТОВ «АП «УРАП» було переміщено через мит-

ний кордон України з приховування від митного контролю товар – літак типу ІЛ-76ТД (експертна вартість 250 000 доларів США) з відповідним дозволом митниці на здійснення ремонту цього літака та документами, що містять неправдиві відомості про митну вартість зазначеного товару, а саме: вартість літака визначена в розмірі 90 000 доларів США. Тож особу було притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 483 МК України з накладенням адміністративних стягнень у вигляді: штрафу в розмірі 2 324 375 (два мільйони триста двадцять чотири тисячі триста сімдесят п'ять) грн.; конфіскації у дохід держави товару, що є безпосереднім предметом порушення митних правил, тобто зазначеного літака [6]. Незаконність такого рішення впливає вже з диспозиції ч. 1 ст. 483 МК України, в якій передбачається відповідальність за переміщення або дії, спрямовані на переміщення товарів через митний кордон України з приховуванням від митного контролю, тобто з використанням спеціально виготовлених сховищ (тайників) та інших засобів або способів, що утруднюють виявлення таких товарів, або шляхом надання одним товарам вигляду інших, або з поданням органу доходів і зборів як підстави для переміщення товарів підроблених документів чи документів, одержаних незаконним шляхом, або таких, що містять неправдиві відомості щодо найменування товарів, їх ваги (з урахуванням допустимих втрат за належних умов зберігання і транспортування), або кількості, країни походження, відправника та/або одержувача, кількості вантажних місць, їх маркування та номерів, неправдиві відомості, необхідні для визначення коду товару згідно з УКТ ЗЕД та його митної вартості. Тобто диспозиція ч. 1 ст. 483 МК України є бланкетною, оскільки відсилає до відповідного законодавства у тій сфері, порушення в якій виявлено. У даному випадку – у сфері ціноутворення на відповідні товари, а також у сфері зовнішньоекономічних цивільних правовідносин – за наявності у митного органу на те повноважень, передбачених

законом. Також згідно з правилом ч. 2 ст. 283 КУпАП постанова у справі про адміністративне правопорушення, окрім іншого, повинна містити опис обставин, встановлених при розгляді справи, а також зазначення нормативного акту, який передбачає відповідальність за дане адміністративне правопорушення. Таких вимог закону суддя суду першої інстанції не дотримався. Тому правильним в Постанові Апеляційного суду є зауваження у даній справі про те, що при визначенні складу порушення митних правил є необхідним посилання на конкретні дії, які свідчили б про порушення особою встановленого законом порядку порушення вимог законодавства у сфері ціноутворення на відповідні товари та цивільного міжнародного законодавства, а також конкретні норми тих нормативних актів, які передбачають відповідальність за дані порушення [7]. Тобто, якщо мова йде про зазначення неправдивих відомостей про митну вартість декларованого товару (що ставиться особі у провину), то протокол про порушення митних правил мав би містити посилання на конкретні норми митного законодавства або законодавства про ціноутворення, які регулюють правила зазначення при митному оформленні конкретної вартості товару – заставної, ринкової, страхової, договірної тощо, а також зауважень на момент митного оформлення. Натомість даний протокол містить лише власну оцінку та міркування його автора з приводу порушення особою митних правил, передбачених ч. 1 ст. 483 МК України, без будь-якого правового та законодавчого обґрунтування. Таким чином даний протокол про порушення митних правил складений з істотними порушеннями вимог ч. 2 ст. 494 МК України і, як наслідок, постанова Солом'янського районного суду не відповідає вимогам ст. 283 КУпАП, оскільки дії, які поставлені особі у провину, є фактично не визначеними та неконкретними, а також відсутнє посилання на конкретні норми тих нормативних актів, які порушені і за які передбачена відповідальність, що позбавляє можливість надати їм правову оцінку.

Відповідно до роз'яснень абзацу п'ятого

п. 14 постанови Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 року № 8 «Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил» [8], у постановах в адміністративних справах про порушення митних правил суддя повинен зазначати, які саме правила порушені винною особою, які товари, транспортні засоби були безпосереднім об'єктом правопорушення, їхню вартість. Розглядаючи дану справу про адміністративне правопорушення, суддя Солом'янського районного суду не звернув на це уваги і механічно переніс до своєї постанови всі дані протоколу, які старший державний інспектор митного поста «Костянтинівка» Миколаївської митниці ДФС вважав проявом зазначеного порушення митних правил.

Таким чином зазначений вище протокол про адміністративне правопорушення не міг бути предметом судового розгляду через його істотні недоліки (п. 1 ч. 1 ст. 527 МК України), оскільки викликає обґрунтовані сумніви, які відповідно до вимог ч. 3 ст. 62 Конституції України тлумачаться на користь особи, яку звинувачують.

Вінцем незаконного притягнення особи до відповідальності в даному випадку можна вважати наступне: як видно із зазначеного вище протоколу про порушення митних правил, підставою для порушення справи про порушення особою митних правил стало звернення до Миколаївської митниці ДФС компанії «BOTIR AVIA» [9]. Однак якщо уважно поставитися до вимог закону, а саме приписів ст. 491 МК України, то ми побачимо, що там не передбачено такої підстави для порушення справи про порушення митних правил як звернення будь-яких юридичних осіб. А тому таке провадження у справі про порушення митних правил одразу ж підлягає закриттю як таке, що порушене з непередбачених законом підстав.

Висновки

Незаконність притягнення особи до адміністративної відповідальності часто встановлюється судами через те, що з тексту протоколу (а нерідко це єдиний доказ у справі) не можливо з'ясувати, чи вза-

галі було вчинене адміністративне правопорушення, та чи є вина особи у його вчиненні; чи підлягає особа адміністративній відповідальності, чи є обставини, що пом'якшують та/або обтяжують відповідальність, та чи є підстави для звільнення особи, що вчинила правопорушення, від адміністративної відповідальності. Окрім того, в протоколі щодо звинувачен-

ня фізичної особи в навмисному наданні органам доходів і зборів документів, що містять неправдиві дані, повинні бути наведені відповідні докази. Недодержання зазначених вимог призводить до винесення незаконних судових рішень, неправомірних арештів майна, безпідставної конфіскації на користь держави вилученої в особи валюти або іншого майна.

Література

1. Митний кодекс України від 13.03.2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44-45, № 46-47, № 48, ст. 552.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відом. Верх. Ради УРСР, 1984, Додаток до № 52. Ст. 1122 (станом на 10.02.2016 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>
3. Постанова Новозаводського районного суду м. Чернігова від 08 вересня 2011 року. Справа № 3-4314/11. (Провадження №3/2515/11841/11).
4. Постанова Апеляційного суду Волинської області від 01 серпня 2016 року. Справа № 163/1568/16-п. (Провадження №33/773/249/16).
5. Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 28 липня 2016 року. Справа № 359/5242/16. (Провадження № 33/780/445/16).
6. Постанова Центрального районного суду м. Миколаєва від 04 липня 2016 року. Справа № 490/5824/16-п. (Провадження № 33/784/156/16).
7. Постанова Апеляційного суду Миколаївської області від 11 серпня 2016 року (Справа № 490/5824/16-п).
8. Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил : постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 № 8 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-05>
9. Протокол про порушення митних правил від 02.06.2016 року № 101/50400/16 (Миколаївська митниця).

В.Я. Дуда
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет економіки та права «КРОК»

М.П. Климчук
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу,
Національна академія внутрішніх справ

Особенности закінчення досудового розслідування кримінальних правопорушень

Стаття присвячена дослідженню сутності та змісту діяльності органів розслідування та прокуратури на етапі закінчення досудового розслідування. З'ясовано особливості відкриття матеріалів кримінального провадження, вивчення матеріалів і затвердження прокурором обвинувального акта, здійснення нагляду за додержанням прав підозрюваного при прийнятті рішення про закриття кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, закінчення досудового розслідування, слідчий, прокурор, законність, обвинувальний акт.

В.Я. Дуда
кандидат юридических наук,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,
Университет экономики и права «КРОК»

М.П. Климчук
кандидат юридических наук,
доцент кафедры уголовного процесса,
Национальная академия внутренних дел

Особенности окончания досудебного расследования уголовных преступлений

Статья посвящена исследованию сущности и содержания деятельности следственных органов и прокуратуры на этапе окончания досудебного расследования. Определены особенности открытия материалов уголовного дела, изучения материалов и утверждения прокурором обвинительного акта, осуществления надзора за соблюдением прав подозреваемого при принятии решения о закрытии уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, окончание предварительного расследования, следователь, прокурор, законность, обвинительный акт.

V. Duda
*PhD, docent of the state-legal discipline chamber
University of economic and law "KROK"*

M. Klimchuk
*PhD, Associate Professor,
assistant professor of criminal proceedings
of the National Academy of Internal Affairs*

Features of the end of the preliminary investigation of criminal offenses

The article investigates the nature and content of the activities of investigation and prosecution at the end of the pre-trial investigation stage. The features of the opening the criminal case; the study of materials and the approval of the indictment the prosecutor to oversee the observance of the rights of the suspect in the decision to close the criminal proceedings.

Keywords: criminal justice, the end of the preliminary investigation, the investigator, the prosecutor, the validity, indictment.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичним підґрунтям даної статті є роботи вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як: Ю.П. Алєнін, Л.В. Герасимчук, Ю.О. Гришин, С.П. Єфімичев, Н.В. Жогін, О.В. Капліна, Л.М. Карнеєва, Т.В. Каткова, О.М. Ларін, В.В. Литвинов, В.Т. Маляренко, Г.М. Мінковський, В.А. Михайлов, В.В. Сташис, М.С. Строгович, В.Я. Тацій, Ф.Н. Фаткуллін, І.Я. Фойницький, С.А. Шейфер та ін., які досліджували питання щодо форм закінчення досудового розслідування. Разом з тим варто зауважити, що майже в усіх використаних у даному дослідженні наукових роботах відповідні правові положення проаналізовані або за КПК 1960 р., або за законодавством інших країн.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Закінчення досудового розслідування – заключний етап стадії досудового розслідування, в межах якого підбиваються підсумки роботи слідчого, аналізуються всі зібрані докази. Завершується проведення всіх процесуальних дій, учасникам кримінального провадження надається можливість реалізувати своє право на ознайомлення з усіма матеріалами, слід-

чим приймається кінцеве рішення щодо досудового розслідування.

Поряд з цим чинний КПК України покликаний удосконалити правове регулювання у сфері кримінальної процесуальної діяльності, запровадити європейські цінності та принципи, забезпечити реальну, а не задекларовану рівність процесуальних можливостей сторін кримінального провадження й утвердити змагальність процесу, а неухильне дотримання прав людини має стати ключовою ідеєю всього кримінального процесу.

Формулювання цілей статті

Саме наявність великої кількості правових новел поряд із відносною новизною прийнятого КПК України та, як результат, відсутність наукової розробки даного питання обумовлюють актуальність обраної теми статті. Також ставимо собі за мету визначити процесуальні та організаційні особливості взаємодії слідчого та прокурора на вказаному етапі досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Завершальний етап досудового розслідування спрямований на виконання процесуальних дій, пов'язаних із його закінченням, складанням підсумкового проце-

суального рішення, внесенням відомостей про закінчення досудового розслідування до ЄРДР і належним спрямуванням кримінального провадження [1, с. 190].

Сукупність процесуальних дій, які підлягають виконанню на цьому етапі, залежить від форми закінчення досудового розслідування. Зокрема, після закінчення досудового розслідування у формах складання обвинувального акта чи клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, норми КПК України передбачають відкриття матеріалів кримінального провадження іншій стороні.

Вимоги ч. 10 ст. 290 КПК України зобов'язують надати сторонам кримінального провадження, потерпілому достатній час для ознайомлення з матеріалами, до яких їм надано доступ. Проте, у разі зволікання при ознайомленні, слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення, після спливу якого сторона провадження або потерпілий вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів [2].

Не є таємницею, що у більшості кримінальних проваджень етап пред'явлення підозрюваному для ознайомлення матеріалів кримінального провадження супроводжується конфліктною ситуацією між слідчим, який намагається якнайшвидше закінчити кримінальне провадження та направити матеріали до суду, і підозрюваним, який намагається виграти час, сподіваючись, наприклад, на певні обставини, які, на його думку, можуть полегшити його становище.

Відповідно до ст. 221 КПК України слідчий, прокурор також зобов'язані за клопотанням сторони захисту, потерпілого надати їм матеріали досудового розслідування до його завершення для ознайомлення, за винятком матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може

зашкодити досудовому розслідуванню. Відмова у наданні для ознайомлення загальнодоступного документа, оригінал якого знаходиться в матеріалах досудового розслідування, не допускається [2].

Під час ознайомлення з матеріалами досудового розслідування особа, що його здійснює, має право робити необхідні виписки та копії (ч. 2 ст. 221 КПК) [2]. Таким чином, КПК активізує сторону захисту та потерпілого до заявлення клопотань про виконання необхідних, на їхню думку, процесуальних дій, не чекаючи закінчення розслідування.

Відповідно до загальних правил, встановлених ч. 2-4 ст. 290 КПК України, прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати підозрюваному, його захиснику доступ до всіх матеріалів кримінального провадження, у тому числі й до будь-яких доказів, які самі собою або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості підозрюваного, або сприяти пом'якшенню покарання, а також забезпечити їм можливість робити копії або відображення матеріалів. Виняток з цих правил встановлено ч. 5 ст. 290 та ч. 4 і 5 ст. 517 КПК України, які закріплюють особливості надання доступу до відомостей, які були видалені з матеріалів кримінального провадження та не підлягають оголошенню під час судового розгляду, та матеріалів провадження, які містять державну таємницю [2].

Після повідомлення особі про підозру прокурор зобов'язаний у найкоротший строк здійснити одну з таких дій: 1) закрити кримінальне провадження; 2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Відомості про закінчення досудового розслідування вносяться прокурором до ЄРДР (ст. 283 КПК України). Крім того, прокурор після перевірки обвинувального акта, направленного слідчим, в разі незгоди з викладеними в ньому положеннями, має право самостійно склас-

ти обвинувальний акт (ч. 1 ст. 291 КПК України) [2].

При цьому І.В. Єна зауважує, що, за законом, питання затвердження обвинувального акта лежить у площині компетенції прокурора, але водночас не містить чіткого розмежування щодо визначення субординаційності такої компетенції. Тобто, чи має право прокурор районного рівня затверджувати обвинувальний акт, складений слідчим обласного рівня, або чи входить до компетенції прокурора районного рівня продовження строку розслідування до трьох місяців у разі неможливості закінчити розслідування, якщо провадження у справі здійснюється слідчим обласного рівня. На ці питання у КПК України відповіді немає [3, с. 187].

На етапі закінчення досудового розслідування прокурор здійснює комплекс дій для забезпечення якісного підтримання державного обвинувачення в суді. Він підбиває підсумок стадії досудового розслідування шляхом формування офіційного обвинувачення, знайомить підозрюваного та його захисника з характером висунутого обвинувачення, даючи змогу визначити напрями і засоби захисту, є основою судового розгляду і визначає його межі. У прокурора повинно скластись переконання про достовірність зроблених слідчим в обвинувальному акті висновків винуватості підозрюваного та доведеність самого обвинувачення.

Одержавши від слідчого матеріали кримінального провадження та обвинувальний акт, прокурор зобов'язаний перевірити: чи мала місце подія кримінального правопорушення; чи має діяння, яке ставиться у вину особі, склад кримінального правопорушення; чи були додержані під час провадження досудового розслідування вимоги КПК України про забезпечення права підозрюваного на захист; чи немає в кримінальному провадженні обставин, що тягнуть за собою його закриття; чи повідомлено особі про підозру по всіх епізодах злочинної діяльності; чи повідомлено про підозру всім особам, що викриті у вчиненні кримінального правопорушення; чи правильно кваліфіковано дії підозрю-

ваного; чи додержано вимог закону при складанні обвинувального акта; чи правильно застосовані заходи забезпечення кримінального провадження, в тому числі запобіжний захід; чи вжито заходів до забезпечення відшкодування збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням, і можливої конфіскації майна; чи виявлено причини та умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення, і чи вжито заходів до їх усунення; чи додержано органами досудового розслідування всіх інших вимог КПК України.

Також слід зазначити, що реалізуючи можливість повного доступу до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування, прокурор може витребувати для перевірки матеріали як усього кримінального провадження, так і окремі його документи. Наприклад, ті, в яких викладено відомості про вчинені кримінальні правопорушення та осіб, які їх учинили, обставини, що дають підстави вважати, що підозрюваний, обвинувачений, перебуваючи на посаді, знищить чи підробить речі й документи, які мають суттєве значення для досудового розслідування, незаконними засобами впливатиме на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином.

Зазначені повноваження можуть бути реалізовані як шляхом особистого вивчення цих матеріалів, так і шляхом заслуховування доповіді слідчого або керівника органу досудового розслідування. Крім цього, відповідно до п. 8.5, 36 наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 19 грудня 2012 р. № 4 гн, з метою забезпечення систематичного нагляду за досудовим слідством у прокуратурі ведеться наглядове провадження, що передбачає наявність копій усіх основних процесуальних рішень слідчого, зокрема матеріалів, що стосуються заходів забезпечення кримінального провадження [4].

Після проведення усіх необхідних дій, що зазначені у вказівках прокурора, слід-

чий повторно відкриває матеріали досудового розслідування у відповідності до ст. 290 КПК, складає новий обвинувальний акт і направляє його прокурору для затвердження [2].

За даними судової практики, суттєві порушення вимог процесуального закону при складанні обвинувального акта, правильність якого повинен перевірити прокурор, мають місце у таких випадках: коли в обвинувальному акті містяться положення, що суперечать одне одному; обвинувачення, викладене в обвинувальному акті, є неконкретним або не збігається з обвинуваченням, викладеним у письмовому повідомленні про підозру та оголошеному підозрюваному; коли обвинувальний акт містить недопустиму натуралізацію опису кримінального правопорушення, зокрема статевого; коли обвинувальний акт не підписаний слідчим; коли в обвинувальному акті відсутні дані про місце перебування обвинувачених, дані про потерпілого, якщо той встановлений у кримінальному провадженні; коли в обвинувальному акті не зазначені докази, що зібрані у справі, і доводи, висунуті кожним з обвинувачених на свій захист, з результатами їх перевірки; коли до обвинувального акта не долучені передбачені законом додатки тощо [5].

Найбільш розповсюдженими порушеннями норм КПК України, які в свою чергу стають підставами повернення обвинувального акта прокурору є, зокрема, такі: відсутній детальний виклад обставин кримінального правопорушення; у долученому до обвинувального акта реєстрі матеріалів досудового розслідування, що свідчить про формальність складання реєстру матеріалів досудового розслідування слідчим; не розглянуті і не вирішені клопотання захисника про проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, або відсутні дані про їх вирішення; всупереч п. 1 ч. 2 ст. 109 КПК України в реєстрі матеріалів досудового розслідування не зазначено про час проведення такої процесуальної дії як роз'яснення прав підозрюваному; відсутність вказаних в обвинувальному акті телефонів учасників провадження або судових повісток за наявності в учасників

кримінального провадження інших засобів зв'язку, окрім поштового; не завжди виконується така процесуальна дія як ознайомлення підозрюваного з результатами висновку експерта.

Слід зауважити, що цей перелік порушень на етапі закінчення досудового розслідування не є вичерпним. У науковій літературі висвітлюються й інші порушення законодавства. Це зокрема такі: обвинувальний акт не підписаний прокурором, який його затвердив, або взагалі ним не затверджений; обвинувальний акт не містить відомостей про ім'я та по батькові слідчого і прокурора; обвинувальний акт не був вручений захиснику та (або) обвинуваченому; до обвинувального акта долучено розписку про отримання копії обвинувального акта, цивільного позову та реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваним, яка не підписана підозрюваним, що ставить під сумнів взагалі отримання ним копії вказаних в розписці документів; в порушення вимог ст. ст. 32, 109 ч. 1 та п. 1 ч. 4 ст. 291 КПК України в обвинувальному акті не зазначена кваліфікуюча ознака повторності злочинів; в реєстрі не зазначені відомості про те, чи приймалось будь-яке рішення слідчим про залучення експертів для проведення експертиз, в тому числі стосовно заподіяних потерпілому тілесних ушкоджень, хоча сам реєстр матеріалів досудового розслідування містить висновки експерта; в переліку процесуальних дій взагалі не вказано, кому і коли було вручено повідомлення про підозру; слідчим, всупереч вимогам КПК України, повідомлення про підозру включено до переліку процесуальних рішень, хоча повідомлення про підозру є процесуальною дією, а не рішенням, що у відповідності до вимог ст. 110 КПК України оформлюється постановою на стадії досудового розслідування.

На нашу думку, значення обвинувального акта полягає в тому, що він є процесуальним засобом додаткового контролю за ходом розслідування; підставою для прийняття прокурором процесуального рішення; процесуальною гарантією забезпечення прав підозрюваного.

Особливої уваги у таких кримінальних провадженнях потребує наглядова діяльність прокурора за додержанням прав підозрюваного при прийнятті слідчим рішення про закриття кримінального провадження. Винесення такої постанови свідчить про відмову сторони обвинувачення від продовження процесуальної діяльності з викриття підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення за наявності підстав, передбачених законом.

Отримавши обвинувальний акт, прокурор також може за наявності для цього підстав закрити кримінальне провадження в порядку, передбаченому ст. 284 КПК [2]. За такої ситуації він не зацікавлений у направленні необґрунтованого обвинувального акта до суду, оскільки саме йому в подальшому необхідно підтримувати державне обвинувачення в суді. За наявності підстав для закриття кримінального провадження з nereабілітуючих підстав, прокурор має також право звернутись до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Включенням зі ст. 284 КПК є можливість слідчого виносити постанову про закриття кримінального провадження у разі встановлення відсутності події кримінального правопорушення, встановлення відсутності в діянні складу кримінального правопорушення або набрання чинності закону, яким скасовується кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою, якщо в кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру.

У всіх інших випадках, за наявності підстав, передбачених зазначеною статтею КПК України, рішення про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного приймає виключно прокурор. Щодо постанов слідчого про закриття кримінального провадження, то прокурор протягом двадцяти днів з моменту отримання копії такої постанови має право скасувати її у зв'язку з незаконністю чи необґрунтованістю. Вказана постанова слідчого може бути скасована прокурором і за скаргою заявника, потерпілого, якщо така скарга подана протягом десяти днів з моменту

отримання заявником, потерпілим копії постанови.

Варто зазначити, що слідчий, прокурор зобов'язані надіслати потерпілому копію винесеної постанови про закриття кримінального провадження. Як свідчить слідча практика, постанови про закриття кримінальних проваджень спрямовують потерпілим у поодиноких випадках. Зазвичай, вони дізнаються про такі рішення випадково, під час ознайомлення з матеріалами кримінального провадження.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду України № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» умовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею певного умисного злочину, незалежно від того, закінчено його чи ні, вчинений він одноособово чи у співучасті; підставою звільнення від кримінальної відповідальності може бути або певна поведінка особи після вчинення злочину, яку держава заохочує (дієве каяття, примирення винного з потерпілим, припинення злочинної діяльності та добровільне повідомлення про вчинене тощо), або настання певної події (наприклад, зміна обстановки, закінчення строків давності) [6].

Висновки

Отже, закінчення досудового розслідування – це система дій, яка полягає в оцінці наявних доказів, систематизації матеріалів кримінального провадження, прийнятті остаточного рішення уповноваженою посадовою особою та ознайомленні зацікавлених учасників кримінального провадження з цим рішенням. Тобто слідчий (прокурор), переконавшись, що усі необхідні слідчі (розшукові) дії були виконані та всі необхідні докази були зібрані, певним чином закріплені та відповідають умовам належності, достатності, допустимості та достовірності, а також переконавшись, що були дотримані усі права учасників кримінального провадження, закінчує досудове розслідування винесенням відповідного рішення.

Література

1. Ковальчук С.О. Процесуальний порядок відкриття матеріалів кримінального провадження / С.О. Ковальчук // Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 190–195.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. // Голос України. – 2012. – 19 травня (№ 90–91).
3. Єна І.В. Кримінальна процесуальна компетенція прокурора у досудовому провадженні : дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / І.В. Єна. – К. : Академія адвокатури України, 2014. – 233 с.
4. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні : Наказ Генерального прокурора України від 19 грудня 2012 р. № 4 гн / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : document.ua/pro-organizaciyu-dijalnosti-prokuroriv
5. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного суду України № 12 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : document.ua/pro-edinii-reestr-dosudovih-rozsliduvan
6. Про практику застосування кримінально-процесуального законодавства при попередньому розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 6 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-08.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. зі змінами та доповненнями станом на 28.12.2014 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

Актуальні проблеми психології

УДК 316.65:316.37(477)

О.В. Петрунько
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Способи репрезентації уявлень про політичних лідерів в електоральній свідомості

У статті висвітлено результати теоретико-експериментального дослідження особливостей сприймання і категоризації політичних лідерів українськими виборцями. Проаналізовано способи репрезентації уявлень про політичних лідерів у масовій свідомості. Визначено поняття “імплицитні типології політичних лідерів” як багатофункціонального когнітивного конструкту буденної свідомості, що опосередковує сприймання політиків електоратом. Запропоновано динамічну модель “розгортання” категоризаційного процесу під час сприймання та оцінювання політиків населенням та відтворено систему еталонних типів політиків, з якими виборці зіставляють реальних політичних діячів під час політичного вибору.

Ключові слова: репрезентація політичного досвіду, категоризація, еталонні типи політиків, імплицитні типології політичних лідерів.

О.В. Петрунько
доктор психологических наук,
старший научный сотрудник,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Способы репрезентации представлений о политических лидерах в электоральном сознании

В статье представлены результаты теоретико-экспериментального исследования особенностей восприятия и категоризации политических лидеров украинскими избирателями. Проанализированы способы репрезентации представлений о политических лидерах в массовом сознании. Определено понятие «имплицитные типологии политических лидеров» как многофункциональный когнитивный конструкт сознания, опосредующий восприятие политиков электоратом. Предложено динамическую модель «разворачивания» процесса категоризации при восприятии и оценивании политиков населением, а также систему эталонных типов политиков, с которыми избиратели сопоставляют реальных политических деятелей во время политического выбора.

Ключевые слова: репрезентация политического опыта, категоризация, эталонные типы политиков, имплицитные типологии политических лидеров.

Forms of representation of ideas about political leaders in electoral consciousness

The article presents theoretical and experimental research of political leaders perception peculiarities and categorisation by Ukrainian electorate. The ways of representation of perceptions about political leaders in the public consciousness are analyzed. The concept "implicit typologies of political leaders" as a polyfunctional cognitive construct of mass consciousness organising political leaders' perception by electorate is termed. The dynamic model of categorisation process during perception and evaluation politicians by electorate is proposed. Universal system of ethalon types politicians (prototypes) which are compared with real political leaders in time political choice is reconstructed.

Key words: representation of political experience, categorisation, politicians ethalon types (prototypes), implicit typologies of political leaders.

Постановка проблеми

У певні періоди життя суспільства гостро постає проблема політичного вибору, яка стає однаково актуальною як для «головних акторів політичного театру» (політиків та електорату), так і для його «обслуговуючого персоналу» – мас-медіа, іміджмейкерів, науковців тощо. Однак, як свідчать житейські спостереження і світова дослідницька практика, в момент здійснення електорального вибору політичні діячі, яких виборці зазвичай бачать лише на екранах телевізорів чи рекламних фото, диференціюються виборцями як «такі, що подобаються і гідні довіри» і «такі, що не подобаються й не викликають довіри». І саме цей фактор оцінки, як добре відомо політичним технологам, є для пересічного виборця провідним критерієм політичного вибору. А відтак питання про те, чому виборець кваліфікує одних політиків як «хороших», а інших як «поганих», завжди актуальне для дослідників і практиків в царині соціальної та політичної психології. Ми пропонуємо проаналізувати це за правилами когнітивної психології, в царині якої накопичено багатий досвід досліджень з питань соціального сприймання та розроблено ефективний інструментарій аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У результаті сучасних досліджень, зокрема, в галузі експериментальної психосемантики (Ч. Огсуд, Р. Солсо, О. Артем'єва; О. Бодальов, В. Петренко, О. Шмельов, П. Фролов та інші) [1; 2; 8; 12; 16; 19] з'ясовано, що уявлення людей про навколишній світ, сформовані в результаті взаємодії їх із цим світом завдяки механізмам соціальної перцепції, накопичуються в пам'яті людини у вигляді своєрідних когнітивних структур: «концептів», як їх означає У. Джемс, «конструктів», за Г. Келлі, «перцептивних семантичних універсалій», за О. Артем'євою, «когнітивних контролів», за М. Холодною, «когнітивних схем», за Р. Солсо, «категоріальних структур свідомості», за В. Петренком та О. Шмельовим, нормативних канонів, еталонних типів тощо). Усі ці когнітивні структури в згорнутому вигляді репрезентують: 1) суб'єктивний соціальний досвід розуміння того, як влаштований світ і що відбувається довкола; 2) наявні інтелектуальні ресурси суб'єкта з актуалізації і розгортання ментальних просторів, в межах яких будується конкретний образ конкретної ситуації, іншої людини тощо; 3) нормативні, еталонні, канонічні уявлення про світ та інших людей тощо. За О.О. Бодальовим, ці структури є сформованими в свідомості суб'єктів сприймання

«мірками», за якими зіставляються й відносяться до певного типу всі нові об'єкти соціального життя, що потрапляють у поле зору суб'єкта сприймання [2].

Мета статті – проаналізувати способи репрезентації уявлень про політичних лідерів в електоральній свідомості з огляду на їхній прогностичний потенціал у ситуаціях політичного вибору.

Виклад основного матеріалу.

Проблема репрезентації людського досвіду і те, що когнітивні психологи зазвичай називають «внутрішніми репрезентаціями», або «кодами», є давньою соціально-психологічною і філософською проблемою. Філософи й теологи від часів Ренесансу пропонували різноманітні схеми розташування знань у головному мозку людей і вживали термін «когнітивні карти» [12]. З тих часів ідея «когнітивних карт» набула істотних змін, однак – як ідея, пов'язана з репрезентацією людського досвіду – набула статусу проблеми психологічної.

Однією з відомих у когнітивній психології моделей репрезентації досвіду є **семантична організація досвіду**. Семантична організація досвіду передбачає, що поняття і образи навколишньої дійсності систематизуються і зберігаються в пам'яті у вигляді окремих семантичних категорій. Наприклад, як зазначає Р. Солсо, спогади про конкретного птаха зберігаються у пам'яті людини разом із спогадами про інших птахів, ім'я будь-якого з президентів – разом з іменами інших президентів, а відомості про те, що той чи інший політичний діяч є демократом, спонукають відносити його до класу, де знаходяться інші демократи. Тож під семантичною організацією досвіду розуміють об'єднання близьких за значенням елементів у класи (групи, кластери тощо) для зручності подальшого оперування інформацією [12; 13; 19].

Згідно з гіпотезою лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа [20], світ постає перед людьми, як калейдоскопічний потік вражень, який має бути організований людською свідомістю і пере-

дусім системою мови, що зберігається у свідомості. Люди аналізують навколишній світ у напрямі, який підказує їм їхня мова. Завдяки мові, за С.Л. Рубінштейном, свідомість однієї людини стає доступною для інших людей [10]. Ідея семантичної організації досвіду ґрунтується, з одного боку, на взаємозв'язку мислення і мови, а з другого – на існуванні певних взаємозв'язків окремих елементів змісту, і це дає змогу відтворювати не експліковані повною мірою (імпліцитні) смисли, які приховуються за вербальними звітами людей. Ця можливість дуже цінна, оскільки предметом соціально-психологічних досліджень зазвичай є феномени свідомості, що найчастіше операціонально доступні дослідникам лише через вербальні звіти випробуваних. І на основі цих вербальних звітів завдяки розробленим експериментальною психосемантикою методам організації відповідних семантичних просторів (сортування, багатовимірне шкалювання, факторний і кластерний аналізи тощо), можливе відтворення більш глибоких когнітивних утворень, що репрезентують об'єкти і явища соціально-політичної реальності і опосередковують їхнє сприймання. Ідея глибоких семантичних репрезентацій цілком може бути використана для розв'язання питання про репрезентовані в глибинах людської свідомості еталони політичних лідерів та певні їхні нормативні канони [12; 19].

Кількісний і якісний склад політичних діячів, що потрапляють у поле зору виборців в умовах повсякденного життя чи в період передвиборних кампаній, може нескінченно варіюватися, проте всі вони зіставляються, співвідносяться з наявними еталонними типами політиків, існуючими в глибинах електоральної свідомості. Ці ментальні конструкти, які мимоволі актуалізуються у буденній свідомості під час сприймання та ідентифікації політичних діячів, практично не усвідомлюються населенням і досить обмежено експлікуються ним у вербальній продукції – вони стають доступними для наукової рефлексії лише за певних умов, які дослідник має створити. Так досягнення експеримен-

тальної психосемантики свідчать, що за умов доцільного добору дослідницького інструментарію і відповідних методів аналізу на основі окремих вербальних фрагментів можна відтворювати імпліцитні смисли і «теорії здорового глузду», що за ними криються [1; 8; 14; 13; 16; 18]. Як висловився з цього приводу Р. Солсо, саме так недорікуватий Мойсей продукував первинні вербальні фрагменти, на основі яких Аарон створював прекрасні звертання до народу» [12, с. 86].

У принципі подібною видається й наступна модель – *прототипна репрезентація досвіду*, відома і як *теорія прототипного порівняння*, що в свій спосіб пояснює, яким чином забезпечується швидке розпізнавання нової інформації. Суть «теорії прототипів» (Н. Кентор, У. Мішель, Дж. Міллер, Р. Солсо, Т. Хоффман та інші) полягає в тому, що в довгостроковій пам'яті людини зберігаються «прототипні представники» реальних об'єктів – прототи́пи, і кожна нова інформація про реальні об'єкти, що надходить ззовні, порівнюється з ними [7; 12; 14]. За Р. Солсо, прототипне порівняння передбачає, що «розпізнавання» людьми будь-якого нового об'єкта (в т.ч. нового політика) відбувається при його ототожненні (ідентифікації) з деяким абстрактним ідеальним патерном (деяким ідеальним еталонним типом), що є «в голові» людини. Т. Хоффман розглядає прототипну репрезентацію досвіду як запам'ятовування множин об'єктів за допомогою наборів сенсорно-перцептивних ознак, що зберігаються в пам'яті і дають змогу приймати рішення про належність певного об'єкта до тієї чи іншої категорії, репрезентованої відповідним прототипом [14]. Отже, прототи́пи є когнітивними структурами, що зберігають типові приклади певного класу об'єктів, або тих чи інших категорій. Вони, за висловом Р. Солсо, являють собою «щось на зразок короткого конспекту окремого патерна», «континіум без чітких кордонів» [12]. Так люди легко впізнають літеру А, хоч би якої дивної конфігурації вона не була, тому що всі літери А мають деякі спільні риси, які показують, що це саме літера А. Це при-

клад прототиповості, ступінь якої операціонально визначається через судження людей про відповідність образу (в т.ч. образу політичного діяча) конкретному прототипові і того, як будь-яка нова інформація про політичного лідера порівнюється з абстрактними образами і наборами рис, при цьому враховується: 1) оптимальна кількість базових «атрибутів», відповідних тому чи іншому прототипу; 2) оптимальна кількість «атрибутів», несумісних з цим прототипом. Решта атрибутів ігнорується і не враховується при зіставленні, оскільки вони не мають діагностичного значення [8; 16; 19].

Джерелами формування прототипів політичного лідера слугують у т.ч. народна творчість, традиції політичної культури й соціально-економічні цінності суспільства, його досвід (діяльність президентів чи інших видатних політичних діячів, діяльність засобів масової інформації тощо). Вже сформовані прототи́пи політичних діячів, існуючі в масовій свідомості, набувають статусу одного з тих факторів, що впливають на політичні вибори населення і визначають ці вибори. Вони не лише слугують критерієм розпізнавання і оцінювання реальних політиків і впливають на сприймання їх електоратом, а й є надійним засобом збереження і передачі іншим поколінням цінностей попередніх поколінь [1; 5; 7; 8; 11; 13; 16; 19].

З одного боку, ці прототи́пи вибудовуються за активної участі людської свідомості і є динамічними еталонними утвореннями, а з другого – вони формуються мимоволі, стихійно, мають корені в «колективному архетипному досвіді людства» і залишаються доволі сталими упродовж десятиліть і навіть століть. Завдяки тому глибинному і неусвідомлюваному, що має корені в «колективній архетипній пам'яті людства» і що К.Г. Юнг визначав як «архетипи колективного несвідомого», на поверхню свідомості «проростає» і стає очевидним дещо, що саме цими архетипами зумовлене [17]. Тож *архетипна репрезентація досвіду* цілком може розглядатися як можлива концептуальна модель репрезентації політичного досвіду у масовій

свідомості. За К.Г. Юнгом, архетипи є своєрідними «мислеформами», когнітивними зразками (еталонами), які спрямовують людей до інтерпретації дійсності у певному символічному ключі, змінюють їхні свідомі наміри, детермінують життєві вибори [17]. Усі інстинктивні інтенції людей виражені у відповідних архетипах. Теорія архетипів нині набула статусу солідного підґрунтя для багатьох психологічних і соціальних теорій.

Архетипи колективного несвідомого є всезагальними апіорними схемами поведінки, які в реальному житті людини наповнюються конкретним змістом. Згідно з теоріями «всепроникливої архетипної пам'яті людства» К.Г. Юнга [17] та «наскрізного програмування біологічних сутностей» С. Полякова [9], архетипи, як записи психогенетичних кодів усіх перетворень, що відбулися з людством від зародження життя на Землі, існують вічно. З позицій когнітивної психології, яка керується принципом «*Cogito ergo sum*», глибинні архетипні структури є способом репрезентації досвіду, що передається каналами генетичної та соціальної спадщини і репрезентує пов'язані з образом життя людини, як родової істоти, найбільш універсальні ефекти переробки інформації. Наприклад, більшість дітей використовує під час навчання лічбі пальці рук, практично всі люди майже однаково специфічно розуміють поняття «темрява», майже для кожного коло концептуалізується як символ добра, спокою і т. ін. Отже, в глибинах буденної свідомості існують своєрідні відбитки минулого досвіду («сліди», «архетипи»). Вони є найбільш глибинними і найбільш давніми когнітивними утвореннями, з якими мимоволі зіставляється реальна дійсність.

Імпліцитні соціальні теорії як форма репрезентації політичного досвіду. Термін «імпліцитні соціальні теорії» введено в науковий обіг американськими дослідниками Дж. Брунером та Р. Тагіурі у зв'язку з появою в соціальній психології відносно нового – гуманістичного – погляду на людину під назвою *New Look* [18]. У традиціях *New Look* людину почали розглядати

не як об'єкт природничо-наукового аналізу, а як «інтуїтивного психолога», що є суб'єктом власної активності в осягненні світу. На думку Р. Солсо, саме у зв'язку з дослідженнями «картини світу суб'єкта» як особливої психологічної реальності було створено низку пояснювальних концептуальних моделей, таких як концепція «життєвого простору» (К. Левін); теорія «особистісних конструктів» (Г. Келлі), «імпліцитні соціальні теорії», в т.ч. «імпліцитні теорії особистості» (Дж. Брунер, Р. Тагіурі, М. Слюсаревський, П. Фролов та інші) [5; 7; 11; 18; 19].

Імпліцитні соціальні теорії, які інколи називають «суб'єктивними теоріями», «наївними теоріями», «теоріями «здорового глузду», є досить характерними для буденної свідомості. Вони існують у буденній свідомості в «згорнутому» вигляді і здатні мимоволі актуалізуватися і «розгортатися» у будь-який необхідний момент з приводу будь-яких об'єктів чи явищ. В основі імпліцитних теорій лежить імовірнісне співвіднесення («склеювання») окремих елементів, яке зумовлює формування цілісного враження про інших людей (в тому числі й про політичних діячів) на підставі часткової, фрагментарної інформації про них [5; 8; 19]. Ці теорії опосередковують формування першого враження про політичних діячів, оскільки передбачають, що наявність у політика однієї або кількох якихось рис дає змогу говорити про наявність у нього інших рис, «зчеплених» із заданими невидимими імпліцитними зв'язками. Запровадження часткових семантичних диференціалів В. Петренкам та О. Шмельовим з колегами [8; 16] дало змогу виявити стале корелювання між окремими рисами характеру (наприклад, між «активністю» і «оптимізмом»). З точки зору формальної логіки, таке «зчеплення» (корелювання) рис не є необхідним і обов'язковим, однак з точки зору імпліцитних теорій особистості уявлення про те, що «активність» – це водночас ще й «оптимізм» та «життєрадісність», є майже аксіоматичним [1; 5; 8; 13; 16; 19]. Подібні напівусвідомлені (або й зовсім неусвідомлені) концепції «здорового глузду»

дають змогу громадянам більш чи менш успішно орієнтуватися в умовах соціального і політичного вибору.

Механізми «зчеплення» зумовлюють приписування політикам цілих спектрів (кластерів) рис на підставі окремих поведінкових чи особистісних їх проявів. Наприклад, якщо політик оцінюється як агресивний, то, як правило, при цьому він мимоволі сприймається як активний та енергійний. Якщо політика оцінено як спокійного і врівноваженого, то разом із цим мимоволі передбачається, що він ще й чесний і порядний або що він нерішучий, слабкий, обережний тощо. Визначення того чи іншого політичного діяча як «професіонала», як правило, спонукає одних виборців відносити його до категорії «патріоти» (тому що за їхньою імпліцитною теорією професіонал – це майже обов'язково ще й патріот), інших – до категорії «сильні особистості» (тому що за їхньою імпліцитною теорією професіонал – це майже обов'язково сильний, авторитарний лідер), третіх – до категорії «демократи» (у межах їхньої імпліцитної теорії професіонал – це майже обов'язково демократ, здатний діяти в команді, приймати колегіальні рішення тощо).

Імпліцитні теорії особистості істотно відрізняються від наукових теорій. Якщо будь-яка наукова теорія є побудовою, що сформульована дослідником на підставі об'єктивних показників і раціональної рефлексії з того чи іншого приводу, то будь-яка імпліцитна теорія є суб'єктивним, ірраціональним утворенням, що існує з аналогічного приводу в голові «наївного психолога» [5; 18]. Імпліцитні теорії ґрунтуються на підставах і посиланнях, що знаходяться за межами доступного для людей емпіричного знання, тобто на архетипному досвіді індивідуального і колективного несвідомого. Вони практично не усвідомлюються людьми. З цієї причини імпліцитні теорії особистості є суб'єктивними і «ненауковими», однак придатними для практичного вжитку. Незважаючи на те, що наївні життєвські поняття, точніше, життєвські уявлення, є поверховими і вкрай спрощеними, «працю-

ють» вони із так званою «стереотипною точністю» [10; 237; 261].

Імпліцитні теорії опосередковують сприймання і усвідомлення людьми реальної дійсності. Вони набувають при цьому самостійного онтологічного статусу і впливають на здійснення громадянами реальних життєвих, у тому числі й політичних, виборів. Можна з великою мірою впевненості говорити про те, що ставлення до політиків і політичні вибори електорату значною мірою зумовлюються імпліцитними теоріями особистості, які здатні «розгортатися» в свідомості виборців з приводу політичних діячів і впливати на їхній політичний вибір. Проте людська здатність усвідомлювати й експлікувати ці теорії досить обмежена і потребує спеціальних процедур активації й упорядкування отриманих відомостей.

Категоризація як механізм сприймання та ідентифікації політичних лідерів з існуючими еталонами. Видатний психолог У. Джемс вважав, що навіть «живі істоти, які займають найнижче місце в організованому світі за розумовими здібностями, мають свого роду концепти, завдяки яким вони здатні впізнавати явища минулого досвіду» [65, с.142]. «Концепція» визначається У. Джемсом як «категоризація, що являє собою особливу функцію розуму, за допомогою якої диференціюються і порівнюються між собою різноманітні об'єкти» [4, с.140]. Ця ідея У. Джемса була підхоплена багатьма іншими дослідниками. Як висловився у зв'язку з цим Д. Майерс, «категоризація є одним із засобів спрощення навколишньої дійсності», «способом організації навколишнього світу шляхом групування об'єктів», вона «дає змогу отримати максимум корисної інформації при мінімальних інтелектуальних витратах» [6, с.464]. І, як своєю чергою зауважив Дж. Міллер [7], оскільки здатність людини зберігати і відтворювати інформацію є досить обмеженою, остільки найкращим способом збереження інформації є її кодування, «зв'язування» окремих її одиниць у своєрідні «пакети» (категорії). За категоризаційною концепцією, люди не в змозі сприймати і опрацьовувати всю інформа-

цію, яка надходить із зовні, тому їхня увага вибірково (селективно) спрямовується на окремі аспекти певних об'єктів чи явищ. Така організація, на думку багатьох дослідників, є засобом подолання обмеженої здатності людей зберігати інформацію в пам'яті [1; 12; 13]. Згідно з цією концепцією, після того, як інформацію розпізнано, категоризовано й інтерпретовано (семантично оформлено), вона розміщується й зберігається в довгостроковій пам'яті у вигляді наборів категорій (своєрідного словника, кожний концепт якого складається з визначення, наприклад, «політичний лідер», і відповідних цьому визначенню наборів характеристик) [8; 14; 18]. Тож, як видно зі сказаного, категоризація являє собою дещо більше, ніж звичайна класифікація. З цього приводу Т. Шибутані наводить твердження Л.С. Виготського про те, що деякі психічні розлади (шизофренія, психогенна афазія тощо) пов'язані із втратою людиною здатності формувати категорії і користуватися ними [15, с.149].

Згідно з концепцією категоризації, гіпотези, якими користуються люди під час категоріального сприймання, завжди містять момент атрибуції – приписування об'єктам категоризації характеристик, що асоціюються з тією чи іншою категорією, причому навіть тоді, коли ці характеристики зовсім не притаманні конкретним людям [1; 12; 13; 15]. Наприклад, за Т. Шибутані, «стара дівка» зазвичай сприймається як особа з підвищеною чутливістю до уваги чоловіків, сексуальні інтереси якої сублімовані в любов до собак і кішок, а «жінка-політик» – як авторитарна особа, обділена особистим життям і тому змушена компенсувати це за рахунок громадської (політичної) діяльності [15]. Такі атрибуції досить характерні для сприймання політиків, яке завжди є сприйманням «на відстані», опосередкованим іншими особами і масмедіа, а отже – остаточно нез'ясованим і таким, що не підлягає верифікації. Тож в уявленнях населення існує той образ (імідж) політика, який формується завдяки масмедіа і на основі «здорового глузду», і найчастіше він є досить далеким від того, яким насправді є реальний політик. І саме тому

ставлення до політика, як до малознайомої людини, залежить від того, до якої категорії його віднесено і якими змістами вона наповнена.

Проте, незважаючи на неточності, одного разу сформовані категорії усталюються і набувають широкого практичного вжитку. Те, до якої з категорій буде віднесено ту чи іншу незнайому людину (того чи іншого політичного діяча), має важливе практичне значення, тому що від цього залежатиме, як він, зрештою, сприйматиметься іншими людьми і які мотиви будуть йому приписані. «Оскільки люди існують у символічному середовищі, де об'єкти класифіковані й оздоблені відповідними етикетками, вони здатні оцінювати навіть малознайомих людей і успішно взаємодіяти з ними, – варто лише віднести незнайомих до тієї чи іншої категорії» [19]. Тож, незважаючи на «помилки сприймання та атрибуції», що завжди супроводжують процес категоризації, саме категоризація є *провідним механізмом «розгортання» імпліцитних типологій і функціонування наявних систем еталонів*. Глибинні категоріальні структури, що опосередковують категоризацію і визначають її кінцевий результат, репрезентовані в буденній свідомості у вигляді системи еталонів, з якими мимоволі зіставляються конкретні політичні діячі під час сприймання їх населенням.

«Розгортання» процесів сприймання і категоризації відбувається в три послідовні етапи. Це можна проілюструвати за допомогою традиційної динамічної моделі, що склалася в практиці психосемантичних досліджень і базується на уявленнях про сприймання і категоризацію соціальних об'єктів як про різні рівні представлення об'єкта суб'єктові (О. Артем'єва) [1]. На кожному з етапів актуалізуються специфічні механізми сприймання, а також специфічні класифікаційні критерії та задані ними еталонні типи політиків, які опосередковують «упізнавання» політичних діячів.

На початку сприймання всі політичні діячі поділяються громадянами на дві групи за принципом «знаю такого – не знаю

такого». Цей етап сприймання ми визнаємо як нульовий, або етап попереднього розподілу, який завжди здійснюється всіма респондентами і який можна вважати за приклад найбільш примітивної категоризації. Політичні діячі, що на етапі примітивного розподілу потрапили до категорії «відомих», підлягають наступній, більш «розгорнутій» категоризаційній процедурі.

Першим етапом «розгортання» процесу категоризації політиків населенням є етап первинної категоризації. Тут у свідомості населення актуалізуються, за термінологією О. Артем'євої, механізми «першобачення» [1]. Політичні діячі сприймаються цілісно й недиференційовано. Вони викликають у громадян загальне відчуття, що найчастіше усвідомлюється в межах смислової опозиції «подобається – не подобається». Це відчуття зумовлене мимовільною актуалізацією в свідомості виборців найбільш давніх, архетипних семантичних категорій «свій – чужий», «довіряю – не довіряю». На цьому етапі категоризації з'ясовуються не стільки «актуальні» характеристики політиків, скільки те, які емоційні відчуття (прийняття чи неприйняття) вони викликають у суб'єктів сприймання. Слід зазначити, що для значної частини електорату (близько 30%) процес сприймання політичних діячів не розгортається далі від «першого бачення». Для представників цієї частини електорату диференційовані емоційні оцінки політиків є вирішальними при здійсненні політичного вибору. Можна стверджувати, що ними робляться виключно інтуїтивні політичні вибори.

Другим етапом сприймання та категоризації політичних діячів є етап вторинної, або розгорнутої категоризації. На цьому етапі сприймання у свідомості населення актуалізуються механізми «другобачення». Провідним механізмом стає ідентифікація, яка передбачає зіставлення реальних політичних діячів з готовими еталонними зразками, еталонними типами політиків, що існують «у головах» людей і несуть у собі певну інформацію про представників того чи того типу. У

результаті такого зіставлення відбувається «впізнання» та віднесення політиків до певної категоріальної групи за певними критеріями, які «не називаються» населенням, однак реально діють в умовах електоральної поведінки. Цей етап являє глибший і розвинутий рівень презентації об'єкта суб'єктові [1]. Він опосередкований відповідною системою значень, що є характерною для колективної політичної свідомості населення країни, і є основним та вирішальним етапом у загальній структурі цілісного категоризаційного процесу, що відбувається під час сприймання політиків населенням.

Третій етап сприймання та категоризації політичних діячів можна визначити як етап третинної категоризації. Остаточна, найбільш заглиблена категоризація політичних діячів буденною свідомістю здійснюється за умов підключення механізмів «третьобачення» [1]. На цьому етапі політичні діячі об'єднуються в групи з урахуванням їхніх особистісних проявів, характеру діяльності, мотивів поведінки, якими їх «бачать» і які їм приписують представники електорату. Інакше кажучи, починають діяти ще більш тонкі диференціюючі механізми сприймання, і під час об'єднання політиків у групи громадянами мимоволі використовуються ще більш диференційовані класифікаційні критерії. Цей категоризаційний рівень передбачає вже певну політичну компетентність суб'єктів сприймання [1; 8; 19].

Імпліцитні типології політичних лідерів. Імпліцитні типології політичних лідерів як когнітивні структури буденної свідомості, що є результатом сприймання і категоризації політиків населенням, являють собою організовану систему еталонних зразків, з якими зіставляються та ідентифікуються реальні політичні діячі під час сприймання їх. Вони є системним унаочненням того, що в момент здійснення політичного вибору, претенденти «розпізнаються» виборцями, тобто зіставляються ними в їхній свідомості еталонними зразками (еталонними типами) політиків і відносяться (категоризуються) ними до того чи того типу в наявній в їхній свідомості

системі еталонів – імпліцитній типології політичних лідерів. Те, з яким із наявних еталонних типів буде ідентифіковано політичного діяча, має важливе значення, бо від цього залежить, які характеристики й мотиви діяльності буде йому приписано і які оцінки він зрештою отримає.

У результаті запровадження спеціальних процедур актуалізації семантичних просторів опису політиків та процедур їхнього впорядкування, характерних для експериментальної психосемантики, нами було відтворено п'ять факторів (змістових критеріїв), на яких ґрунтується реконструйована імпліцитна типологія політичних лідерів та відповідні еталонні їхні типи.

Перший фактор інтерпретовано нами як фактор «політичної конструктивності – деструктивності». Йдеться про особливу конструктивну здатність і абсолютну деструктивну нездатність реалізовувати політичну діяльність. Відповідні полярні за знаком еталонні типи політика визначено нами як «Професіонал» та «Руйнатор» («Некрофіл»).

Другий фактор інтерпретовано як фактор «політико-ідеологічної заангажованості». Він об'єднує політичні типажі за притаманними їм політичною ідеологією, ідейно-політичними поглядами, партійною належністю тощо. Відповідні еталонні типи політика визначено нами як «Апологет певної ідеології» (або «Ідейний лідер») та «Позапартійний політик». Як свідчать спостереження і зондування буденної свідомості, ці типи політиків добре «розпізнаються» і вочевидь мають свій електорат.

Третій фактор інтерпретовано як фактор «політичної перспективності – неперспективності». Відповідно еталонні типи політиків визначено як «Молодий перспективний політик» (політичні діячі, яких респонденти ідентифікують з цим еталонним типом, викликають гарантоване позитивне ставлення, «ще не втратили довіри» і можуть розраховувати на підтримку) та «Неперспективний політик» (типовими представниками цього типу є «популіст», «дилетант», «добрий фахівець, але поганий політик»).

Четвертий фактор ми інтерпретували як фактор «історичної перспективи», тобто орієнтованість у минуле – на сьогоднішнє – в майбутнє. Відповідні еталонні типи визначено як «Символ минулого» (представник старої гвардії) та «Сучасний політик, здатний бачити перспективи».

П'ятий фактор інтерпретовано як фактор «формального статусу у владній ієрархії». Відповідні еталонні типи політика ми визначили як «Політик, що рветься до влади» та «Представник реальної влади», або «Державний клерк».

Кожний із виявлених еталонних типів має певні усталені набори характеристик, які мимоволі актуалізуються у свідомості населення і приписуються конкретним політикам, тільки-но встановлюється їхня «причетність» до того чи того еталонного типу.

Наприклад, якщо політичний діяч кваліфікується в процесі сприймання як «Професіонал», то це означає, що найпевніше йому буде приписано такі характеристики, як «широковідомий», «високоосвічений», «компетентний», «інтелігентний», «патріот держави і народу», «прагматик», «демократ», «здатний приймати самостійні рішення», «далекоглядний», «чесний і порядний», «такий, що має позитивну харизму», «такий, що викликає симпатію, довіру й надію на краще» тощо.

Якщо політичний діяч кваліфікується як «Символ минулого», то найімовірніше йому приписуватимуться такі характеристики: «консерватор», «обережний», «нерішучий», «комуняка», «червоний політик», «такий, що замаскувався (або «перекрашчувався») і очікує на повернення старих часів», «проросійський», «флюгер», «не-економіст», «не здатний по-новому мислити», «партократ», «комсомольський працівник» і т. ін.

«Неперспективний політик», своєю чергою, наділяється таким спектром характеристик: «маловідомий», «другорядний», «посередній», «доморощений напівпрофесіонал», «приречений виконувати «другі ролі» і створювати необхідне тло для більш успішних політиків», «обережний», «не виявляє себе повною мірою»,

«не здатний приймати самостійних рішень», «рядовий виконавець», «відірваний від життя мрійник», «такий, що не викликає симпатії та довіри» тощо.

«Авантюрист», або «Той, що рветься до влади», наділяється першочергово такими характеристиками, як «авторитарний», «непоміrkований», «демонстративний», «амбітний», «скандально відомий», «екстреміст», «фанатик», «такий, що прагне влади за будь-яку ціну», «здатний до рішучих дій», «здатний привертати до себе увагу», «популіст», «добрий оратор», «такий, що вміє грати на почуттях виборців», «негативний лідер», «такий, що викликає недовіру та антипатію» і т.п.

«Молодий перспективний політик» характеризується як «молодий», «компетентний з питань економіки», «здатний розв'язувати економічні проблеми», «прагматичний», «реаліст», «практик», «здатний по-новому мислити», «здатний діяти в команді», «путячий хлопець», «демократ», «чесний і порядний», «такий, що старається, хоч у нього і не все виходить», «такий, що ще не втратив довіри виборців», «такий, що поки що не реалізував себе», «той, що має великий потенціал», «що самостійно пробиває собі дорогу».

«Апаратчик», або «Державний клерк» найпевніше сприйматиметься як «хитрий», «розумний», «обережний», «маніпулятор», «бюрократ», «хамелеон», «посередній, невидатний», «консерватор», «конформіст», «пристосованець», «виконавець», «другорядний», «рветься до влади», «кар'єрист», «дбає про власні інтереси», «демагог», «темна конячка» і т. ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Підбиваючи підсумки нашої рефлексії з приводу репрезентації політичних уяв-

лень у свідомості виборців, можемо констатувати таке:

1. Уявлення виборців про політичних лідерів репрезентовані в індивідуальній і масовій електоральній свідомості у вигляді когнітивної структури, що являє собою певним чином організовані системи еталонних типів (прототипів) політиків, з якими свідомо і несвідомо зіставляються усі політичні дії в ситуації політичного вибору. Ці еталонні типи виконують роль своєрідних мірок, з якими зіставляється будь-яка нова інформація про політиків, що надходить ззовні, і які опосередковують сприймання та категоризацію людьми цієї інформації. Вони дають людям підстави розмірковувати з приводу ледь знайомих чи проблемних соціальних об'єктів (якими, власне, завжди є особистості політиків) так само впевнено, як з приводу явищ, що представлені їм в усіх подробицях.

2. В якості організованої системи еталонних типів (прототипів) політиків можна розглядати імпліцитні типології політичних лідерів, що являють собою динамічну систему еталонних типів (прототипів) політиків, яка здатна «розгортатися» в умовах електоральної поведінки і «згортатися», тобто набувати стану «потенційної готовності», коли питання політичного вибору не є актуальним.

3. Провідним функціональним механізмом поетапного «розгортання» імпліцитних типологій та зіставлення реальних політичних діячів з існуючими в буденній свідомості еталонними типами політиків є категоризація. У результаті категоризації кожний з політиків отримує певний статус у наявній імпліцитній типології і відповідні характеристики й оцінки, які зрештою визначають ставлення до нього і його шанси бути визнаним.

Література

1. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 126 с.
2. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: МГУ, 1982. – 199 с.
3. Васютинський В.О. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 37-41.
4. Джемс У. Психология. – М.: МГУ, 1991. – 369 с.

5. Келли Г. Процессы каузальной атрибуции / Современная зарубежная социальная психология: Тексты / Под ред. Г.М. Андреевой, Л.А. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 127-137.
6. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 684 с.
7. Миллер Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры / Теория метафоры / Перев. с англ., франц., нем., исп. и польск.; Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 26-42.
8. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 400 с.
9. Поляков С.П. Атрисна гіпотеза антропогенезу // Трибуна. – 1997. – №9-10. – С. 10-14.
10. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
11. Слюсаревский Н.Н., Фролов П.Д. Идеальный депутат (по версии киевского избирателя) / Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні / Ред. М.М. Слюсаревського та ін. – К.: Гнозис, 1998. – С. 24-28.
12. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Пер. с англ. – М.:Тривола, 1996. – 598 с.
13. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Москва – Томск, 1997. – 391 с.
14. Хоффман И. Активная память: Экспериментальные исследования и теории человеческой памяти / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1986. – 310 с.
15. Шибутани Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – 535 с.
16. Шмелев А.Г. Практикум по экспериментальной психосемантике (тезаурус личностных черт). – М., 1982. – 207 с.
17. Юнг К.-Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 297 с.
18. Bruner Jerome S. and Tagiuri Renato. The Perception of People. – Lindzey. – Vol.II. – 1988. – 280 p.
19. Petrunko O.V., Frolov P.D., Poznyak D.V. Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine / The psychology of politicians / Ed. by Ashley Weinberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – С. 203-233.
20. Sapir E., Whorf B. Selekted Writings in Language, Culture and Personality. – Berkeley, 1949. – 218 p.

Г.К. Радчук
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри практичної психології,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Смысловое переживание личности в контексте nabуття особистісного досвіду в освітньому середовищі вищої школи

У статті здійснено теоретичний аналіз наукових джерел з метою визначення сутнісних аспектів набуття особистісного досвіду у контексті гуманітаризації вищої освіти. Виокремлено смислове переживання як умову набуття особистісного досвіду в освітньому середовищі вищої школи. Показано, що становлення особистості потребує конструювання такого освітнього середовища, котре ініціювало б у майбутніх фахівців смислові переживання як екзистенційно-феноменологічну основу набуття і трансформації професійно релевантного особистісного досвіду.

Ключові слова: гуманітаризація вищої освіти, становлення особистості майбутнього фахівця, особистісний досвід, смислове переживання, подія, діалог.

Г.К. Радчук
доктор психологических наук,
профессор, заведующий кафедрой практической психологии,
Тернопольский национальный педагогический
университет имени Владимира Гнатюка

Смысловое переживание личности в контексте приобретения личностного опыта в образовательном пространстве высшей школы

В статье осуществлен теоретический анализ научных источников с целью изучения существенных аспектов приобретения личностного опыта в контексте гуманитаризации высшего образования. Выделено смысловое переживание, как условие приобретения личностного опыта в образовательной среде высшей школы. Показано, что для становления личности необходимо конструирование такой образовательной среды, которая инициировала бы у будущих специалистов смысловые переживания как экзистенциально-феноменологическое основание приобретения и трансформации профессионально релевантного личностного опыта.

Ключевые слова: гуманитаризация высшего образования, становление личности будущего специалиста, личностный опыт, смысловое переживание, событие, диалог.

Н. Radchuk*Doctor of psychology, professor**head of practice psychology department**Volodymyr Hnatiuk Ternopil national pedagogic university*

The semantic experiencing of personality is in the context of acquisition of personality experience in the educational environment of higher school

In the article the theoretical analysis of scientific sources is carried out with the aim of determination of essential aspects of acquisition of personality experience in the context of humanitarisation of higher education. The semantic experiencing as condition of acquisition of personality experience is distinguished in the educational environment of higher school. It is shown that becoming of personality needs constructing of such educational environment, that would initiate the semantic experiencing as phenomenological for existentially basis of acquisition and transformation professionally of relevant personality experience for future specialists.

Keywords: *humanization of higher education, becoming of personality of future specialist, personality experience, semantic experiencing, event, dialogue*

Постановка проблеми у загальному вигляді

Тенденція до гуманітаризації вищої освіти змусила науку і практику по-іншому поглянути на параметри освітнього процесу. Становлення особистості майбутнього фахівця у процесі освіти безпосередньо пов'язане з його духовним удосконаленням, самовизначенням як істоти духовної, котра здатна не лише пізнавати себе і визначати свої можливості, але і виходити за межі своєї індивідуальної природи, збагачувати свою індивідуальність. Водночас дослідники акцентують увагу на тривожній тенденції у розвитку гуманітарного аспекту змісту освіти, що виражається у її вербалізації та раціоналізації (Г.В. Берулава, Г.О. Балл, І.Д. Бех, В.С. Біблер, В.П. Зінченко, Л.Н. Коган, С.В. Кульневич, М.К. Мамардашвілі, Ю.В. Сенько, В.В. Сериков, Г.Л. Тульчинський, Ю.В. Шатін та ін.). Вищі навчальні заклади дедалі більше орієнтуються на підготовку професіоналів-функціонерів, що дисонує з декларованими освітніми цінностями. Перевантаженість інформацією блокує афективно-емоційну сферу особистості, перешкоджає адекватному, цілісному сприйманню дійсності, вступу з нею в «емоцій-

ний контакт», її ціннісному осмисленню і «проживанню». Емоційний світ особистості, її творчі потенції фактично витісняються домінуванням інформації.

Відтак, аналізуючи процес вищої професійної освіти, можна констатувати суперечність між необхідністю духовного та ціннісно-емоційного розвитку особистості майбутнього фахівця і нерозробленістю психолого-педагогічних умов і механізмів, що забезпечують вирішення даного завдання в освітньому процесі вищого навчального закладу.

Однак варто наголосити, що в зв'язку з гуманітаризацією сучасної освіти перебудується пізнавальне ставлення особистості з предметно-когнітивної площини у площину екзистенційну, де знання має не інструментальну, а смислову природу. Відтак виникла необхідність виокремлення у змісті освіти поряд з предметно-когнітивним досвідом нового виду досвіду – особистісного (І.Д. Бех, М.В. Кларін, С.В. Кульневич, В.В. Сериков, Ю.В. Сенько, І.С. Якиманська та ін.). Проблема набуття особистісного досвіду набуває особливого значення, оскільки цей процес зумовлює становлення особистості загалом та її ціннісно-смислової сфери зокрема.

Тому основною *метою нашого дослідження* став теоретичний аналіз наукових джерел з метою виокремлення сутнісних аспектів особистісного досвіду і умов його набуття та трансформації в освітньому середовищі вищої школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Можна стверджувати, що в концепціях навчання часто особистісний досвід трактується обмежено. Найбільш адекватне цілям нашого дослідження розуміння особистісного досвіду міститься у феноменологічних концепціях (В.П. Зінченко, О.М. Лактіонов, А. Ленгле, К. Роджерс, Н.В. Чепелева та ін.).

О.М. Лактіонов зазначає, що особистісний досвід – це сукупність сталих оцінок себе, інших людей та навколишнього світу, відображених у суб'єктивних шкалах та інтерпретаціях [9]. Н.В. Чепелева розглядає особистісний досвід як результат інтерпретації ситуації, як осмислення та впорядкування подій, що відбуваються з людьми та зароджуються у різних ситуаціях, які, будучи означені, осмислені та проінтерпретовані, перетворюються у досвід особистості. «При цьому основне значення для людини мають не самі події, а той смисл, який вона вкладає в ті чи інші ситуативні смислові єдності, котрі виникають на основі переживання та осмислення життєвої ситуації» [17, с. 290].

Розкриваючи зміст особистісного досвіду, О.К. Осницький виокремлює п'ять взаємопов'язаних компонентів у його структурі:

- 1) ціннісний досвід (пов'язаний із формуванням інтересів, моральних норм та переваг, ідеалів, переконань) – орієнтує на зусилля людини;
- 2) досвід рефлексії – допомагає особистості саморозвиватися, самовизначатися, самореалізуватися в життєдіяльності;
- 3) досвід звичної активізації – орієнтує у власних можливостях і допомагає краще пристосувати свої зусилля до вирішення значущих завдань;
- 4) операціональний досвід – об'єднує

конкретні засоби перетворення ситуації та своїх можливостей;

5) досвід співпраці – сприяє об'єднанню зусиль, спільному вирішенню завдань та передбачає попередній розрахунок на співпрацю [12].

Представляючи навчання як осмислену роботу, К. Роджерс вважає, що кожна людина має унікальне поле досвіду, або «феноменальне поле», що включає у себе події, сприймання, відчуття, впливи. «Це відкриття смислу, що йде зсередини Я, смислу, що йде із відкритого і сенситивного проживання життя в усій його складності, що відкривається у власному досвіді» [14, с. 426].

Важливими умовами, що забезпечують набуття суб'єктного досвіду особистістю, згідно К. Роджерсу, є:

- 1) наповненість змісту навчання проблемами, життєво важливими для учнів, прагнення вирішити які спонукає їх пізнати щось нове або змінити щось у собі;
 - 2) конгруентність особистості педагога – здатність вести себе відповідно до своїх почуттів та думок, проявляти своє істинне Я, бути таким, яким є, знімати стан напруги та надавати психологічний захист учневі, дозволяти йому бути самим собою і повністю реалізувати свої можливості;
 - 3) прийняття і розуміння учня, безумовно позитивне ставлення до нього, що веде до створення безпечного психологічного клімату;
 - 4) надання можливості вільного вибору і допомоги у виборі навчального матеріалу, засобів діяльності, ціннісних переваг;
 - 5) опора на самоактуалізацію особистості, спонукання до виявлення у процесі навчання її внутрішнього потенціалу, до особистісного зростання [13].
- І.С. Якиманська акцентує увагу на тому, що у процесі навчання відбувається не набуття, а лише виявлення, збагачення і перетворення суб'єктного досвіду учня. «Учіння не є безпристрасне пізнання. Це суб'єктно-значуще осягнення світу, наповненого для учня особистісними смислами, цінностями, ставленнями, зафіксованими у його суб'єктному досвіді» [18, с. 24-25]. М.С. Каган зазначає, що прилу-

чення до цінностей – і моральних, і політичних, і релігійних, і естетичних, і художніх – процес глибоко особистісний. «Цінності не вивчаються як знання, а переживаються і проживаються у власному життєвому і художньому досвіді особистості» [7, с. 241]. Відтак, людські цінності повинні ніби знову народитися в досвіді особистості, інакше вони не можуть бути нею адекватно присвоєні, тобто набути для неї особистісного смислу.

Таким чином, дослідження засвідчують, що природа набуття особистісного досвіду не зводиться до невиразного знання: індивідуальна свідомість є пристрасною, вона – не лише знання, але і ставлення. Поки ми не «оживимо» знання (В.П. Зінченко) особистісним ставленням, воно буде чужим. Відтак, процес набуття особистісного досвіду тісно пов'язаний з осмисленням.

Отже, цілісне становлення особистості передбачає створення таких освітніх умов, за яких людина має можливість набувати весь багатогаспектний особистісний досвід. Водночас ці зовнішні умови з необхідністю вимагають застосування внутрішніх (емоційно-почуттєвої сфери).

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідники зазначають, що почуття людини, її емоційне ставлення до дійсності, переживання не лише супроводжують осмислення, але є потужним чинником осмислення та формування нового знання, оскільки виражають ставлення людини до реальності (В.П. Зінченко, Ю.В. Сенько, В.В. Сериков та ін.).

Проблема переживання як предмет наукового пізнання має достатньо довгу та багату на дискусії історію як у світовій, так і вітчизняній історії. Хоча вперше проблема переживання заявила про себе ще в інтроспективній психології XIX століття, зорієнтованій на рефлексію внутрішніх, суб'єктивних станів, проте і зараз існує велика різноманітність позицій щодо місця даного поняття у системі психологічного знання.

У даний час категорія переживання є однією з визнаних у психології (О.Г. Ас-

молов, О.Ф. Бондаренко, Ф.Ю. Василюк, В.К. Вілюнас, Л.С. Виготський, Г.В. Дьяконов, З.С. Карпенко, Т.С. Кириленко, С.Д. Максименко, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн та ін.). Розвиваючи вчення про соціальне середовище і вказуючи на необхідність розгляду психологічного факту в єдності властивостей суб'єкта і особливостей дійсності, Л.С.Виготський вводить переживання як одиницю свідомості, у якій, з одного боку, є середовище у його стосунку до особистості, у тому, як вона переживає це середовище, з іншого, – проявляються особливості розвитку особистості [4, с.995]. Тому в переживанні ми завжди маємо справу з цілісною єдністю особливостей особистості та особливостей ситуації, котра представлена у переживанні.

Розуміння переживання як найбільш повної, динамічної величини у структурі свідомості, у якій представлена особистість у соціальній ситуації розвитку, органічно вбудовується Л.С. Виготським у контекст аналізу онтогенезу, який постає як динаміка переживань підростаючої особистості, а сама дитина – як суб'єкт переживання. Аналіз праць Л.С. Виготського, що присвячені опису кризових періодів розвитку, дає можливість передбачити, що такою одиницею аналізу є смислова система, яка представляє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів [4].

О.Г. Асмолов нараховує три основних значення, яким психологи наділяють поняття «переживання»:

1) будь-яке емоційно зафарбоване явище дійсності, безпосередньо представлене у свідомості суб'єкта, що виступає для нього як подія його власного індивідуального життя, своєрідний синтез знання і ставлення (С.Л. Рубінштейн);

2) прагнення, бажання, що безпосередньо представляють в індивідуальній свідомості процес здійснюваного суб'єктом вибору мотивів і цілей його діяльності; вони виступають як внутрішні сигнали, за допомогою яких усвідомлюються особистісні смисли подій, що відбуваються (О.М. Леонтьєв);

3) переживання як особлива форма діяльності, котра виникає у критичній ситу-

ації неможливості досягнення суб'єктом провідних мотивів і планів його життя, руйнування ідеалів і цінностей; результатом даної діяльності є перетворення психічної реальності (Ф.Ю. Василюк) [1].

Справді, у своїх працях С.Л. Рубінштейн описував свідомість як єдність переживання і знання, де перше визначається особистісним контекстом (суб'єктне начало свідомості), а друге – предметним (об'єктне начало свідомості). При цьому переживання мислиться С.Л. Рубінштейном у двох значеннях: як безпосереднє переживання – всі психічні стани суб'єкта, дані йому як нікому іншому, і як переживання специфічне, що «стало подією внутрішнього життя особистості». Переживання трактується ним як «психічний факт, як частина власного життя індивіда у плоті і крові його, специфічний прояв його індивідуального життя» [15, с. 14].

Подібним чином трактує переживання С.Д. Максименко: «... переживання як перенесення чого-небудь у живий стан, тобто переведення події, відчуття, предмету, що оточують людину, у стан живого сприймання, живого ставлення» [11, с. 160], виникає саме тоді, «коли світ зовнішній стає світом навкруг, а не навпроти мене» [11, с. 162].

О.Ф. Бондаренко також зазначає, що переживання – це «співвіднесення людини у її цілісності (хоча й на органічній, вітальній основі) зі світом у прагненні бути у світі, бути самим світом, його живим утіленням» [2, с. 54]. При цьому як онтологічну передумову переживання О.Ф. Бондаренко, виокремлює «сукупність обставин, що призводять до події» [2, с. 5].

Т.С. Кириленко визначає переживання як «неповторну подію в духовному житті особистості, психічне явище суто особистісного характеру, що зумовлює інтимність переживань» [8, с. 192].

Автор діалогічної концепції почуттів та емоцій Г.В. Дьяконов зазначає, що у сучасних концепціях відсутній аналіз суб'єктно-смыслових і функціонально-діяльнісних переживань, що не відповідає вимогам «онтолого-феноменологічної повноти та функціонально-життєвої кон-

кретності» [5, с. 18]. Дана обставина, на думку автора, дозволяє трактувати це поняття як «значущо-драматичне, подієво-процесуальне, фабульно-перипетійне, вчинково-ціннісне психологічне явище» та віднести переживання до вищих почуттів [5, с. 46].

Уявлення про переживання як про діяльність найбільш повно розкривається у роботах Ф.Ю. Василюка, який, базуючись на методології діяльнісного підходу, розробляє проблематику подолання критичних життєвих ситуацій. Він розуміє переживання «як особливу діяльність, особливу роботу щодо перебудови психологічного світу, що спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення осмисленості життя» [3, с. 30]. Таким чином, переживання, на думку Ф.Ю. Василюка, може бути розкрито як специфічна діяльність смислопородження, перетворення глибинних структур особистості.

Вищенаведені концепції переживання, відображаючи несхожість поглядів авторів, разом з тим не виключають одна одну, а представляють скоріше всього реальності, що взаємно доповнюються. При цьому дослідники акцентують увагу на етимології трактування поняття «переживання», яке полягає в тому, що в структурі слова «пере-жив-а-ння» корінь пов'язаний зі словом «життя», а префікс «пере-» вказує на процес. Усі ці концепції підкреслюють цілісність цього явища, коли у єдиному акті зливаються усі компоненти, утворюючи досвід особистості. Переживання у такому розумінні дає змогу точніше, ніж інші поняття, підійти до акцентування сутності набуття особистісного досвіду, в якому взаємно переплетені дві основні складові: простір розвитку особистості у зовнішньому середовищі та простір її внутрішнього світу.

Таким чином, у центрі становлення особистості знаходиться «живе знання» (В.П. Зінченко), основними ознаками якого є насиченість суб'єктивними переживаннями. «У живому знанні завжди присутня не тільки дійсність, але і суб'єкт... Пізнаючи чи переживаючи дещо, ми одночасно

пізнаємо себе і цим самопізнанням дови-значимо це дещо, самовизначаємо, тво-римо себе» [6, с. 28]. При цьому процес переживання постає як деяка рефлексивна робота особистості, котра супроводжується яскравим афективним забарвленням і глибокими перебудовами змісту ціннісно-сислової сфери особистості.

На наш погляд, необхідно виокремити поняття «сислове переживання», яке сприяє об'єднанню і реалізації потенціалу теоретичних підходів вітчизняної психології до вивчення поняття «переживання». Хоча ідея сислового переживання належить Л.С. Виготському, вона не дістала достатнього розгляду і найбільш розгорнуто представлена у працях Ф.Ю. Василюка (хоча автор і не використовує такий термін). На його думку, переживання вторинне і похідне від діяльності. Відмовившись від поняття «переживання» О.М. Леонтьєв вводить поняття «особистісний сисл», який виступає у свідомості людини як те, що безпосередньо відображає і несе у собі особистісно значущі життєві відносини. Визначення понять «переживання» (Л.С. Виготський) та «особистісний сисл» (О.М. Леонтьєв) настільки співзвучні, що «є всі підстави розглядати поняття переживання як безпосереднє джерело і попередник поняття сислу» [10, с. 82].

Таким чином, сислове переживання можна розглядати як одне зі сислових утворень особистості, що сприяє виявленню психологічного змісту змін ціннісно-сислової сфери особистості у процесі освіти. Інакше кажучи, сислове переживання розуміється нами як особлива внутрішня діяльність сислопобудови, результатом якої є набуття особистісного досвіду. При цьому передумовою виникнення сислового переживання є освітні ситуації, що призводять до події, а набуття особистісного досвіду відбувається у процесі переживання цієї події в освітньому середовищі. Наявність сислового переживання є показником набуття людиною у навчальному процесі особистісного досвіду. Таким чином, засвоєння знань на рівні особистісного досвіду відбувається за умови актуалізації процесів осмислення,

найважливішим з яких виступає сислове переживання.

Подія – це завжди джерело особистісного досвіду, розширення чи перетворення його, вона дає можливість особистості не засвоїти чийсь чужий досвід, а допомагає виростити свій. Саме повноцінний діалог суб'єктів освіти можна розглядати як низку подій, що призводять до актуалізації сислових переживань. В.В. Сериков стверджує, що діалог виступає способом набуття особистісного досвіду, оскільки іншого способу проникнення будь-чого в особистісну сферу просто не існує [16].

Отже особистісний досвід не можна задати у предметній, логічній чи вербальній формі. Він існує як переживання, яке потрібно відрефлексувати, осмислити і яке не може виникнути поза особистістю того, хто навчається, і бути заданим для всіх однаковим чином, тобто набутти для всіх однакового сислу. Творення ціннісно-сислової сфери через набуття особистісного досвіду не може бути представлене монологічно: «у монолозі особистість закрита для взаємодії на рівні сислів» [10, с. 265]. Лише у повноцінному діалозі можлива діяльність сислопобудови, тобто можлива актуалізація сислового переживання.

Висновки

1. Освітня практика вищої школи засвідчує суперечність між необхідністю духовного та ціннісно-емоційного розвитку особистості майбутнього фахівця і не розробленістю психолого-педагогічних умов і механізмів цього розвитку, що призводить до суперечності між декларованими та реальними цінностями майбутніх фахівців. Становлення особистості потребує конструювання такого освітнього середовища, котре ініціювало б у майбутніх фахівців сислові переживання як екзистенційно-феноменологічну основу набуття і трансформації професійно релевантного особистісного досвіду.

2. Сислові переживання особистості є потужним чинником осмислення та формування нового знання та нових цінностей. Набуття особистісного досвіду, що

веде до особистісних змін, відбувається через актуалізацію смислових переживань у процесі навчання.

3. Відтак, становлення особистості в освітньому середовищі передбачає інакше, відмінну від традиційної організацію навчання, яка передбачає не засвоєння знань на рівні значень, а актуалізацію процесу смислового переживання, що спонукає до набуття особистісного досвіду.

4. У діалогічній взаємодії суб'єктів ос-

віти навчальні ситуації емоційно проживаються та переживаються, подієво наповнюються та осмислюються, що дає цінний особистісний досвід.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні конкретних психологічних механізмів та психолого-педагогічних умов актуалізації смислового переживання особистості майбутніх фахівців в контексті діалогізації освітнього середовища вищої школи.

Література

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник / А.Г.Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Бондаренко О.Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії / О.Ф. Бондаренко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 52-69.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления кризисных ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 464 с.
4. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: Издательство ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с.
5. Дьяконов Г.В. Диалогические методы психологического исследования чувств и эмоций / Г.В. Дьяконов // Учебное пособие для высшей школы. – Кировоград: Изд-во: «Код», 2004. – 64 с.
6. Зинченко В.П. Аффект и интеллект в образовании / В.П. Зинченко. – М.: Тривола, 1995. – 64 с.
7. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М.С. Каган // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 212-245.
8. Кириленко Т.С. Психология: емоційна сфера особистості / Т.С. Кириленко // Навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
9. Лактіонов О.М. Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду / О.М. Лактіонов // Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01. Нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 36 с.
10. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
11. Максименко С.Д. Генетическая психология (Методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д. Максименко // Монография. – М.: Рефл-бук, 2000. – 320 с.
12. Осницкий А.К. Психология самостоятельности / А.К. Осницкий. – М. Нальчик: Издат. центр «Эль-Фа», 1996. – 126 с.
13. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / К.Р. Роджерс. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
14. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М.: Смысл, 2002. – 527 с.
15. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.: «Педагогика», 1973. – 423 с.
16. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В.В. Сериков. – М., 1999. – 272 с.
17. Чепелєва Н.В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелєва // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С.280-302.
18. Якиманская И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе / И.С. Якиманская. – М.: Сентябрь, 1996. – 95 с.

О.М. Васильченко
*доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»*

Організаційно-психологічні аспекти професійної стратегії особистості в контексті вікового становлення

У статті наводяться результати емпіричного дослідження уявної життєвої траєкторії респондентів чотирьох вікових груп – дітей, підлітків, їхніх батьків та прабабків. Показано, що нормальною траєкторією життєвого шляху респонденти всіх чотирьох груп вважають таку послідовність: одержання освіти (вищої) – укладання шлюбу – народження першої дитини – народження другої дитини. Вік настання самостійної праці за професією є неоднорідним – може передувати шлюбу, може передувати народженню першої дитини, але в жодного з респондентів не передує народженню другої дитини.

Ключові слова: життєвий сценарій, життєва траєкторія, професійний сценарій, організаційно-психологічні професійні стратегії, професіоналізація, кар'єрні домагання, життєві події.

О.Н. Васильченко
*доктор психологических наук,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»*

Организационно-психологические аспекты профессиональной стратегии личности в контексте возрастного становления

В статье приведены результаты эмпирического исследования жизненной траектории респондентов четырех возрастных групп – детей, подростков, их родителей и прабабушек. Показано, что нормальной траекторией жизненного пути респонденты всех четырех групп считают такую последовательность: получение образования (высшего) – заключение брака – рождение первого ребенка – рождение второго ребенка. Возраст начала самостоятельной работы по профессии неоднороден – может предшествовать браку, может предшествовать рождению первого ребенка, но у ни одного из респондентов не предшествует рождению второго ребенка.

Ключевые слова: жизненный сценарий, жизненная траектория, профессиональный сценарий, организационно-психологические профессиональные стратегии, профессионализация, карьерные достижения, жизненные события.

Organizational and psychological aspects of professional strategy of the personality in the context of age formation

The article contains results of the empirical research of the life trajectory of the respondents of four age groups – children, teenagers, parents and grandparents. The article shows that the respondents of all four groups consider a normal trajectory of the life the following sequence: getting university or college degree – marriage – birth of the first child – birth of the second child. The timing of start of professional career varies – it can happen before the marriage, or before the birth of the first child, but no one respondent indicated this timing as after the birth of the second child.

Key words: life scenario, behavioral trajectory, work-life trajectory, developmental pattern, life course, life span, career scenario, organizational and psychological career strategy, career, professionalism, work career, career achievements, life events

Постановка проблеми

В умовах зміни традиційних форм навчання і пошуку нових освітніх моделей підвищується необхідність поглиблення поняття основних закономірностей професійного становлення та самовизначення особистості. Нагальною є проблема розробки системи критеріїв і показників успішності становлення професіонала, які є умовою цілеспрямованого керування цим процесом. Дослідження вікових особливостей професійного становлення особистості є актуальною проблемою психології. Нова соціальна реальність вимагає від особистості самодетермінації професійного становлення. Визначення соціально-психологічних чинників побудови особистого професійного сценарію є передумовою розробки комплексу психологічного супроводу молоді на шляху вибору професії та становлення особистості як професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Звернення до проблеми професійних стратегій як частини особистісного розвитку передбачає застосування таких понять, як життєва перспектива, життєвий план, психологічний час. Є. І. Головаха

наголошує на негативному впливі непогодженості життєвої перспективи (як цілісної картини майбутніх подій, наділених соціальною цінністю й пов'язаних з індивідуальним сенсом життя) на особливості перебігу процесу професійного самовизначення [1].

М. Р. Гінзбург розглядає проблему самовизначення в ракурсі часової перспективи. Успішне самовизначення характеризується:

- наявністю компонентів психологічного сьогодення, що виконують функцію саморозвитку (самопізнання й самореалізації) і включають: сформоване ціннісно-смісловне ядро (широкий спектр значущих позитивних цінностей, переживання усвідомленості власного життя, екзистенціальна орієнтація) та самореалізацію, яка повинна носити творчий характер, мати широкий діапазон;

- наявністю компонентів психологічного майбутнього, які забезпечують значенню й часову перспективу і включають: особистісне проектування себе в майбутнє, коли молода людина, розраховуючи в основному на власні сили, бачить широкий спектр цінностей майбутнього в емоційно привабливому світлі; вибір професії характеризує значеннєве майбутнє й

успішність самовизначення в юнацькому віці та планування, що характеризується насамперед позитивним ставленням до планування й наявністю планів, уявленням про засоби досягнення цілей [2]. М. Р. Гінзбург пов'язуючи ціннісно-сміслові й просторово-часові аспекти, ставить проблему майбутнього, уявлення про яке неможливо без побудови життєвого плану.

К. А. Абульханова-Славська професійне самовизначення розглядає в нерозривному зв'язку з вибором життєвого шляху, життєвим самовизначенням; зі зв'язку особистості з професією постає перспектива й ретроспектива особистості, а від характеру цього зв'язку залежить вибір професії [3].

Л. М. Мітіна зазначає, що «...розвиток особистості визначає вибір професії й підготовку до неї, і разом з тим сам цей вибір і розвиток тієї або іншої професійної діяльності визначають стратегію розвитку особистості» [4, с. 38].

П. Г. Щедровицький смисл самовизначення бачить у здатності людини будувати саму себе, свою індивідуальну історію, в уміні переосмислювати власну сутність [5].

Є. А. Клімов професійне самовизначення розуміє як діяльність людини, що приймає той або інший смисл залежно від етапу її розвитку як суб'єкта праці [6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Особистість і її поведінка традиційно розглядаються на перетинанні двох осей – часу і простору. У вітчизняній літературі простір ідентифікується з соціальною дійсністю, соціальним простором, предметною дійсністю. За словами А.Г. Асмолова, людина стає особистістю, якщо за допомогою соціальних груп включається в потік діяльностей і через їхню систему засвоює екстеріоризовані в людському світі значення [7]. Згідно з причинно-наслідковою концепцією психологічного часу насиченість життєвої панорами причинно-наслідковими міжподійними зв'язками визначає характер сприймання, усвідомлення життя людиною. Кількість причинно-цільових зв'язків, в які вклю-

чені життєві події, визначає значущість події.

Згідно з нашими припущеннями професійне становлення особистості та її кар'єрні домагання значною мірою детермінуються, контролюється та коригується життєвим сценарієм особистості, який уходить до структури життєвої перспективи особистості. На основі життєвого сценарію створюються професійні стратегії.

Формулювання цілей статті

Дослідити особливості уявлень про життєвий шлях респондентів різних вікових категорій, пов'язаних родинними зв'язками. Визначити вплив батьківських установок на формування професійних стратегій у підлітковому віці.

Об'єкт – життєвий сценарій особистості.

Предмет – професійні стратегії особистості як елементи життєвого сценарію особистості.

Вибірка дослідження: Дослідження проводилося на базі регіональних центрів Українського НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України упродовж 2009 – 2012 років. У дослідженні на різних етапах було опитано понад 3000 осіб. У дослідженні взяли участь респонденти чотирьох вікових груп:

група 1 – діти (від 10,2 до 12,1 рр.; середній вік 11,2) – 200 дівчат та 200 хлопців;

група 2 – підлітки (від 14,8 до 16,3 рр.; середній вік 15,4) – 200 дівчат та 200 хлопців;

група 3 – дорослі, а саме батьки респондентів 1 і 2 груп (від 31 до 54 років; середній вік 38,8) – 200 жінок та 200 чоловіків (мають від 1 до 4 дітей);

група 4 – люди похилого віку, а саме прабадьки респондентів 1 і 2 груп (від 51 до 65 р.; середній вік 60,2) – 200 жінок та 200 чоловіків (мають дітей та онуків).

Методи дослідження

Для дослідження місця і ваги професійних та кар'єрних домагань у структурі життєвого шляху особистості була використана модифікація методики О.О. Кроніка «Лінія життя» [8].

Виклад основного матеріалу дослідження

Методика О.О. Кроніка «Лінія життя» базується на уявленні про життя як про пряму лінію, спрямовану з минулого в майбутнє. Ми пропонували респондентам відмітити вертикальними рисками на прямій лінії (яка зображує їхній життєвий шлях) найважливіші (значимі саме для них) події життя – як ті, що вже відбулися, так і ті, які повинні відбутися в майбутньому; підписати події (якщо подія оцінюється, як позитивна – написати над лінією, якщо як негативна – під лінією) і свій вік у цей час біля відповідної риси; оцінити значущість події за 10-бальною шкалою (від 1 – найменш значуща, до 10 – найбільш значуща). Протягом нашого дослідження були визначені такі основні події у житті людини: одержання освіти (вищої) освіти – укладання шлюбу – народження першої дитини – народження другої дитини.

Перед тим, як перейти до аналізу результатів опитування, визначимо зазначенні категорії з точки зору законодавця. Поняття «вища освіта» визначається як «сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти» [9, ст. 1]. Відповідно до Сімейного кодексу України, стаття 21, «шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану» [10]. Щодо народження дитини, то в законодавстві відсутнє визначення цього періоду в житті людини, водночас визначається право на материнство та на батьківство, яке охороняється законом. У статті 51 Конституції України закріплено, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою». [11] Визначивши найбільш значимі події в житті людини у правовому

полі, перейдемо до аналізу ставлення до них опитуваних.

У дослідженні брали участь респонденти 1, 2, 3 та 4 груп по 300 осіб в кожній (по 50% осіб кожної статі).

Аналіз отриманих результатів передбачав виділення категорій подій (методом контент-аналізу), визначення кількості подій всіх категорій у респондентів кожної вікової групи, середньої частоти подій певної категорії, ваги подій певної категорії, частки категорії серед всіх названих, рангу категорії. Усього було виділено 27 категорій, які описують різні аспекти життя. В таблиці 1 представлено узагальнені результати (кількість подій та вага подій) та внутрішньогрупове і міжгрупове порівняння кількості, кількості – минулих-майбутніх, позитивних негативних, ваги – минулих-майбутніх, позитивних негативних.

З отриманих результатів можна зробити кілька узагальнень:

- зі збільшенням віку респондентів відчутно зростає середня кількість названих подій. Так, діти в середньому назвали 14,62 події, підлітки 16,32, батьки – 18,58, прабабки – 19,77;

- у всіх вікових групах позитивні події значно переважають над негативними, а минулі події – над майбутніми;

- кількість негативних подій з віком не збільшується. Відповідно, зростання середньої кількості подій з віком відбувається за рахунок подій позитивних;

- у групі батьків та прабабків кількість позитивних подій є суттєво більшою, ніж у групах дітей, підлітків, молоді;

- суб'єктивна оцінка значущості найбільш важливих подій життя наближена до максимуму;

- середня вага подій суттєво не відрізняється у вікових групах. Збільшення ваги позитивних і негативних подій з віком статистично є не значущим;

- вага позитивних і негативних подій статистично відчутно відрізняється у групах дітей і прабабків (позитивні події сприймаються ними як більш значущі), що може свідчити про роботу захисних механізмів (витиснення, заперечення, ану-

Таблиця 1

Узагальнені результати чотирьох вікових груп за методикою «Лінія життя»

Кількість подій								
Групи Події	Діти n=300		Підлітки n=300		Батьки n=300		Прабатьки n=300	
	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%
Всього подій	4386	100	4908	100	5574	100	5932	100
Середня кількість	14,62(σ=3,6) t(1/2)=1,46 16,36(σ=2,62) t(2/3)=1,96* 18,58(σ=1,55) t(3/4)=0,99 19,77(σ=2,55)							
минулі	2538	57,87	2898	59,05	3364	60,4	4230	71,3
майбутні	1848	42,13	2010	40,95	2210	39,7	1703	29,7
φ* минулі/майбутні	φ =14,8**		φ =18,03**		φ =22,02**		φ =46,74**	
Позитивні	3774	86,05	4050	82,52	4632	83,1	4699	79,21
Середня кількість	12,58(σ=2,78) t(1/2)=1,33 13,5(σ=3,19) t(2/3)=1,99* 15,44(σ=4,65) t(3/4)=1,05 15,66(σ=4,55)							
минулі	2034	53,9	2256	55,7	2550	55,1	2734	58,3
майбутні	1740	46,1	1794	44,3	2082	45	1965	41,7
Негативні	612	13,95	858	17,48	942	16,9	1233	20,79
Середня кількість	2,04(σ=0,65) t(1/2)=0,88 2,86(σ=0,87) t(2/3)=1,11 3,14(σ=0,50) t(3/4)=1,54 4,11(σ=1,23)							
минулі	504	82,35	642	74,83	814	86,4	819	66,42
майбутні	108	17,65	216	25,17	128	13,6	414	33,58
t позитив / негатив	t=4,25**		t=4,55**		t=5,22**		t=3,88**	
φ* позитив / негатив	φ =75,42**		φ =70,16**		φ =76,39**		φ =67,96**	
Вага подій								
Групи Події	Діти n=300		Підлітки n=300		Батьки n=300		Прабатьки n=300	
	Σ	%	Σ	%	Σ	%	Σ	%
Загальна вага	37332	100	41930	100	49968	100	50174	100
Середня вага	8,51(σ=0,91) t(1/2)=0,61 8,5(σ=1,1) t(2/3)=1,24 8,97(σ=0,87) t(3/4)=1,04 8,4(σ=1,23)							
минулі	24498	65,62	23284	55,53	40186	80,4	39786	79,3
майбутні	12834	34,38	18646	44,47	9782	19,6	10388	20,7
φ* минулі/майбутні	φ =86,82**		φ =32,09**		φ =206,7**6		φ =198,34**	
Позитивні	33180	88,88	35646	85,01	41904	83,9	41863	83,44
Середня вага	8,79(σ=0,72) t(1/2)=0,32 8,8(σ=0,99) t(2/3)=0,97 9,04(σ=1,11) t(3/4)=1,3 8,5(σ=1,3)							
минулі	21052	56,39	18392	43,86	32818	65,7	32594	77,86
майбутні	12128	32,49	17254	41,15	9086	18,2	9269	22,14
Негативні	4152	11,12	6284	14,99	8064	16,1	8311	16,56
Середня вага	6,78(σ=1,1) t(1/2)=1,26 7,32(σ=0,94) t(2/3)=1,39 8,56(σ=0,77) t(3/4)=1,36 7,0(σ=0,94)							
минулі	3446	83	4892	77,85	7368	91,4	7192	86,54
майбутні	706	17	1392	22,15	696	8,63	1119	13,46
t позитив / негатив	t=1,99*		t=1,11		t=0,60		t=1,96*	
φ* позитив / негатив	φ =243,42**		φ =224,63 **		φ =235,18**		φ =232,07 **	

t – критерій Стюдента – Статистично значуща різниця вибірових середніх – показники при * – позначені статистично значущі відмінності при $p \leq 0,05$, ** – позначені статистично значущі відмінності при $p \leq 0,001$

φ* – кутове перетворення Фішера. Статистично значуща різниця відсотків – показники при * – позначені статистично значущі відмінності при $p \leq 0,05$; ** – позначені статистично значущі відмінності при $p \leq 0,001$

лювання, відшкодування, придушення, репресії, ізоляції афекту) для подій, які вже відбулися, і механізмів (заперечення, ігнорування, уникнення) для подій, які можуть відбутися в майбутньому.

У таблиці 2 представлені кількості, середня вага і стандартне відхилення кожної виділеної категорії у чотирьох групах. Далі була визначена процентна частка кожної категорії, встановлений її ранг (таблиця 3).

З результатів, представлених у таблиці 2, можна бачити, що події пов'язані з отриманням освіти, працевлаштуванням, кар'єрою, респондентами всіх груп сприймаються як значущі (про що свідчить їхня середня вага).

Респонденти першої і другої груп (діти та підлітки) планують отримати освіту і планують кар'єру у майбутньому. Це є свідчення формування професійного сценарію, а також імпліцитних теорій професіоналізації та особистості.

Названі респондентами (батьками та прабабками) майбутні події, пов'язані з дітьми, переважно стосуються освіти дітей (наприклад, «моя донька іде в перший клас», «моя дитина іде на навчання до Франції», «мій син вступив до університету») та спільного дозвілля.

Як видно з результатів, наведених у таблиці 2, спостерігається вікова динаміка значимості категорій, які описують події, пов'язані з освітою, роботою та кар'єрою. Якщо звернутися до аналізу результатів кожної вікової групи, то можна зробити наступні висновки:

У групі дітей – 50% респондентів у якості значимої майбутньої події називають народження дітей, майже 10% – народження онуків; 74% планують вступ до шлюбу;

- найбільш значущими минулими подіями є події, пов'язані з навчанням, власним «Я», міжособистісними стосунками та народженням сиблінгів; емоційно найбільш позитивно насиченими подіями є очікуваний шлюб (9,78), очікуване народження дітей (9,64) та народження племінників (9,50), у минулому це – власні досягнення та перемоги (9,44);

- емоційно найбільш негативно насиченою подією є смерть батьків та прабабків (як майбутня, так і така, яка вже відбулася) (8,86); для незначної кількості респондентів (6 та 7 відповідно) вкрай негативним виявилось народження сиблінгів (10 балів) та смерть сиблінгів (10 балів).

У групі підлітків понад 80% респондентів у якості значимої майбутньої події називають народження дітей, майже 17% – народження онуків; 100% планують вступ до шлюбу;

- найбільш значущими минулими подіями є події, пов'язані з цінностями та смислами, міжособистісними стосунками, дозвіллям і захопленнями та батьківською сім'єю, народженням сиблінга; емоційно найбільш позитивно насиченими є події, пов'язані з суспільством, очікуване народження дітей (9,59), подіями є очікуваний шлюб (9,50), та народження племінників (9,40), у минулому це – власні досягнення та перемоги (9,14);

- емоційно найбільш негативно насиченими подіями минулого є зміна місця проживання (10 балів) та народження племінників (10 балів), смерть батьків та прабабків (як майбутня, так і така, яка вже відбулася) (8,48); для незначної кількості респондентів (6 та 7 балів відповідно) вкрай негативним виявилось народження сиблінгів (10 балів) та смерть сиблінгів (10 балів). Найнегативніші події в майбутньому пов'язуються з матеріальним станом (бідність, злидні, низька зарплатня – 10 балів).

У групі батьків 54 % респондентів планують народження онуків та 8% – народження дітей;

- найбільш значущими позитивними минулими подіями є народження дітей (9,82), події, пов'язані з досягненнями та перемогами (9,57), внутрішнім світом (9,69), цінностями або смислами (9,40), дозвіллям, захопленнями (9,35), пов'язані з дітьми (9,19), народженням дітей (9,60), сиблінгів (9,47) та племінників (9,40), батьківською сім'єю (9,56), шлюбом (9,50 балів – 100% респондентів);

- емоційно найбільш негативно наси-

Таблиця 2

Розподіл життєвих подій у чотирьох вікових групах

Категорії	Оцінка	Діти n=300			Підлітки n=300			Батьки n=300			Прабатьки n=300		
		Кіл- кість	$\bar{X}$ вага	σ	Кіл- кість	$\bar{X}$ вага	σ	Кіл- кість	$\bar{X}$ вага	σ	Кіл- кість	$\bar{X}$ вага	σ
Народження дітей	+	150	9,64	0,81	288	9,59	0,74	556	9,82	0,45	406	9,70	0,34
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Народження онуків	+	24	9,25	0,96	42	8,86	0,69	168	9,50	0,64	423	9,80	0,22
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Народження правнуків	+	-	-	-	12	8,50	0,71	-	-	-	237	9,60	0,31
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Події, пов'язані з дітьми	+	6	8,00	0,89	30	9,60	0,55	806	9,19	1,25	432	9,90	1,11
	-	-	-	-	-	-	-	18	10	0,00	7	2,10	0,97
Смерть дитини	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	12	10	0,00	118	3,70	0,86
Батьківська сім'я	+	108	9,00	1,53	108	9,56	0,86	24	9,00	0,82	116	7,20	0,67
	-	18	9,33	0,58	102	7,88	3	36	8,67	1,97	19	8,10	1,23
Вступ до шлюбу	+	222	9,78	0,42	300	9,50	0,71	438	9,44	1,87	365	9,80	1,05
	-	-	-	-	-	-	-	24	8,75	0,96	24	1,60	1,12
Розлучення	+	-	-	-	-	-	-	12	5,5	6,36	64	2,00	0,7
	-	-	-	-	-	-	-	30	7,6	3,78	88	5,80	1,11
Розлучення батьків	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	6	5	-	16	8,99	1,68	-	-	-	-	-	-
Внутрішньосімейні стосунки	+	6	9	-	12	9,50	0,71	36	9,17	2,04	86	8,40	1,68
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	1,30	1,14
Народження брата / сестри	+	210	9,17	1,5	90	9,47	0,92	42	9	1,53	91	8,60	1,31
	-	6	10	-	-	-	-	-	-	-	2	1,60	0,98
Народження племінників	+	24	9,50	1	30	9,40	0,55	18	8,33	1,53	32	8,70	1,26
	-	-	-	-	6	10	0	6	4,8	1,98	2	1,20	1,06
Смерть брата/сестри	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	-
	-	12	9,00	0,23	6	9,00	0,34	48	9,50	0,53	211	9,10	0,56
Смерть батьків, прабабків	+	-	-	-	-	-	-	0	-	-	-	-	-
	-	174	8,86	1,43	186	8,48	2,47	384	8,80	2,06	347	7,20	0,56
«Я» (внутрішній світ)	+	402	8,94	1,74	108	9,00	2,28	96	9,69	0,7	193	8,80	1,32
	-	24	8,25	2,22	72	6,75	3,57	36	8,00	3,03	18	8,10	1,63
Здоров'я	+	12	5,5	6,36	30	8,8	1,64	24	9,00	0,54	89	9,10	1,12
	-	132	5,09	3,84	174	6,1	3,06	114	8,47	2,25	232	8,70	1,21
Місце проживання	+	60	9,00	1,76	42	8,71	1,11	138	8,70	1,36	49	8,80	1,22
	-	-	-	-	6	10	0,00	6	10	0,00	2	1,50	1,52
Суспільство	+	54	8,67	0,71	66	9,45	0,82	60	8,1	2,64	59	6,00	2,20
	-	-	-	-	0	-	-	6	7	0,00	9	2,10	3,22
Міжособистісні стосунки	+	222	8,97	1,5	414	8,63	2,09	174	9,21	1,21	238	8,70	1,36
	-	90	5,00	3,63	128	5,92	3,54	84	8,43	1,22	24	3,70	1,19
Матеріальний стан	+	348	8,93	1,41	180	9,23	1,38	168	9,21	1,52	236	8,10	0,74
	-	36	4,17	4,54	18	9,67	0,58	6	9,00	0,32	68	6,40	1,12

Освіта	+	1218	8,37	2,12	1386	8,18	2,2	1140	8,28	2,01	364	9,00	0,97
	-	66	5,64	3,01	84	6,29	3,22	60	6,6	2,99	8	4,00	1,33
Робота, кар'єра	+	120	8,9	1,55	240	8,92	1,29	396	8,7	1,39	324	9,20	1,78
	-	0	-	-	0	-	-	42	7,43	2,3	22	1,80	2,14
Природа	+	102	7,94	2,33	42	9,14	1,07	18	8	3,46	186	7,80	2,88
	-	30	8,2	1,92	24	6,25	3,59	24	9,75	0,5	-	-	-
Цінності, смисли	+	42	8,86	3,02	90	9,67	0,51	120	9,40	0,94	161	8,30	3,12
	-	-	-	-	12	9,00	1,41	-	-	-	8	1,80	0,78
Сутички з законом	+	-	-	-	24	3,00	4,00	-	-	-	-	-	-
	-	6	7,00	0,48	24	7,75	4,50	6	10,0	-	17	6,30	1,52
Дозвілля, захоплення	+	336	8,55	2,08	384	9,00	1,63	156	9,35	0,89	287	6	0,32
	-	12	9,50	0,71	6	6,00	-	-	-	-	-	-	-
Досягнення, перемоги	+	108	9,44	1,25	126	9,14	1,15	42	9,57	0,79	262	8,9	1,11
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 3

Доля та ранг категорій життєвих подій

№	Категорії	Діти n=300		Підлітки n=300		Батьки n=300		Прабатьки n=300	
		%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг
1	Народження дітей	3,42	9,00	5,85	5,00	14,46	3,00	6,84	3,00
2	Народження онуків	0,55	18,50	0,85	19,00	3,01	9,00	7,12	2,00
3	Народження правнуків	0,00	-	0,24	24,00	-	-	3,99	13,00
4	Події пов'язані з дітьми	0,14	22,50	0,61	21,00	9,97	2,00	7,41	1,00
5	Смерть дитини	-	-	-	-	0,22	24,00	1,99	20,00
6	Батьківська сім'я	2,87	12,00	4,27	7,00	1,08	16,00	2,28	19,00
7	Вступ до шлюбу	5,06	6,00	6,10	4,00	8,29	4,00	6,55	4,00
8	Розлучення	-	-	-	-	0,75	19,50	2,56	18,00
9	Розлучення батьків	0,14	22,50	0,32	23,00	-	-	-	-
10	Внутрішньосімейні стосунки	0,14	22,50	0,49	22,00	0,65	22,00	1,57	21,50
11	Народження брата / сестри	4,92	7,00	1,83	14,00	0,75	19,50	1,57	21,50
12	Народження племінників	0,55	18,50	0,73	20,00	0,43	23,00	0,57	25,00
13	Смерть брата / сестри	0,27	20,00	0,12	25,00	0,86	17,00	3,56	14,50
14	Смерть батьків, прабабків	3,97	8,00	3,78	10,00	6,89	6,00	5,84	6,50
15	«Я» (внутрішній світ)	9,71	2,00	3,66	11,00	2,37	13,00	3,56	14,50
16	Здоров'я	3,28	10,00	4,15	8,00	2,48	12,00	5,41	8,00
17	Місце проживання	1,37	15,00	0,98	17,50	2,58	11,00	0,85	24,00
18	Суспільство	1,23	16,00	1,34	15,50	1,18	15,00	1,14	23,00
19	Міжособистісні стосунки	7,11	5,00	11,02	2,00	4,63	7,00	4,42	11,50
20	Матеріальний стан	8,76	3,00	4,02	9,00	3,12	8,00	5,13	9,00
21	Навчання, підвищення кваліфікації	29,27	1,00	29,88	1,00	21,53	1,00	6,27	5,00
22	Робота, кар'єра	2,74	13,00	4,88	6,00	7,86	5,00	5,84	6,50
23	Природа	3,01	11,00	1,34	15,50	0,75	19,50	3,13	16,00
24	Цінності, смисли	0,96	17,00	2,07	13,00	2,15	14,00	2,85	17,00
25	Сутички з законом	0,14	22,50	0,98	17,50	0,11	25,00	0,28	26,00
26	Дозвілля, захоплення	7,93	4,00	7,93	3,00	2,80	10,00	4,84	10,00
27	Досягнення, перемоги	2,46	14,00	2,56	12,00	0,75	19,50	4,42	11,50

ченою подією для більшості респондентів другої групи є смерть батьків та прабаб'яків (як майбутня, так і така, яка вже відбулася) (8,48), для незначної кількості респондентів (для 24-х – екологічні катастрофи (9,75), для 6-х зміна – місця проживання (10,00), для 6-х – матеріальна скрута (9,00), для 16-ти – смерть сиблінга (9,00), для 6-х – народження племінників).

У групі прабаб'яків найбільш позитивно значущими є події, пов'язані з дітьми, народження онуків (9,80), шлюб (9,80), народження дітей (9,70), «Я»(внутрішній світ) (9,69), міжособистісні стосунки (9,21), робота, кар'єра (9,20); здоров'я (9,1):

- емоційно найбільш негативно насиченою подією для більшості респондентів другої групи є смерть сиблінгів (9,10), проблеми зі здоров'ям (8,70), проблеми в міжособистісних стосунках (8,70).

У таблиці 4 подано події (минулі і майбутні разом), які в кожній з вікових груп займають перші ранги, тобто сприймаються респондентами як суб'єктивно найбільш значущі.

У п'ятірку найбільш значущих подій,

які називають діти, входять: «Навчання, підвищення кваліфікації» – 1 ранг (29,27%), «Я (внутрішній світ)» – 2 ранг (9,71%), «Матеріальний стан» – 3 ранг (8,76%), «Дозвілля, захоплення» – 4 ранг (7,93%), «Міжособистісні стосунки» – 5 ранг (7,11%).

У п'ятірку найбільш значимих подій, які називають підлітки, входять: «Навчання, підвищення кваліфікації» – 1 ранг (29,88%), «Міжособистісні стосунки» – 2 ранг (11,02%), «Дозвілля, захоплення» – 3 ранг (7,93%), «Вступ до шлюбу» – 4 ранг (6,10%), «Народження дітей» – 5 ранг (5,85%).

У п'ятірку найбільш значимих подій, які називають батьки, входять: «Навчання, підвищення кваліфікації» – 1 ранг (21,53%), «Події, пов'язані з дітьми» – 2 ранг (14,46%), «Народження дітей» – 3 ранг (9,97%), «Вступ до шлюбу» – 4 ранг (8,29%), «Робота, кар'єра» – 5 ранг (7,86%).

У п'ятірку найбільш значимих подій, які називають прабаб'яки, входять: «Події, пов'язані з дітьми» – 1 ранг (7,41%), «Народження онуків» – 2 ранг (7,12%), «Народження дітей» – 3 ранг (6,84%), «Вступ

Таблиця 4

Динаміка значущості життєвих подій з віком

Ранг	Діти		Підлітки		Батьки		Прабаб'яки
	Освіта		Освіта		Освіта		Події пов'язані з дітьми
1	$\bar{X}$ вага+8,36, 29,27%	-5,64;	$\bar{X}$ вага+8,18, 29,88%	-6,29;	$\bar{X}$ вага+8,28, 21,53%	-6,60;	$\bar{X}$ вага+9,00, 7,41%
	«Я» (внутрішній світ)		Міжособистісні стосунки		Події пов'язані з дітьми		Народження онуків
2	$\bar{X}$ вага+8,94, 9,71%	-8,25;	$\bar{X}$ вага+8,63, 11,02%	5,92;	$\bar{X}$ вага+9,19,-10,00; 14,46%	$\bar{X}$ вага+9,80, 7,12%	
	Матеріальний стан		Дозвілля, захоплення		Народження дітей		Народження дітей
3	$\bar{X}$ вага+8,93, 8,76%	-4,17;	$\bar{X}$ вага+9,00,-6,00 7,93%	$\bar{X}$ вага+9,82 9,97%		$\bar{X}$ вага+9,70 6,84%	
	Дозвілля, захоплення		Вступ до шлюбу		Вступ до шлюбу		Вступ до шлюбу
4	$\bar{X}$ вага+8,55, 7,93%	-9,50	$\bar{X}$ вага+9,50 6,10%	$\bar{X}$ вага+9,44,-8,75; 8,29%		$\bar{X}$ вага+9,80, -1,6; 6,55%	
	Міжособистісні стосунки		Народження дітей		Робота, кар'єра		Освіта
5	$\bar{X}$ вага+8,97, 7,11%	5,00;	$\bar{X}$ вага+9,59 5,85%	$\bar{X}$ вага+8,7,-7,43 7,86%		$\bar{X}$ вага+9,00,-4,00 6,27%	

φ* – кутове перетворення Фішера Статистично значуща різниця відсотків – показники при * – позначені статистично значущі відмінності при $p \leq 0,05$; ** – позначені статистично значущі відмінності при $p \leq 0,001$

до шлюбу» – 4 ранг (6,55%), «Навчання, підвищення кваліфікації» – 5 ранг (6,27%).

Аналізуючи дані, представлені у таблиці, можна помітити, що події, пов'язані з навчанням і підвищенням кваліфікації (освіта), у перших трьох вікових групах посідають перше місце і лише у групі прабадьків зміщуються на п'яте. Чітко спостерігається підвищення з віком значущості репродуктивних подій і подій, які з ними пов'язані. Так, у групі дітей репродуктивні події не увійшли до п'ятірки найбільш значущих. Окрім навчання, найбільшого значення діти надають подіям, пов'язаним з внутрішнім світом, дозволенням, захопленням та міжособистісним спілкуванням. Несподіванкою стала значна кількість подій, пов'язаних з покращенням або погіршенням матеріального стану у групі дітей (наприклад, подарували (купив) – гроші, планшет, велосипед; загубив (втратив) – гроші, телефон, плеєр). Події, пов'язані з покращенням або погіршенням матеріального стану, посіли третій ранг. В жодній іншій віковій групі такого не спостерігається.

Як видно з даних у таблиці 4, значу-

щість категорій змінюється з віком. Єдиним виключенням є категорія «Навчання, підвищення, кваліфікації», яка у всіх вікових категоріях (окрім прабадьків) посідає перший ранг.

Висновки

Нормальною траєкторією життєвого шляху респонденти всіх чотирьох груп вважають таку послідовність: одержання освіти (переважна більшість респондентів першої та другої груп (91%) налаштовані на одержання вищої освіти) – укладання шлюбу – народження першої дитини – народження другої дитини.

Вік настання самотійної праці за професією є неоднорідним – може передувати шлюбу, може передувати народженню першої дитини, але в жодного з респондентів не передує народженню другої дитини. Цей сценарій чітко простежується в індивідуальних профілях як дітей (обох груп), так і батьків та прабадьків, ще до планування настання зазначених подій у житті їхніх дітей.

Діти у власному життєвому сценарії відтворюють життєві сценарії батьків.

Література

1. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. – Киев: Наукова думка, 1988. – 144 с.
2. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43-52.
3. Абульханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности // Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1988. – С. 137-145.
4. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28-38.
5. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования. – М., 1993.
6. Климов Е.А. Психология профессионала. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
7. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2007. – 528 с.
8. Панок В.Г. Психология життєвого шляху особистості: Монографія / В.Г. Панок, Г.В. Рудь. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 208 с.
9. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – №37-38. – Стор. 2716. – Ст. 2004.
10. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.
11. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Т.О. Ковалькова
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Психологічний портрет майбутніх фахівців з психології

У статті приділена увага основним підходам до вивчення особистості у психології. Автор підбрала набір психодіагностичних методик, за допомогою яких здійснюється складання психологічного портрета майбутніх психологів. Описано особистісні якості, що необхідні для кваліфікованої роботи психолога.

Ключові слова: особистість, особистісні якості, психолог, психологічний портрет, психодіагностичні методики.

Т.А. Ковалькова
кандидат педагогических наук,
доцент кафедры психологии
Университет экономики и права «КРОК»

Психологический портрет будущих специалистов по психологии

В статье уделено внимание основным подходам к изучению личности в психологии. Автор подобрала набор психодиагностических методик, с помощью которых осуществляется составление психологического портрета будущих психологов. Описаны личностные качества, необходимые для квалифицированной работы психолога.

Ключевые слова: личность, личностные качества, психолог, психологический портрет, психодиагностические методики.

T. Kovalkova
candidate of pedagogical sciences,
Associate Professor of psychology
«KROK» University

Psychological profile of the future specialists in psychology

The main attention in the article is paid to the basic approaches for investigation of personality in psychology. The collection of psychodiagnostic methods by means of which is carried out a compilation of future psychologists' psychological portrait is offered in the article. The author describes the personal qualities that are necessary for work of a qualified psychologist.

Keywords: personality, personal qualities, psychologist, psychological portrait, psychodiagnostic techniques.

Постановка проблеми

Як зазначив П. Є. Кряжев, особистість – це індивід, який визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до суспільного ладу, до боротьби мас, до завдань колективу, до долі іншої людини. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда з суспільним та природнім середовищем [8, с. 11].

Оскільки особистість є динамічною характеристикою, вчені намагаються встановити, коли відбувається закінчення процесу її формування. Однак до сьогодення часу немає однозначної відповіді на питання щодо завершення процесу формування особистості. Деякі з психологів називають кінець юності як етап завершення цього процесу (18-21 рік), інші вважають, що особистість формується протягом усього життя. Л. Божович припускала, що особистість народжується двічі – вперше в три роки, коли дитина починає вживати займенник «Я», та вдруге при досягненні нею дорослості [1].

Особистість створюється тими суспільними відносинами, в які вона вступає у своїй діяльності. Як зазначав Л. Виготський, ситуація розвитку дитини із самого початку є соціальною і одночасно культурною: всі відносини дитини зі світом опосередковуються для неї стосунками з дорослими людьми [2].

Формування особистості – це процес соціального розвитку людини, в якому вона бере на себе відповідальність за максимально повну реалізацію свого потенціалу, становлення як суб'єкта діяльності, члена суспільства. Ось чому в інтерпретації поняття «формування» треба виходити з того, що воно відображає спектр історичних чинників життя індивіда і тих суспільних норм, в яких відбувається процес засвоєння знань, норм, цінностей і активного відтворення людиною досвіду [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема особистості була предметом дослідження багатьох науковців. Так, поняття особистості досліджували наступні вчені: І. С. Кон [3], П. Є. Кряжев [4], Р. С. Немов [5], А. В. Петровський [6], К. К. Пла-

тонов [7] та інші. Існувало безліч концепцій особистості: фрейдизму і неофрейдизму – теорія особистості З. Фрейда, аналітична психологія К. Юнга, індивідуальна психологія А. Адлера, соціокультурна психологія Карен Хорні, гуманістичний психоаналіз Е. Фромма, епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона; диспозиційний напрям у психології особистості – диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта, теорія типів особистості Ганса Айзенка, структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттелла; когнітивний підхід до особистості – розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже), теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі, теорія поля Курта Левіна; гуманістичний напрям у психології особистості – теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу, феноменологічна теорія Карла Роджерса, особистість у логотерапії Віктора Франкла, екзистенційна психологія Ролло Мея; теорії особистості психологів США і Європи – соціально-когнітивна теорія особистості Альберта Бандури, теорія соціального навчіння Джуліана Роттера, психологія свідомості Вільяма Джемса, особистість в «описовій психології» В. Дільтея та Е. Шпрангера, теорії особистості у французькій соціологічній школі, транзактний аналіз Еріка Берна, також особистість розглядалася вітчизняними ученими.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Не вирішеними залишаються можливості складання психологічних портретів студентів – майбутніх психологів.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є складання психологічного портрета майбутніх фахівців з психології за допомогою психодіагностичних методик.

Основним **завданням** статті є визначення особистісних якостей, що притаманні студентам-психологам.

Виклад основного матеріалу дослідження

Зважаючи на те, що майбутній психолог має бути сформованою особистістю,

ми вирішили провести діагностику психологічних портретів майбутніх психологів та прослідкувати ті характеристики особистості, що їм допоможуть у майбутній професійній діяльності, та ті, які будуть їй перешкоджати.

Для виявлення психологічних портретів студентів було організовано емпіричне дослідження, яке проводилося на базі ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». До вибірки увійшли студенти четвертого курсу спеціальності «Психологія».

Дослідження здійснювалося в груповій формі: респонденти отримували психодіагностичний матеріал з відповідними інструкціями та мали можливість виконати завдання під час навчальних занять.

Розроблена програма дослідження проводилася за такими етапами:

1) підбір та проведення психодіагностичних методик;

2) інтерпретація результатів психодіагностичних методик;

3) визначення особистісних якостей, що необхідні для майбутньої професійної діяльності студентів-психологів.

Для визначення психологічних портретів студентів були проведені наступні психодіагностичні методики:

1. Методика експрес діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є. П. Ільїна (Теппінг – тест);

2. Міокенетична методика (тест мініограми);

3. Методика визначення психологічної характеристики темпераменту;

4. Методика діагностики самооцінки Ч. Д. Спілбергера і Ю. Л. Ханіна;

5. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки;

6. Методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка;

7. Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера;

8. Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. І. Вассермана;

9. Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. В. Бойка;

10. Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі;

11. Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла;

12. Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища В. В. Бойка;

13. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда;

14. Тест «Неіснуюча тварина»;

15. Тест на визначення сили волі;

16. Методика «Дифференціально-діагностичний опитувальник» (ДДО) Е. А. Клімова.

Вибір вище зазначених методик заснований на тому, що психологічні підструктури особистості – темперамент, потреби і потяги, емоційні переживання та інтереси, навички та звички, моральні риси характеру тощо – виявляють себе в умовах життя особистості [8, с. 77].

Особистість є продуктом життєвого шляху людини. Структура особистості не є сталою, а поступово формується в процесі її соціального розвитку [8, с. 72]. Цілісна структура особистості визначається перш за все її спрямованістю.

Оскільки особистість формується у взаємодії з навколишнім середовищем, визначимо психологічні портрети студентів.

Для складання психологічного портрета майбутніх психологів ми використовували такі характеристики як: тип нервової системи, екстраверсію чи інтроверсію, емоційну врівноваженість, темп реакцій, активність, тривожність, фрустрацію, агресивність, ригідність, показник інтерв'яльності в різних сферах, рівень емпатії, тип міжособистісних стосунків, конформізм чи нонконформізм, адекватність самооцінки, тип емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища, адаптивність або дезадаптивність та інші.

Сила нервових процесів є показником працездатності нервової системи.

Згідно з результатами методики експрес діагностики властивостей нервової системи за психомоторними показниками Є. Ільїна (Теппінг-тест), 78 % респондентів мають стабільний тип нервової системи: максимальний темп утримується приблизно на одному рівні протягом всьо-

го часу роботи. Цей тип кривої характеризує нервову систему середньої сили. У більшості опитаних спостерігається висхідний тип за правою рукою (наприклад, 26,27,30,28,30,33) і низхідний за лівою рукою (наприклад, 26,24,25,24,23,25). Проліжджується те, що в більшості досліджуваних існує асиметрія півкуль: сильно розвинута ліва півкуля і слабо – права. Тобто існують схильності до наукової діяльності. Ведучу роль відіграє права рука, тобто ліва півкуля.

За результатами Міокінетичної методики (тест мініограми) у респондентів висока активність (на 1,5–2 см лінії виходять за межі), у деяких досліджуваних була закладена інтроверсія, в процесі життєдіяльності у них розвинулася екстраверсія; був закладений збалансований м'язовий тонус, а зараз існують розвинуті згинаючі м'язи, спостерігається середній контроль над емоціями.

Згідно з методикою визначення психологічної характеристики темпераменту у 38 % досліджуваних виявилася висока інтроверсія, середня ригідність, висока емоційна врівноваженість, повільний темп реакцій, низька активність, водночас у 62 % – екстраверсія, емоційна збудливість, активність і високий темп реакцій.

За результатами методики діагностики самооцінки Ч. Д. Спілберґера і Ю. Л. Ханіна у 27 % студентів існує низька реактивна тривожність, а також низька особистісна тривожність, у 73 % – помірна реактивна та особистісна тривожність.

Наприклад, $PT = \sum 1 - \sum 2 + 50 = 11 - 19 + 50 = 42$

$LT = \sum 1 - \sum 2 + 35 = 29 - 19 + 35 = 45$

За методикою діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки у 87 % досліджуваних спостерігається вербальна агресія, роздратування та почуття образи.

Згідно з методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка у більшості респондентів виділяються чотири показники:

1. Тривожність = 8-14 балів – середня, допустимого рівня.

2. Фрустрація = 8-14 балів – середній рівень, фрустрація має місце.

3. Агресивність = 0-7 балів – студенти спокійні, витримані.

4. Ригідність = 0-7 балів – ригідності немає, легко переключається.

Згідно з методикою діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера у 56 % респондентів є тенденція до інтернального типу. За шкалою загальної інтернальності (Іо) = 5, високий показник за цією шкалою співвідноситься з високим рівнем суб'єктивного контролю над будь-якими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті є результатом їхніх власних дій, думають, що вони можуть ними управляти і, отже, почувають власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому.

Високі показники за шкалою інтернальності у сфері досягнень (Ід) = 6 відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі досягнули всього позитивного, що було і є в їхньому житті, а також, що вони здатні з успіхом досягати своїх цілей в майбутньому.

Низькі показники за шкалою інтернальності у сфері невдач (Ін) = 4 свідчать про те, що люди схильні приписувати відповідальність за події іншим чи вважати ці події результатом невезіння.

Високі показники за шкалою інтернальності у сімейних відносинах (Іс) = 6 означають, що люди вважають себе відповідальними за події, які відбуваються в їхньому сімейному житті.

Низькі показники за шкалою виробничих відносин (Іп) = 4 вказують на те, що люди схильні приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, товаришам по роботі, поталанило чи ні.

Високі показники за шкалою інтернальності у сфері міжособистісних відносин (Ім) = 5 свідчать про те, що студенти вважають себе у змозі контролювати свої формальні і неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію.

Студенти з низькими показниками за

шкалою інтернальності відносно здоров'я і хвороб (Из) = 4 вважають, що здоров'я і хвороби є результатом випадку та сподіваються на те, що одужання прийде в результаті дій інших людей, перш за все лікарів.

Згідно з методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. І. Вассермана у 99 % досліджуваних спостерігається дуже низький рівень фрустрованості (0,5–1,4).

Методика діагностики рівня емпатичних здібностей В. В. Бойка поділяється на 6 шкал. Наведемо приклад отриманих результатів: раціональний канал емпатії = 3; емоціональний канал емпатії = 3; інтуїтивний канал емпатії = 5; установки, які сприяють чи перешкоджають емпатії, = 2; проникаюча здатність в емпатії = 2; ідентифікація в емпатії = 2.

Загальний рівень емпатії у 65 % респондентів дорівнює 15–21 балу, що відповідає заниженому рівню емпатії, 35 % досліджуваних мають 22–29 балів – середній рівень емпатії.

Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі поділяється на 8 типів стосунків. 81 % досліджуваних мають такі типи ставлення до оточуючих:

1. Авторитарний тип = 9–12 – домінантні особистості, енергійні, і авторитетні лідери, успішні у справах, люблять давати поради, вимагають до себе поваги;

2. Егоїстичний тип = 0–12 – мають егоїстичні риси, існує орієнтація на себе, схильність до суперництва;

3. Агресивний тип = 9–12 – студенти вимогливі, прямолінійні, відверті, суворі й різкі в оцінці інших, непримиренні, схильні в усьому звинувачувати оточуючих, насмішувати, іронічні, дратівливі;

4. Підозрілий тип = 0–8 – критичні у ставленні до всіх соціальних явищ і оточуючих людей;

5. Підлеглий тип = 9–12 – сором'язливі, лагідні, легко ніякують, схильні підкорятися сильнішим людям без урахування ситуації;

6. Залежний тип = 0–8 – люди конформні, м'які, очікують допомоги і порад, довірливі, схильні до захоплення оточуючими, ввічливі;

7. Дружелюбний тип = 0–8 – схильні до співпраці, кооперації, гнучкі і компромісні при вирішенні проблем та в конфліктних ситуаціях, прагнуть бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформні, слідує правилам і принципам «хорошого тону» у відносинах з іншими людьми, ініціативні ентузіасти в досягненні цілей студентської групи, прагнуть допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов; товариські, виявляють теплоту і дружелюбність у стосунках;

8. Альтруїстичний тип = 0–8 – відповідальні у відношенні до людей, делікатні, м'які, добрі; емоційне ставлення до людей проявляється у співчутті, симпатії, турботі, ніжності; вміють підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливі і чуйні.

Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла показала наступні результати:

У 64 % респондентів – фактор А – «замкнутість – компанійськість» = 8. Студенти відкриті і добросердні, товариські і добродушні, їм властиві природність і невимуженість у поведінці, уважність, доброта, м'якосердість у стосунках. Вони охоче працюють з людьми, активні в залагодженні конфліктів, довірливі, не бояться критики, переживають яскраві емоції, одразу відгукуються на будь-які події.

Фактор В – «інтелект» = 6. Спостерігається високий рівень абстрактності мислення, швидке навчання.

Фактор С – «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» = 2. У студентів існує низька толерантність у відношенні до фрустрації, схильність до почуттів, мінливості інтересів, схильність до лабільності настрою, роздратованість, стомленість.

Фактор Е – «підлеглість – домінантність» = 6. Низький рівень, люди скромні, схильні поступатися іншим. Вони часто стають залежними, беруть провину на себе, хвилюються через свої можливі помилки. Їм властиві тактичність, покірність до повної пасивності.

Фактор F – «стриманість – експресивність» = 8. За високих оцінок люди життєрадісні, імпульсивні, веселі, енергійні,

соціальні контакти для них є емоційно значимими.

Фактор G – «схильність до почуттів – висока нормативність поведінки» = 6. Низький рівень, люди схильні до неоптимальності, впливу випадків і подій. Вони характеризуються неорганізованістю, безвідповідальністю, гнучкими установками щодо соціальних норм.

Фактор H – «скромність – сміливість» = 4. За високих оцінок людям властива соціальна сміливість, активність, готовність мати справу з незнайомими обставинами і людьми. Вони схильні до ризику, тримаються вільно.

Фактор I – «жорстокість – чутливість» = 4. За низьких оцінок у людей є самовпевненість, мужність, практичність та реалістичність суджень.

Фактор L – «довірливість – підозрілість» = 4. За низьких оцінок люди характеризуються відвертістю, довірливістю та терпимістю.

Фактор M – «практичність – розвинута уява» = 6. Люди практичні, добросовісні, орієнтуються на зовнішню реальність.

Фактор N – «прямолинійність – дипломатичність» = 8. За високих оцінок люди характеризуються розважливістю.

Фактор O – «впевненість у собі – тривожність» – 2. Люди холоднокровні, спокійні, впевнені у собі.

Фактор Q1 – «консерватизм – радикалізм» = 8. За високих оцінок люди критично налаштовані, існує наявність інтелектуальних інтересів, аналітичність мислення.

Фактор Q2 – «конформізм – нонконформізм» = 0. Люди залежні від групи, дотримуються загальних поглядів.

Фактор Q3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль» = 2. Студенти недисципліновані, існує внутрішня конфліктність уявлень про самих себе.

Фактор Q4 – «розслабленість – напруга» – 2. За низьких оцінок людям притаманні розслабленість, спокій та низька мотивація.

Фактор MD – «адекватність самооцінки» – 4. Люди не завищують своїх можливостей та не переоцінюють себе.

Згідно з методикою діагностики типу

емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища В. Бойка у респондентів виявлені ейфоричний та дисфоричний типи емоційної реакції.

За методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда у всіх досліджуваних показники за адаптивністю або дезадаптивністю, неправдивістю, прийняттям чи неприйняттям себе, прийняттям або неприйняттям інших, емоційним комфортом чи дискомфортом, внутрішнім або зовнішнім контролем, домінуванням, есканізмом (втечі від проблем) виявились у нормі.

Тест «Неіснуюча тварина». У більшості досліджуваних малюнок знаходиться посередині аркуша, що свідчить про адекватний рівень самооцінки. Наведемо опис одного малюнку. Голова повернута вліво – тенденція до рефлексії, роздумів. Лише незначна частина задумів реалізується чи хоча б починає реалізовуватися. Нерідко відбувається хвилювання перед активною дією і спостерігається нерішучість. На голові знаходяться вуха, рот, очі, ніс. Значення деталі «вуха» – пряме: зацікавити в інформації, значимість поглядів оточуючих про себе. Відкритий рот без промалювання язика і губ; особливо закреслений рот трактується як легкість появи страхів чи недовіри. Однотипність і однонаправленість форми ніг, лап – конформність суджень і установок у прийнятті рішень, їх стандартність.

Згідно з тестом на визначення сили волі у 92 % досліджених виявлено достатньо твердий характер і волю, їхні дії в основному реалістичні й зважені.

За методикою «Дифференціально-діагностичний опитувальник» (ДДО) Е. Клімова у 87 % респондентів виявлений тип професій «людина – людина», тобто це всі професії, пов'язані з обслуговуванням людей та спілкуванням.

Висновки

Таким чином, студенти-психологи мають: стабільний тип нервової системи; екстраверсію; середні рівні тривожності, фрустрації, агресивності та відсутність ригідності; високі показники за шкалою

інтернальності у сфері досягнень й міжособистісних стосунків, низькі показники у сфері невдач; низький рівень емпатії; авторитарний, агресивний чи підлеглий типи міжособистісних стосунків; компанійськість; експресивність; розважливість; ейфоричний чи дисфоричний типи емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища; адаптивність; емоційний комфорт; адекватний рівень самооцінки та інші.

У процесі дослідження визначено, що такі властивості особистості як: екстраверсія; емоційна врівноваженість; швидкий темп реакцій; висока активність; низькі рівні тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності; високі показники за шкалою інтернальності у сферах досягнень та міжособистісних стосунків; середній рівень емпатії; альтруїстичний та дружелюбний типи міжособистісних стосунків; конформізм; емоційна стабільність; висока нормативність поведінки; практичність; адекватний рівень самооцінки; ейфоричний тип емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища; адаптивність т. ін. допоможуть студентам

у їхній майбутній професійній діяльності. Водночас такі показники як: слабкий тип нервової системи; інтроверсія; емоційна неврівноваженість; повільний темп реакцій; низький рівень активності; високий рівень тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності; низькі показники за шкалою інтернальності у сферах невдач та виробничих відносин; низький чи високий рівні емпатії; підозрілий та підлеглий типи міжособистісних стосунків; прямолінійність; низький самоконтроль; нонконформізм; занадто низький чи високий рівні самооцінки; дисфоричний тип емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища, дезадаптивність; емоційний дискомфорт та інші будуть перешкоджати майбутнім фахівцям з психології.

Отже, у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з психології слід враховувати психологічні портрети студентів при індивідуальній та груповій формах навчання. В майбутніх дослідженнях потрібно буде визначити психологічний портрет успішного психолога для уточнення еталону, з яким можна буде порівнювати портрети студентів – майбутніх психологів.

Література

1. Божович Л. И. Избранные психологические труды : проблемы формирования личности / Л. И. Божович; Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 212 с.
2. Виготський Л. С. Психологія. – М. : Издательство ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
3. Кон И. С. Социологическая психология / Кон И. С. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 560 с.
4. Кряжев П. Е. Социологические проблемы личности [Текст] / П. Е. Кряжев. – М. : Высшая школа, 1971. –168с.
5. Немов Р. С. Психология : учебн. пособ. для студ. высш. учебн. завед. : В 3 кн. Кн. 1. Общие основы психологии / Р. С. Немов. – [3-е изд.]. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 688 с.
6. Петровский А. В. Психология. Словарь / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
8. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
9. Чена М.-Л.А. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / М.-Л.А. Чена. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.

А.Ш. Апішева
старший викладач кафедри психології і педагогіки,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Психологічні особливості планування розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу

У статті розглянуто психологічні фактори, що впливають на розвиток організаційної культури кафедри ВНЗ та визначають успішність виконання організаційної місії. Пропонується досліджувати в якості внутрішніх факторів мікрорівня – соціально-психологічні та індивідуально-психологічні; мезорівня (зовнішні, в межах ВНЗ) – якість підготовки фахівців; макрорівня (зовнішні, поза межами ВНЗ) – соціально-перцептивні і соціально-економічні.

У статті аналізуються можливості використання SWOT-аналізу при плануванні напрямів та розробці програми розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу для підвищення успішності діяльності кафедри.

Ключові слова: організаційна культура кафедри вищого навчального закладу; психологічні фактори розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ; планування напрямів розвитку організаційної культури кафедри

А.Ш. Апишева
старший преподаватель кафедры психологии и педагогики,
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт
имени Игоря Сикорского»

Психологические особенности планирования развития организационной культуры кафедры высшего учебного заведения

В статье рассмотрены психологические факторы, влияющие на развитие организационной культуры кафедры вузов, и определяющие успешность выполнения миссии. Предлагается исследовать в качестве внутренних факторов микроуровня – социально-психологические и индивидуально-психологические; мезоуровня (внешние, в пределах вузов) – качество подготовки специалистов; макроуровня (внешние, за пределами вуза) – социально-перцептивные и социально-экономические. Анализируются возможности использования SWOT-анализа при планировании направлений и разработке программы развития организационной культуры кафедры высшего учебного заведения для повышения успешности деятельности кафедры.

Ключевые слова: психологические факторы развития организационной культуры кафедры ВНЗ; планирование направлений развития организационной культуры кафедры.

A. Apisheva

Senior Lecturer at the Department of Psychology and Pedagogy
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Psychological features of planning of the organizational culture development in a higher educational establishment department

In the article, the psychological factors are considered that influence the development of the organizational culture in a department of a higher educational establishment (HEE) and determine the efficiency of the organizational mission accomplishment. It is proposed to study socio-psychological and individual-psychological factors as internal factors at the micro-level; the quality of the specialist training – as an external factor at the meso-level (within a HEE); socio- perceptual and economic factors – as external factors at the macro-level (outside a HEE). The possibility of SWOT analysis application is analysed for planning of different aspects and designing of the program for organizational culture development in a higher educational establishment department aimed at increasing the efficiency of the department's activities.

Key words: psychological factors of the organizational culture development in a HEE department; planning of the aspects of the organizational culture development in a HEE department.

Постановка проблеми

Організаційна культура ВНЗ є інтегральним утворенням з організаційних культур його підрозділів (факультетів, кафедр), кожна з яких є результатом взаємопроникнення організаційних культур науково-педагогічних колективів та студентського середовища. Планування напрямів розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ має відбуватися у відповідності до соціальної місії навчального закладу. «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [5]. Реалізація цієї місії залежить від успішності адаптації ВНЗ до стрімкого перебігу зовнішніх умов та нерозривним чином пов'язана з внутрішніми змінами освітнього середовища. Необхідною умо-

вою реалізації цього процесу є встановлення успішної психолого-педагогічної взаємодії викладачів і студентів.

Важливе значення у вирішенні означених проблем відіграє планування розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ. Вирішення цього завдання потребує вивчення внутрішніх і зовнішніх психологічних факторів, що впливають на успішність діяльності кафедри, та застосування сучасного науково-методичного інструментарію планування розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В сучасній психологічній літературі проблема розвитку організаційної культури знайшла відображення в роботах зарубіжних та вітчизняних дослідників [6; 10; 11]. У публікаціях, присвячених дослідженню організаційної культури освітніх організацій розкрито сутність, функції, її види, інструментарій дослідження організаційної культури [3; 4; 7; 8; 9]. В психологічних дослідженнях організаційна культура навчальних закла-

дів розглядається в контексті підвищення ефективності управління навчальним закладом (Р. М. Гайнутдінов, Л. М. Карамушка, Г. І. Мальцева, М. М. Поташник, Ю. В. Радченко, О. Б. Томілін, С. Н. Фазульянова, О. А. Філь, А. М. Шевченко та ін.). Низку досліджень присвячено: питанням вдосконалення професійно-освітнього середовища (В. І. Гордієнко), особливостям сприймання організаційної культури ВНЗ загалом і академічної групи зокрема в контексті формування психологічної готовності студентів до роботи на підприємстві (Л. Н. Захарова); пропонуються моделі системи виховання студентів на основі організаційної культури ВНЗ (М. В. Ніколаєв); організаційна культура розглядається як чинник становлення професійної ідентичності студентів (О. В. Ішук). Організаційна культура вивчається в контексті: соціально-психологічного клімату в колективі (С. В. Мискін), розвитку психологічної культури викладача технічного університету (О. В. Винославська), формування позитивного іміджу викладача вищої школи (Л. Ю. Донська, О. В. Шликова), використання PR-технологій для створення позитивного іміджу навчального закладу (Д. А. Горбаткін, Е. А. Ізмайлова, А. А. Кононенко та інші).

Недостатньо вивченою є проблема планування розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ з урахуванням психологічних факторів.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки психологічні показники, що аналізуються дослідниками, недостатньо формалізовані, мають різні етимологічні характеристики, виникає необхідність використання такого методичного інструментарію для планування розвитку організаційної культури, який, з одного боку, передбачав широке використання експертних оцінок, а з іншого – дозволяв використовувати певні кількісні вимірювання психологічних показників як внутрішнього, так і зовнішнього середовища кафедри. Нами визначено таку **мету дослідження**: удосконалення використання

науково-методичного інструментарію планування розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу на основі визначення внутрішніх і зовнішніх психологічних факторів, що впливають на її розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз наукових джерел [6; 8; 11] дозволив запропонувати наступне визначення організаційної культури кафедри вищого навчального закладу як систему існуючих на рівні колективної і індивідуальної свідомості працівників базових уявлень щодо місії, цінностей, моральних принципів, норм та правил поведінки, що визначають характер взаємодії в колективі та психолого-педагогічної взаємодії викладачів і студентів, спрямованих на професійне зростання викладачів і успішне професійне становлення студентів.

Планування розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ передбачає вибір напряму розвитку, який має здійснюватися поетапно.

На першому етапі досліджується успішність діяльності кафедри, її організаційна культура. Досліджуючи успішність діяльності кафедри, визначаються фактори, які впливають на результативність роботи колективу.

Спираючись на системний підхід, ці фактори пропонуємо розглядати як внутрішні на мікрорівні в межах кафедри та зовнішні по відношенню до кафедри. Зовнішні фактори будемо розглядати на мезорівні в межах ВНЗ та факультету та макrorівні поза межами навчального закладу (Рис. 1).

В якості факторів макrorівня, що впливають на розвиток організаційної культури ВНЗ, можуть розглядатися соціально-перцептивні (імідж ВНЗ, імідж кафедри, імідж випускників) і соціально-економічні (попит на фахівців випускників та стан галузі напряму підготовки фахівців). Необхідно відзначити, що соціально-перцептивні фактори суттєво залежать від якості підготовки фахівців.

Рис. 1. Групи факторів розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу

Саме якість підготовки фахівців власне виступає складовою місії ВНЗ загалом та кафедри зокрема, визначає успішність діяльності кафедри та впливає на розвиток організаційної культури кафедри. На мезорівні взаємозв'язок організаційної культури з зовнішнім середовищем, зокрема зі студентським середовищем, здійснюється через психолого-педагогічну взаємодію викладачів і студентів в процесі навчально-виховної і науково-дослідної діяльності. Ланка «викладач – студенти» виступає найважливішим системним зв'язком кафедри з безпосереднім зовнішнім середовищем в межах вищого навчального закладу. Результат психолого-педагогічної взаємодії позначається на якості підготовки фахівців, що знаходить, на наш погляд, свій прояв в об'єктивній та латентній результативності, професійній ідентичності студентів, усвідомленні студентами майбутньої професії як творчої,

формуванні соціальної відповідальності майбутніх фахівців за результати своєї професійної діяльності тощо. Як визначає Карамушка Л.М., психологічна готовність до професійної діяльності, котра виникає як результат цілеспрямованої підготовки студентів і визначає їхню подальшу професійну успішність, складається із когнітивної, операційної, мотиваційної і особистісної складових [7]. Когнітивна та операційна складові психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності відображаються показниками об'єктивної результативності. Латентна психолого-педагогічна результативність у нашому дослідженні відображає мотиваційну та особистісну складові.

Аналіз соціально-психологічних факторів мікро-рівня, дозволяє з'ясувати їх характер, вплив на організаційну культуру кафедри, виявити внутрішньокафедральні системні зв'язки. Системними зв'язками

виступають «завідувач – викладач (працівник)» – вертикальний зв'язок; «викладач (працівник) – викладач (працівник)» – горизонтальний зв'язок. Дослідження факторів, що впливають на розвиток організаційної культури кафедри має здійснюватись через бачення основної організаційної мети, характер вертикальних і горизонтальних зв'язків та критерії оцінювання керівником та працівниками успішності діяльності кафедри. Серед факторів внутрішнього середовища пропонується розглядати: спрямованість завідувача кафедри на розвиток організаційної культури; характер соціально-психологічної внутрішньої напруженості в кафедральному середовищі; психологічні особливості взаємодії працівників.

Були проведені дослідження організаційної культури кафедр ВНЗ за допомогою методики К. Камерона та Р. Куїнна OCAI [6]. Респондентам (працівникам кафедр) пропонувалося оцінити «існуючий» стан організаційної культури та її «бажаний» стан в майбутньому для більшої успішності кафедри. Незалежно від існуючого стану організаційної культури, виявлено наступну тенденцію: бажання знизити частку ієрархічної та ринкової складових при одночасному збільшенні кланової та адхократичної складових. Це має враховуватись при плануванні розвитку організаційної культури кафедри. Разом з тим, великої ваги набуває характер розбіжностей між існуючими та бажаними значеннями показників організаційної культури, що може спричиняти соціально-психологічну внутрішню напруженість та загрожувати психологічній безпеці працівників. Якщо розбіжності є суттєво значущими, то організаційну культуру будемо розглядати як несприятливу. Відсутність суттєвих розбіжностей відповідно будемо вважати показником низької соціально-психологічної внутрішньої напруженості та розглядати таку організаційну культуру як сприятливу щодо психологічної безпеки працівників кафедри.

Сприятливість характеру організаційної культури не є достатньою умовою психологічної безпеки викладачів, оскільки

цей соціально-психологічний показник відображає лише системну ланку «кафедра-викладач». При цьому в системній ланці «викладач-студент» може виникати певний рівень напруженості, що може призводити до появи індивідуально-психологічної небезпеки викладачів в освітньому середовищі. Фактор психологічної безпеки працівників, який відносимо до індивідуально-психологічних, має бути невід'ємною складовою організаційної культури кафедри.

Також фактором індивідуально-психологічного рівня, що впливає на виконання основної місії вищого навчального закладу, зокрема забезпечує якість підготовки фахівців, їхню професійну ідентичність, виступає професійна ідентичність викладачів [4].

На другому етапі планування напрямів розвитку організаційної культури кафедри пропонується застосовувати SWOT-аналіз, який передбачає проведення сумісного вивчення факторів зовнішнього та внутрішнього середовища кафедри [1]. Результати SWOT-аналізу є підставою для прийняття управлінських рішень щодо розробки програми розвитку організаційної культури кафедри в контексті основних видів діяльності, розробки можливих альтернативних напрямів розвитку організаційної культури кафедри в цілому.

Відповідно до методики проведення SWOT-аналізу для виявлення можливостей і загроз у зовнішньому середовищі, а також з урахуванням сильних і слабких сторін кафедри аналізують: внутрішнє середовище; зовнішнє середовище безпосереднього оточення; макросередовище. В нашому дослідженні внутрішнє середовище – кафедра з її організаційною культурою – мікро-рівень; зовнішнє середовище безпосереднього оточення кафедри в межах університету – студентське середовище – мезорівень; поза межами навчального закладу – зовнішнє середовище – макрорівень. Системний аналіз факторів макросередовища, мезо та мікросередовища надає можливість отримати інформацію щодо обмежень (загроз) та можливостей у подальшому розвитку організаційної культури.

Проведені дослідження дали змогу сформулювати орієнтовний перелік сильних/слабких сторін кафедри, що впливають на подальший розвиток організаційної культури.

Наприклад, як показали результати проведених досліджень, серед сильних сторін організаційної культури кафедри були виявлені такі:

- ініціювання та впровадження завідувачем кафедри інноваційних змін в діяльність кафедри;

- розробка та доведення до співробітників кафедри критеріїв успіху, які показують, як визначається «перемога» і що саме буде винагороджуватись;

- впровадження взаємообміну об'єднувальними цінностями організаційної культури кафедри між завідувачем кафедри та працівниками;

- низький рівень соціально-психологічної напруженості, обумовлений збалансованістю уявлень працівників між «існуючими» та «бажаними» показниками організаційної культури;

- високий рівень психологічної безпеки працівників, обумовлений характером психолого-педагогічної взаємодії зі студентами;

- високий рівень професійної ідентичності викладачів;

- інформування викладача про оцінку студентами результатів його праці;

- дотримання етичних правил взаємин з колегами і студентами.

Необхідно зазначити, що трактування сильних і слабких сторін не є однозначним, оскільки на ці характеристики організаційної культури значно впливає специфіка кафедри в педагогічному процесі.

Після аналізу внутрішнього і зовнішнього середовища кафедри і складання переліку сильних і слабких сторін, а також загроз і можливостей, встановлюються парні комбінації між ними. Завершальним кроком вибору напрямів розвитку організаційної культури кафедри є виявлення проблем, які існують щодо розвитку організаційної культури кафедри та оцінювання можливих альтернатив. Визначені альтернативи дають підстави для при-

йняття управлінських рішень щодо вибору напрямку подальшого розвитку організаційної культури та розробки відповідної програми.

Планування розвитку організаційної культури кафедри здійснюється у вигляді програми, в якій чітко визначені терміни виконання, необхідні ресурси та відповідальні особи. Успіх виконання програми залежить від чіткості поставлених цілей і повноцінного програмного забезпечення. Цілі програми повинні бути вимірюваними і конкретними. Звичайно, програми мають декілька варіантів реалізації, оскільки динамічні зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищах мають вірогідний характер і не піддаються стовідсотковому прогнозуванню.

Для забезпечення досягнення поставлених цілей необхідно постійно удосконалювати організаційну культуру кафедри з урахуванням особливостей кафедр, їх місця в педагогічному процесі.

В програмі розвитку організаційної культури кафедри має бути передбачено: доведення до відома працівників головних цілей, стратегічних цінностей, норм та правил поведінки у ВНЗ, підтримку психологічної безпеки працівників, покращення умов праці, налагодження системи комунікацій, розробку етичного кодексу [2] та стандартів поведінки щодо нього.

Висновки

1. В основу планування розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу мають бути покладені місія та основні цілі, які вищому навчальному закладу належить досягнути, та відповідні напрями розвитку ВНЗ.

2. Процес планування розвитку організаційної культури кафедри ВНЗ складається з послідовності етапів, що передбачають дослідження успішності діяльності кафедри, її організаційної культури, визначення та аналіз психологічних факторів, що впливають як на результативність роботи колективу, так і розвиток організаційної культури.

3. При дослідженні організаційної культури кафедр ВНЗ за допомогою методики

К. Камерона та Р. Куінна OCAI, збалансованість між «існуючими» та «бажаними» показниками організаційної культури може розглядатися як сильна сторона. Якщо виявляється суттєва незбалансованість зазначених показників, то це можна вважати слабкою стороною організаційної культури і потрібно враховувати при розробці програми розвитку кафедри.

4. Пропонуємо здійснювати планування розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу з допомогою SWOT-аналізу, що передбачає широке використання експертних оцінок, дає можливість сумісно використовувати певні кількісні вимірювання показників як внутрішнього, так і зовнішнього сере-

довища кафедри. Застосовування цього науково-методичного інструментарію допомагає оцінити альтернативні варіанти напрямів розвитку організаційної культури кафедри, сприяє прийняттю управлінських рішень щодо розробки програми розвитку організаційної культури кафедри. Цілі програми мають бути вимірjuваними і конкретними.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні взаємозалежності організаційної культури кафедри ВНЗ та результатів її діяльності, розробці системи психологічного супроводу імплементації психолого-діагностичного інструментарію щодо планування розвитку організаційної культури кафедри.

Література

1. Арутюнова Д.В. Стратегический менеджмент / Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ. – 2010. – 122 с.
2. Винославська О.В. Етичний кодекс університету як система координат для ділової поведінки учасників навчально-виховного процесу. // Вісник НТУУ «КПІ»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2011. – №3(33). – С. 106-110.
3. Гордієнко В. І. Аналіз методів дослідження організаційної культури професійно-освітніх середовищ // Наукові записки НАУКМА. Психологічні, педагогічні науки та соціальна робота. Т. 47. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2005. – С. 60-67.
4. Ішук О.В. Організаційна культура вищого навчального закладу як чинник становлення професійної ідентичності студентів: автореф. ... канд. психологічних наук, спец.: 19.00.10 – організаційна психологія; економічна психологія / О. В. Ішук. – К.: Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2013. – 20 с.
5. Закон України про вищу освіту. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
6. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн / пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
7. Карамушка Л. М. Психологічні основи управління закладами середньої освіти. Дисерт. на здоб. наук. ст. докт. психол. наук, 19.00.05. 2000, Київ. – 481 с.
8. Карамушка Л.М. Психологічні детермінанти розвитку організаційної культури: Монографія / Л.М. Карамушка, О.В. Креденцер, К.В. Терещенко [та ін.] ; за ред. Л.М. Карамушки. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 288 с.
9. Серкіс Ж. В. Психологічні умови підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів до формування організаційної культури школи. Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Центрального інст-т післядипломної освіти АПН України – К., 2004. – 268 арк.
10. Суходольський Г.В. Организационная психология. – Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 256 с.
11. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство. Построение, эволюция, совершенствование. / Пер. с англ. под ред. В.А. Спивака. – СПб.: Питер, 2008. – 336 с.

УДК 740

І.О. Марущак
аспірант кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»
Науковий керівник: Сингаївська І.В., к.психол.н., доц.

Соціально-психологічний тренінг як засіб особистісного розвитку студентів

У статті представлені результати дослідження впливу соціально-психологічного тренінгу на особистісний розвиток студентів. Доведено його ефективність за результатами дослідження після проходження студентами тренінгової програми.

Ключові слова: розвиток особистості, тренінг, соціально-психологічний тренінг, спрямованість, мотивація, самооцінка, цінності.

И.А. Марущак
аспирант кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»
Научный руководитель: Сингаевская И.В., к.психол.н., доц.

Социально-психологический тренинг как средство личностного развития студентов

В статье представлены результаты исследования влияния социально-психологического тренинга на личностное развитие студентов. Доказана его эффективность по результатам исследования после прохождения студентами тренинговой программы.

Ключевые слова: развитие личности, тренинг, социально-психологический тренинг, направленность, мотивация, самооценка, ценности.

I. Maruschak
PhD student of Psychology
KROK University
I.Syngaivska, PhD (Psychological sciences),
Associate Professor, Head of the Department of Psychology
of KROK University

Social and psychological training as a means of students' personal development

In Article there are the results of the research influence of socio-psychological training on students' personality development. Its effectiveness was proved on the study after passing the student training program.

Keywords: personal development, training, social and psychological training, direction, motivation, self-appraisal, values.

Постановка проблеми

Інтерес до застосування активних групових методів впливу таких, як психологічний тренінг, весь час зростає. Старі прийоми і методи діяльності вже мало допомагають. Психологічний тренінг може вирішити чимало актуальних проблем, що виникають в особистісному розвитку.

Соціально-психологічний тренінг – це форма спеціально організованого спілкування, психологічний вплив якого заснований на активних методах групової роботи. Під час тренінгу значно ефективніше вирішуються питання розвитку особистості, успішно формуються комунікативні навички.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема особистісного розвитку знаходилася і знаходиться в центрі уваги вітчизняної та зарубіжної психології (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, І.Д. Бех, О.О. Бодальов, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, О.Ф. Лазурський, О.М. Леонтьєв, В.М. Мясищев, А.В. Петровський, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, В.Д. Шадриков, Д.Б. Ельконін та ін.; А. Адлер, Ж. Піаже, К. Рогджерс, З. Фрейд, В. Штерн, Е.Еріксон, К. Юнг та ін.).

Традиційним підходом у дослідженні особистості студента є вивчення її підструктур; окремо вивчаються частини, а потім на їхній основі відтворюється ціле. Але ні окремі характеристики, ні їх сукупність не зможуть дати уявлення про цілісність людської особистості. У живих системах не частини визначають ціле, а ціле визначає частини. Цілісний підхід до особистості як до функціонального органу, розпочатий Л.С. Виготським, О.М. Леонтьєвим, далі розвинув Б.С. Братусь.

Розвиток особистості – процес, який триває протягом усього життя (концепція «необмеженого розвитку» – Б.Г. Ананьєв, О.В. Брушлінський, О.В. Запорожець, Е. Еріксон та ін.). Від того, як протікає процес розвитку особистості у студентському віці, залежить якість професійної підготовки майбутніх фахівців.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Не досліджено вплив соціально-психологічного тренінгу на особистісний розвиток студентів.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз дослідження проблеми розвитку особистості студентів шляхом соціально-психологічного тренінгу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Психологічно пізнати студента – це означає отримати інформацію про психологічні особливості: емоції, мотивацію, здібності, темперамент, характер, ставлення людини до себе, до інших людей, до подій життя і т.д. Все це необхідно знати, щоб краще розуміти студента, мати можливість встановити з ним контакт, в разі необхідності вплинути на нього [1].

Студентство – це час реального переходу до справжньої дорослості, перші ознаки якого з'являються в підлітковому віці. В юності процес оформлення особистості ще не завершується, він активно продовжується і надалі. Однак багато з того, що людина як особистість набуває в шкільні роки, залишається з нею на все життя і значною мірою визначає її долю. У час юності чіткіше вимальовується індивідуальний вигляд кожної молодої людини, ясніше виступають її індивідуальні особливості, які у сукупності визначають склад її особистості.

Спрямованість мотиваційної сфери особистості найбільш яскраво проявляється в юності. Юність, на думку В.І. Слободчикова, – завершальна стадія ступеня персоналізації. Головні новоутворення юнацького віку – саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, установка на свідому побудову власного життя, поступове вrostання в різні сфери життя [2].

Розвиток самооцінки, стабільного образу «Я» отримує свій якісний розвиток в юнацькому віці (А.Н. Леонтьєв, Д.І. Фельдштейн, Д. Б. Ельконін та ін.). Самооцінка,

тобто оцінка особистості самої себе, своїх якостей і своїх можливостей, значною мірою визначає соціальну адаптацію особистості, є регулятором поведінки і діяльності [3 с. 80]; забезпечує суб'єктну активність у діяльності, фарбуючи процес «особистісним змістом» [4] виконує функції мобілізації власних сил, реалізації прихованих можливостей, творчого потенціалу [5]. Від самооцінки залежать взаємини людини з оточуючими людьми, її критичність і вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач. Самооцінка стає дуже важливим елементом самосвідомості особистості.

Дослідження проводилось серед студентів 1–5 курсів спеціальності «Психологія» в Університеті економіки та права «КРОК» м. Києва та студентів 4-го курсу спеціальності «Клінічна психологія» Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Досліджувалися особливості особистісного розвитку, а саме спрямованість особистості, мотивація, цінності та самооцінка. Вибірка складалась зі студентів віком від 17 до 24 років. З них 40 – дівчат, 16 – хлопців.

В дослідженні використано методики: Методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса (Опитувальник Смекала-Кучера), Опитувальник А.А. Реана «Мотивація успіху і боязнь невдачі» (МУН), Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, Тест Q-Сортування (методика В. Стефенсона, метод q-sort technique).

1. Спрямованість

Спрямованість на справу переважає, її виявлено у 41,7% досліджуваних. Середній рівень спрямованості на себе виявля-

но у 35% досліджуваних. Менший рівень спрямованості на спілкування (на взаємодію) виявлено у 20% досліджуваних. Низький рівень спрямованості на себе та справу – у 3,3%. (рис. 1.)

2. Мотиваційна сфера.

У результаті аналізу отриманих даних: високий рівень мотивації на успіх – 46,7%. Середній рівень яскраво не виражений, тенденція мотивації на успіх – 30%. Менший рівень яскраво не виражена мотивація – 10%, тобто мотивація може бути як на успіх, так і на невдачу. Менший рівень яскраво не виражений, тенденція мотивації на невдачу – 8,3% та мотивація на невдачу – 5%. Тенденція мотивації на невдачу майже не виражена. (рис. 2.)

3. Самооцінка та поведінка в групі.

У результаті аналізу отриманих даних: в парі «залежний – не залежний»: високий рівень не залежний – 63,3%. Середній рівень залежний – 31,7%. Низький рівень амбівалентний – 5%. В парі «товариський – нетовариський»: високий рівень не товариський – 80%. Низький рівень товариський – 13,3%. Та низький рівень амбівалентний – 6,7%. В парі «прийняття боротьби – ухилення від боротьби»: високий рівень прийняття боротьби – 80%. Низький рівень ухилення боротьби – 10%. Та низький рівень амбівалентний – 10%. (рис. 3.)

4. Ціннісні орієнтації.

У результаті аналізу отриманих даних ми можемо зробити такі висновки: до першого рангу ввійшли такі цінності як любов; здоров'я; наявність хороших і вірних друзів; матеріальне забезпечення; щасли-

Рис. 1. Розподіл досліджуваних за спрямованістю (Опитувальник Смекала-Кучера)

Рис. 2. Розподіл досліджуваних за мотивацією (Опитувальник Реана)

ве сімейне життя; впевненість в собі. До другого рангу цінностей увійшли: життєва мудрість; продуктивне життя; цікава робота; активне життя; свобода; розвиток. До третього рангу цінностей увійшли: щастя інших; краса природи і мистецтва; задоволення, розваги; творчість; пізнання. (рис. 4)

Найважливішими цінностями для досліджуваних виявилися: здоров'я, впевненість у собі, любов. Найменше важливі: суспільне покликання, творчість, краса природи і мистецтва, щастя інших. (рис. 5)

Після проведення дослідження було створено авторський тренінг особистісно-

го розвитку, що складався з 5 занять.

Порівняння результатів до тренінгу та після тренінгу двох груп показали такі результати. В експериментальній групі відбулися зміни: спрямованість на себе та спрямованість на справу зменшилась, спрямованість на спілкування збільшилась, також зникла роздвоєність спрямованості на себе та справу. Можемо сказати, що програма тренінгу позитивно вплинула на досліджуваних. В контрольній групі також відбулися зміни: значно знизилася спрямованість на себе, з'явилася спрямованість на спілкування та підвищився відсоток спрямованості на справу. Може-

Рис. 3. Розподіл досліджуваних за самооцінкою (Опитувальник В. Стефансона (Q-сортування))

ТЕРМІНАЛЬНІ ЦІННОСТІ

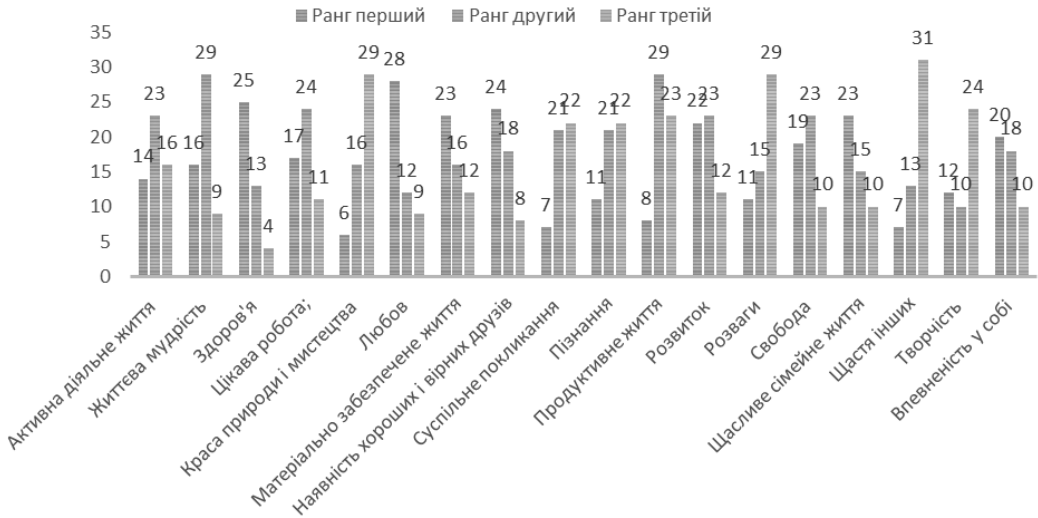

Рис. 4. Розподіл досліджуваних за термінальними цінностями
(Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)

мо стверджувати, що в експериментальній групі відбулися значніші зміни, чим в контрольній групі.

Значні зміни відбулися в учасників експериментальної групи щодо мотивації студентів. Відсоток мотивації на успіх збільшився в двічі, також зник показник «яскраво не виражена мотивація, з тенден-

цією мотивації на невдачу». Яскраво не виражена мотивація, з тенденцією на невдачу, трансформувалася в тенденцію «мотивація на успіх». Можемо стверджувати, що тренінг позитивно вплинув на мотивацію студентів першого курсу. Контрольна група показала незначні зміни, вони відбулися тільки щодо мотивації на успіх в бік

ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ЦІННОСТІ

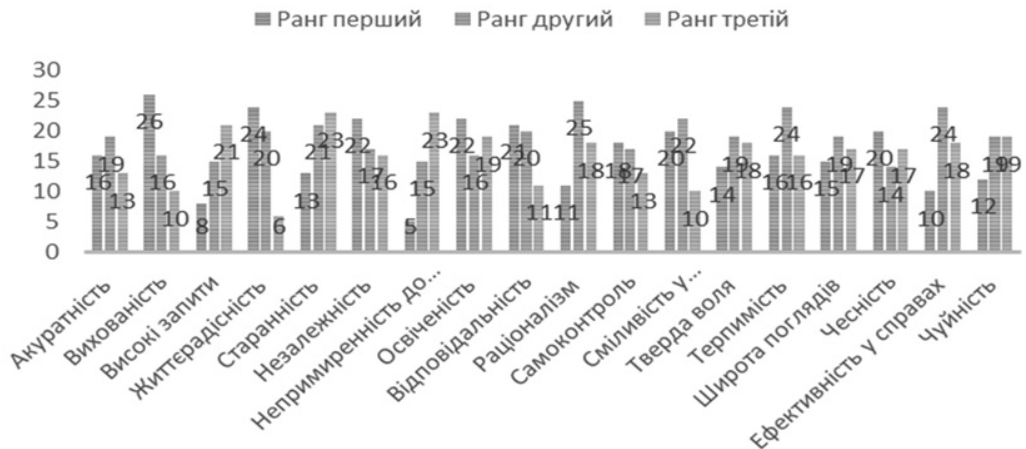

Рис. 5. Розподіл досліджуваних за інструментальні цінності
(Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)

позитивних, зовсім не виявилось яскраво не вираженої мотивації.

В експериментальній групі відбулися позитивні зміни в самооцінці та поведінці. Виділився показник «товариський», якого до проходження тренінгу не було виявлено, також можемо зазначити, що знизився відсоток показника «незалежний» та збільшився відсоток показника «залежний». В контрольній групі майже не відбулось змін, можемо помітити тільки збільшення відсотка показника «незалежний» за рахунок трансформації показника «амбівалентний» у «незалежний».

В експериментальній групі відбулися наступні зміни в ціннісних орієнтирах в першому ранзі термінальних цінностей: якщо до тренінгу переважали абстрактні цінності, то після вони поділися порівну. Також до тренінгу переважали цінності особистісного життя, а після занять проявилися цінності професійної самореалізації. В контрольній групі відбулися зміни в першому ранзі термінальних цінностей: після першої проби цінності абстрактні та конкретні поділись порівну, а після другої проби абстрактні переважали над конкретними.

В експериментальній групі інструментальні цінності отримали такі зміни: в першому ранзі до тренінгу переважають етичні цінності та дещо менше цінності спілкування, а після тренінгу переважають цінності спілкування. Переважають індивідуалістичні цінності до тренінгу та після тренінгу теж. До тренінгу переважали цінності самоствердження, а після – цінності прийняття інших людей. В контрольній групі відбулися зміни: перша проба в першому ранзі переважає цінності

справи, а цінність спілкування, та етичні цінності ділять між собою по одній позиції, після другої проби відбулися: зміни переважають цінності спілкування та зникли етичні цінності.

Висновки

Було проведене емпіричне дослідження особистісного розвитку студентів: спрямованості особистості, мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, самооцінки та поведінки в групі. Отримані результати показали, що в групі досліджуваних переважає мотивація на успіх. У студентів з мотивацією на успіх переважає спрямованість на справу, що ж до самооцінки та поведінки в групі, то студенти не залежні, не товариські та з прийняттям боротьби, тобто переважає прагнення до боротьби, завзятість у досягненні мети, наполегливість у відстоюванні власних поглядів, вимогливість до оточуючих і непохитність волі, принциповість в оцінках. Ціннісні орієнтири: здоров'я, впевненість у собі, любов.

Авторський тренінг особистісного розвитку студентів, який складався з 5 занять, спрямованих на розвиток комунікативних здібностей, мотивацію та самооцінку, привів до якісних змін. Результатом впровадження тренінгу стали такі зміни у студентів експериментальної групи: з'явилася спрямованість на взаємодію/спілкування, яка раніше була майже не виражена, збільшилася вдвічі мотивація на успіх. Також до позитивних змін після проходження тренінгу особистісного розвитку можна додати зміни в самооцінці та поведінці в групі. Виділився показник «товариський», якого до проходження студентами тренінгу не було виявлено. Відбулися зміни і в ціннісних орієнтаціях студентів.

Література

1. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 360 с.
2. Венгер Л.А. Педагогика способностей / Л.А. Венгер. – М.: Знание, 1973. – 96с. – С.311.
3. Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 416 с: (Серия «Мастера психологии»).
4. Мерлин В.С. Социально-типические свойства личности в типологическом конфликте // Вопросы современной психоневрологии: Тр. ин-та им. В.М. Бехтерева АМН СССР, – М., 1984. – Т. 33. – С. 17.
5. Захарова А.В. Структурно-динамическая модель самооценки. // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С.6-14.

УДК 159.922.6

А.Є. Смірнов
*аспірант кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»
Науковий керівник: Сингаївська І.В., к.психол.н., доц.*

Агресивність підлітків та її вплив на міжособистісні стосунки

У статті досліджено зв'язки між агресивністю як особистісною рисою, мотивацією аффіліації та якістю міжособистісних стосунків підлітків.

Ключові слова: *агресія, агресивність, проблеми комунікації в підлітковому віці.*

А.Е. Смирнов
*аспирант кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»
Научный руководитель: Сингаевская И.В., к.психол.н., доц.*

Агрессивность подростков и её влияние на межличностные отношения

В статье исследована связь между агрессивностью как личностной чертой, мотивацией аффилиации и качеством межличностных отношений подростков.

Ключевые слова: *агрессия, агрессивность, проблемы коммуникации в подростковом возрасте.*

Smirnov
*postgraduate student of the Department of psychology,
University of Economics and law «KROK»
Supervisor: Singaevskaya I., candidate of psychology science, Assoc. prof.*

The teenagers' aggressiveness and its impact to interpersonal relationships

In the article I researched the links between the level of aggressiveness as personality traits, motivation affiliation and the quality of interpersonal relationships of teenagers.

Keywords: *aggression, communication problems in adolescence.*

Постановка проблеми

В останні роки кількість агресивних дій, вчинених підлітками, помітно зросла в багатьох країнах світу. Так, Т. Боулбі пише, що більше половини усіх засуджених судами у США за скоєння злочинів ще не досягли 21-річного віку, а серед підлітків, молодших за 14 років, правопорушники становлять приблизно одну шосту. Серед усіх видів скоєних злочинів «особливо тяжкі» і «тяжкі» притаманні саме підлітковій групі злочинців. В Україні також спостерігається тенденція до погіршення криміногенної ситуації в підлітковому середовищі. Так, відсоток підлітків, які керуються девіантною поведінкою відносно загального їх числа станом на 2012 рік становив 24,3%. Причому, на тлі зменшення рівня дрібних девіантних вчинків, скоєних підлітками, зростає рівень «тяжких» і «особливо тяжких» злочинів, істотним елементом яких є жорстокі прояви агресії [8].

Причини такого зростання злочинності підлітків загалом і пов'язаних з агресією зокрема являють досить складний, поліфакторний феномен. Але слід звернути увагу на те, що значна кількість підлітків, які скоїли злочин або різного роду жорстокі, агресивні дії, характеризуються оточуючими, як цілком звичайні і нормальні члени суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема агресії є однією з найбільш гострих та актуальних і на фундаментально-теоретичному, і на прикладному рівнях досліджень психологів різних шкіл і напрямів (Р. Ардрі, А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Берон, Д. Долорд, Д. Зільман, К. Лоренц, Н. Міллер, Д. Тедеші, Р. Фельсон, С. Фешбах, З. Фрейд та ін.). Розробці практичної сторони агресії у підлітковому періоді присвячені праці ряду зарубіжних і вітчизняних науковців (К. Додж, М. Каплан, К. Лебединська, Ю. Можгінський, А. Патерсон, М. Райська, А. Стаценко, Г. Сухарева, Р. Хусман та ін.) [1].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні недостатньо досліджена проблема зв'язку між рівнем агресивності як особистісної риси, мотивацією афіліації та якістю міжособистісних стосунків підлітків.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз впливу рівня агресивності підлітків на якість їхніх міжособистісних стосунків.

Виклад основного матеріалу дослідження

Підлітковий вік охоплює період від 12 до 17 років, що відповідає сучасному шкільному віку. У цей період в особистості дитини відбуваються складні і суперечливі зміни, на підставі чого зазначений вік ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним руйнуванням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини. Відбуваються вони протягом порівняно короткого часу, здебільшого бувають несподіваними і надають процесу розвитку бурхливого характеру. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах проявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість, агресивність). Підлітковий вік називають перехідним і тому, що у цей період відбувається перехід від дитинства до юності, від незрілості до зрілості. Ця особливість проявляється в фізичному, розумовому, моральному, соціальному та духовному розвитку особистості.

Часто через нерозуміння та намагання відторгнення неминучих змін, підліток намагається заховатись від усіх і вирішити все сам. Але розібратися в усьому самому виявляється досить складно і здається неможливим. В цей час підліток переконує себе у власній непотрібності і почуває себе самотньо, починає ставитись до

оточуючих з недовірою, або зовсім їх відштовхує. Такі дії підлітка зі сторони здаються не зрозумілими, а інколи ворожими, що в свою чергу провокує виникнення конфліктних ситуацій. Велика кількість конфліктів разом із певними змінами особистості впливає на виникнення агресивної поведінки у підлітковому віці, як засобу самозахисту.

З іншої сторони, на формування та встановлення агресивної поведінки можуть впливати такі фактори, як проблеми у спілкуванні з сім'єю, приклади девіантної поведінки оточуючих (однокурсників, друзів, знайомих), демонстрація проявів агресії засобами масової інформації. Підліткова агресія є досить специфічною, адже в цей віковий період її дуже складно контролювати, а її прояви є «заразними» для однолітків. Проявами підліткової агресії можуть бути: сварки, бійки, використання нецензурної лексики, відкрита провокація щодо оточуючих, навмисне розпалювання конфліктів тощо. Досить часто підліток демонструє агресивні дії для того, щоб привернути до себе увагу або здобути певне визнання серед оточуючих. Саме питання впливу підліткової агресії на міжособистісні стосунки обумовило проведення психологічного дослідження, представленого в цій статті.

Дослідження проводилось на учнях двох шкіл, а саме на учнях спеціалізованої школи №85 з поглибленим вивченням англійської мови та російською мовою викладання та на учнях Слов'янської гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов.

Обидва заклади розташовані на території міста Києва. У школі №85 для проведення дослідження було обрано учнів 8 класу, в якому навчається 26 учнів (11 дівчат та 15 хлопців) віком від 13 до 14 років. У Слов'янській гімназії у дослідженні взяли участь учні 9 класу, це 24 учні (9 дівчат та 15 хлопців) віком від 14 до 15 років. Загалом вибірка дослідження складається з 50 респондентів віком від 13 до 15 років.

Для дослідження агресивності підлітків та її впливу на міжособистісні стосунки були обрані наступні методики: метод соціометрії, методика «Мотивація афіліації» А. Меграбяна в модифікації М. Магомед-Емінова, опитувальник Л. Почебут, спрямований на діагностику агресивної поведінки.

Отримані результати за проведеними методиками представлені нижче у формі діаграм.

Згідно з результатами, у 8 учнів (34,6%) переважає прагнення до прийняття, у 11 учнів (42,4%) переважає страх відторгнення, 2 учні (7,6%) мають показники високого рівня ПП і СВ, 4 учні (15,4%) мають показники низького рівня ПП і СВ. З цього можна зробити висновок, що домінуючими типами мотивації афіліації в учнів 8 класу є прагнення до прийняття та страх відторгнення.

Згідно з результатами, у 8 учнів (33,6%) переважає прагнення до прийняття, у 7 учнів (29,1%) переважає страх відторгнення, 2 учні (8,4%) мають показники високого рівня ПП і СВ, 7 учнів (29,1%) мають показники низького рівня ПП і СВ. З цього

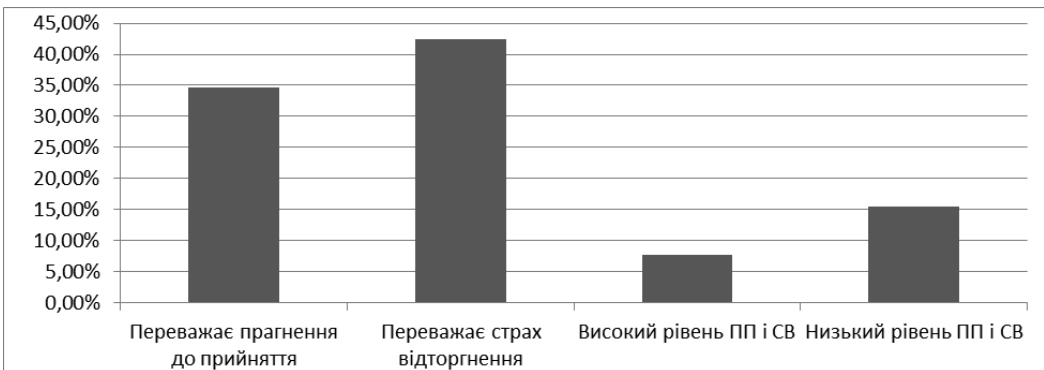

Рис. 1. Результати дослідження за методикою «мотивація афіліації» учнів 8 класу

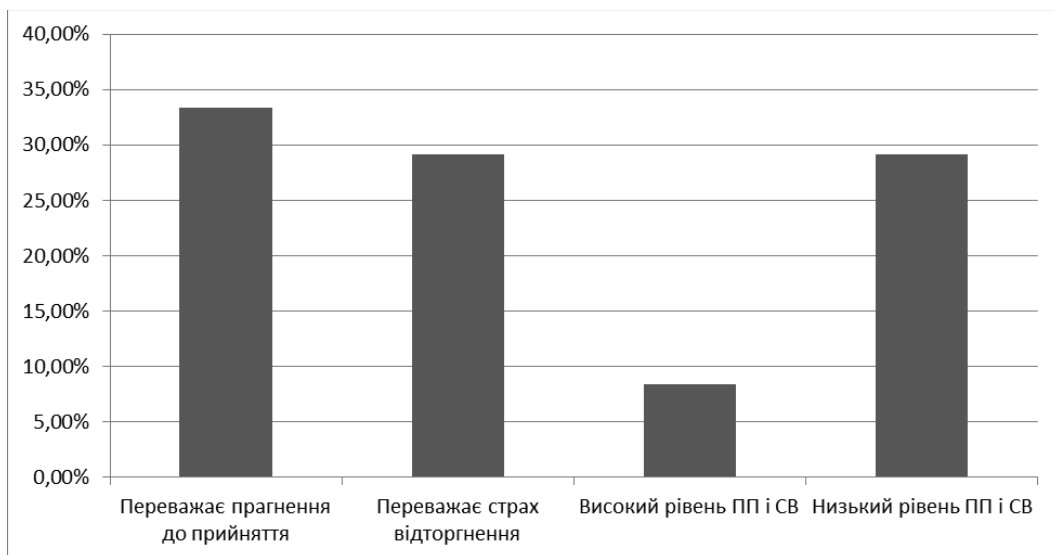

Рис.2. Результати дослідження за методикою «мотивація афіліації» учнів 9 класу

можна зробити висновок, що домінуючим типом мотивації афіліації в учнів 9 класу є прагнення до прийняття, показники страху відторгнення та низького рівня ПП і СВ однакові, а показники високого рівня ПП і СВ низькі.

Перейдемо до аналізу результатів опитувальника Л.Г. Почебут, направленою на діагностику агресивної поведінки.

За результатами методики були отримані наступні показники:

1. високий рівень агресії – 1 учень (3,9%);

2. середній рівень агресії – 21 учень (80,8%);

3. низький рівень агресії – 4 учні (15,3%).

Згідно з результатом більшість учнів (80,8%) має середній рівень агресії, що свідчить про їхню схильність до порушення норм та правил поведінки, підвищений рівень недовіри один до одного та прагнення до зовнішніх проявів агресії. Разом з тим середній рівень агресії у більшості учнів свідчить про їхню здатність до внутрішнього самоконтролю та дозованого

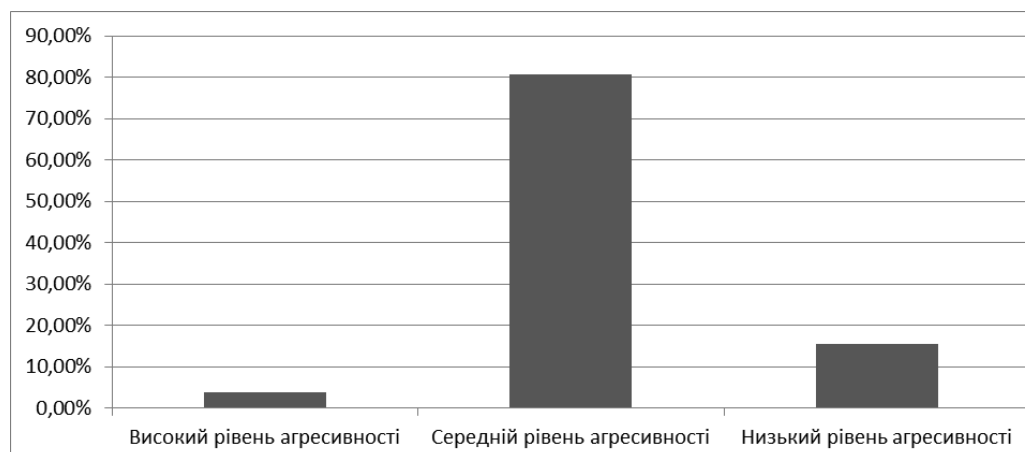

Рис.3. Результати дослідження за методикою «діагностика агресивної поведінки» учнів 8 класу

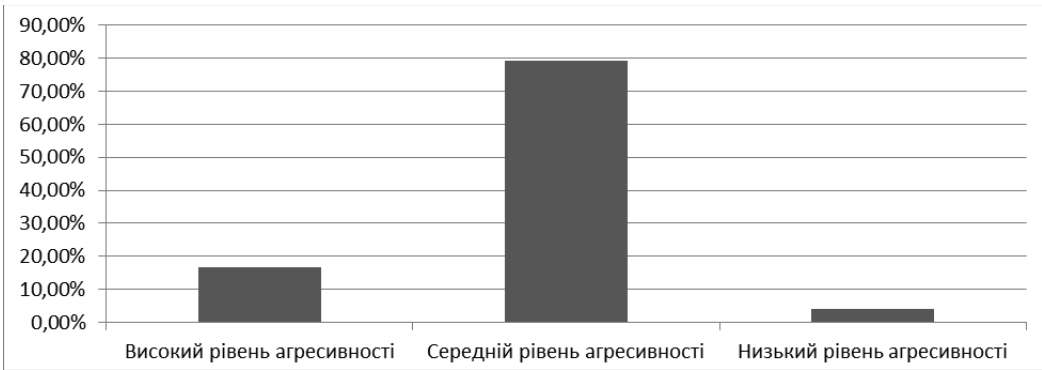

Рис. 4. Результати дослідження за методикою «діагностика агресивної поведінки» учнів 9 класу

виплеску агресії, що не заважає їхнім міжособистісним стосункам.

У результаті аналізу методики отримані наступні показники:

1. високий рівень агресії – 4 учні (16,7%);
2. середній рівень агресії – 19 учнів (79,1%);
3. низький рівень агресії – 1 учень (4,2%).

Згідно з результатами, більшість учнів (79,1%) має середній рівень агресії, що свідчить про їхню здатність контролювати власну агресію і встановлювати мирні контакти з іншими учнями. У той же час високий показник середнього рівня агресивної поведінки в учнів свідчить про їхню схильність до порушення правил поведінки і загальноприйнятих норм.

Проаналізувавши результати дослідження учнів 8 класу, автор отримав наступні дані:

Низький рівень агресії зафіксовано у 15,3% учнів; середній рівень – 80,8%; високий рівень – 3,9%. Тип мотивації афіліації не впливає на рівень агресивної поведінки і навпаки.

Результати показали, що у групі здебільшого навчаються учні з середнім рівнем агресивності. Та як видно з загальної картини, більшість з них налаштована на спілкування з представником високого рівня агресивності, який своєю чергою має змогу впливати на їхнє рішення та поведінку.

Клас не відноситься до тих груп, на

які можна впливати звичними методами групового впливу. Слід враховувати цю особливість і щодо досягнення будь-яких цілей групового розвитку, та застосовувати індивідуальний підхід й механізми індивідуального впливу на членів даної групи.

Для покращення психологічного клімату в групі та її більшої згуртованості варто спробувати на практичних чи, за можливістю, інших заняттях пропонувати учням виконувати завдання у парах. Здійснювати це таким чином, аби за певний проміжок часу усі змогли попрацювати один з одним; і вже потому використовувати всю групу, аби кожен учень мав у ній свою функціональну роль, яка тільки в сукупності з функціональними ролями інших може привести до успіху як групи, так і самого учня.

Проаналізувавши результати дослідження учнів 9 класу, автор отримав наступні дані:

Низький рівень агресії зафіксовано у 4,2% учнів; середній рівень – 79,1%; високий рівень – 16,7%. Тип мотивації афіліації не впливає на рівень агресивної поведінки і навпаки.

З результатів видно, що у групі здебільшого навчаються учні з середнім рівнем агресивності. Учні з високим рівнем агресії займають лідерські та високі позиції в групі. Цікавим є те, що високий показник рівня агресії не заважає їм спілкуватися з іншими членами групи, що підвищує продуктивність їхньої співпраці і згурто-

ваності. Періодичні провокації представників високого рівня агресії між собою не несуть в собі руйнівної сили, а отже не заважають роботі колективу в цілому.

Висновки

Діагностика 50 респондентів дала можливість зробити наступні висновки. В обох класах:

переважають учні з середнім рівнем агресивності; лідерами є учні з високими показниками рівня агресивності; учні з середнім та низьким рівнями агресивності спрямовані на спілкування з учнями, у яких високі показники рівня агресивності; високий рівень агресивності не впливає на стосунки з іншими членами групи.

Зв'язки між мотивацією афіліації та рівнем агресивності не були встановлені, що свідчить про те, що мотивація афіліації не впливає на рівень агресивної поведінки, і навпаки. Було виявлено, що підлітки з середнім та низьким рівнем направлені на спілкування з представниками високого рівня агресивності, які в свою чергу

займають лідерські позиції в групі. Також було виявлено, що підлітки з високим рівнем агресивності не мають проблем з встановленням та гармонійним розвитком міжособистісних стосунків. З цього ми робимо висновок, що агресивна поведінка підлітка не впливає деструктивно на міжособистісні стосунки.

За результатами даних, отриманих після проведеного дослідження, був розроблений соціально-психологічний тренінг з подолання агресивної поведінки підлітків. Даний тренінг спрямований на формування адекватної самооцінки підлітка, отримання ним досвіду самоаналізу та рефлексії, зміну негативних установок на позитивні щодо оточення, формування уявлень та навичок емпатії та позитивного спілкування. Програма занять побудована таким чином, що підліток зможе розібратися у собі й одночасно отримати знання та набути навичок, які допоможуть йому встановлювати та розвивати позитивні міжособистісні стосунки.

Література

1. Агресія у дітей та підлітків / Під ред. Н.М. Платоновой. – СПб.: Мова, 2004. – 336 с.
2. Алфимова М.В., Трубников В.И. Психогенетика агрессивности / Вопросы психологии. – 2000. – №6. – С. 112.
3. Анастаси А.Б. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые отличия в поведении / Пер. с англ. – М: Апрель Пресс, изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 752 с.
4. Андрюшина Л.О. Психологическая профилактика агрессивного поведения школьников-подростков: Дис. канд. психол. наук – Тверь, 2003. – 202 с.
5. Енікєєв М.І. Основи загальної і юридичної психології. – Москва: Вид-во норма, 1996. – 256 с.
6. Медведев В.С. Кримінальна психологія. – Київ: Вид-во Атіка, 2004. – 361 с.
7. Михайлова О.Ю. Криминальная сексуальная агрессия: теоретико-методол. под. ред. П.Н. Ермакова / О.Ю. Михайлова. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. Ун-та, 2000. – 150 с.
8. Можгинский Ю.Б. Агрессивность детей и подростков. Распознавание, лечение, профилактика. Изд. 2-е, стереотип. / Ю.Б. Можгинский – М.: «Когико-Центр», 2013. – 181 с.
9. Слотина Т.В. Смыслжизненная концепция и агрессивность учащихся-подростков: Дис. канд. психол. наук. – СПб., 2002. – 230 с.
10. Тилинский Я.И. Стадии социализации индивида// Человек и общество. – Л., 1971. Вип 9. – С. 20-21.

Психологічні особливості професійного вигорання педагогів

В статті проаналізована проблема стресу, її багатомірність в етапах, складових та наслідках для людини в її спробах протистояти стресу та зберегти себе як особистості. Значно важче віднайти певні кроки в психологічному контексті та запропонувати самопоміч як рятівний алгоритм, що дасть змогу уникнути вигорання в професії вчителя. Наведені впливові чинники та наслідки стресу для людини, а також надані роз'яснення щодо боротьби з ними в подальшому.

Ключові слова: стрес-реакція, «Я»-ідентичність, мотивація, саморегуляція, ресурс психіки, емоційна ригідність, професійне вигорання.

В.Н. Тесленко

соискатель,

Университет экономики и права «КРОК»

В статье проанализирована проблема стресса, ее многомерность в этапах, составляющих и последствиях для человека в его попытках противостоят и сохраняют себя как личность. Еще сложнее – определить конкретные шаги в психологическом контексте и предложить самопомощь, как спасительный алгоритм, который позволит избежать выгорание в профессии учителя. Показаны влияющие факторы и последствия стресса для человека, а также даны рекомендации по борьбе с ними в дальнейшем.

Ключевые слова: стресс-реакция, «Я»-идентичность, мотивация, саморегуляция, ресурс психики, эмоциональная ригидность, профессиональное выгорание.

V. Teslenko

graduate student

University of Economics and Law 'KROK'

The problem of stress is analyzed in the article being many sided at the stages, with its components and consequences to the man, provided his attempts to withstand and to preserve himself as the individuality. What is more difficult – to determine some concrete steps in the psychological context and to offer self-help, as the way, that may allow to avoid the burning-out in the profession of a teacher. Some influencing factors and consequences with their stressful effect on a man are showed here as well as some recommendations are proposed to combat in further.

Key words: stress-reaction, self-identification, motivation, self-regulation, psychic resources, emotional rigidity, «professional burning-out».

Постановка проблеми

Сучасний стан вітчизняної освітньої системи характеризується активним упровадженням інноваційних технологій у педагогічний процес. В умовах змін, які відбуваються сьогодні, дедалі вищі вимоги ставляться не тільки до професійних знань, умінь та навичок педагога, але й рівня його особистісного саморозвитку, психологічного самопочуття.

За загальним визнанням, педагогічна діяльність – це один із видів професійної діяльності, який належить до найбільш професійно деформуючих особистість людини. Комплекс економічних проблем, які сьогодні наявні (невисока заробітна плата, недостатня технічна забезпеченість тощо), а також соціально-економічних, пов'язаних із падінням престижу педагогічної професії, робить працю педагога надзвичайно психоемоційно напруженою [1, 2]. Крім того, не секрет, що зі збільшенням педагогічного стажу роботи у педагогів знижуються показники як фізичного, так і психічного здоров'я.

Усі ці фактори здійснюють руйнівний вплив на емоційну сферу педагога. У нього зростає кількість афективних розладів, з'являються почуття незадоволеності собою та своїм життям, труднощі у встановленні контактів з учнями, колегами, оточуючими.. Ці симптоми негативно позначаються на професійній діяльності педагога, погіршуються результати його роботи, знижується рівень задоволеності власною діяльністю. Таким чином відбуваються зміни у мотиваційній сфері педагога і розвивається синдром емоційного вигорання.

У результаті професійного вигорання педагог стає жертвою професійної деформації (порушення цілісності особистості, її нестійкості і дезадаптація в емоційно-вольовій сфері). Змінюються його особистісні якості. Це призводить до зниження ефективності професійної діяльності педагога. Незадоволеність професією веде до зниження кваліфікаційного рівня та зумовлює розвиток процесу психічного вигорання. Для вирішення цього питання необхідно винайти алгоритм самопомочі для захисту праці педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема професійного вигорання педагога активно досліджується в Україні. В останні роки з'явилося багато робіт, у яких безпосередньо чи у зв'язку з вивченням інших проблем досліджується синдром професійного вигорання. Зокрема звертається увага на обґрунтування сутнісного змісту та структури професійного вигорання (М. Буриш, Л. Карамушка, М. Лейтер, К. Маслач, С.Д. Максименко, Е. Махер, Ф. Сторлі, Б. Перлман, Е. Хартман, Р. Шваб), на аналіз детермінант синдрому професійного вигорання (М. Борисова, Т. Зайчикова, Х. Кюйнарпуу, К. Малишева, В. Орел, Т. Форманюк), на психодіагностичний інструментарій (В. Бойко, Н. Водоп'янова, Дж. Грінберг, Т. Ронгинська, А. Рукавішніков, А. Серебрякова, О. Старченкова), на пошук засобів профілактики та корекції зазначеного синдрому (О. Козлова, К. Кондо, Д. Трунов, Х. Фрейденбергер).

Проведений аналіз наявних у сучасній психології теоретико-експериментальних напрацювань з проблеми професійного вигорання засвідчує необхідність продовження досліджень у цьому напрямі. Визначені різні його аспекти: вдосконалення шляхів психологічного забезпечення діяльності вчителя; профілактика вигорання у вчителів початкових класів [3, 4].

Постановка завдання: виявити етапи стресу в його впливі на індивіда, проаналізувати психологічні чинники особистості та надати рекомендації щодо запобігання проблемі професійного вигорання педагогів. Проаналізувати психологічні дослідження з проблеми професійного вигорання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з ученням Ганса Сельє, стрес проходить три фази [5, с.140]:

1. Нервові напруження – у хронічній психоемоційній атмосфері, дестабілізуючій обстановці, завищеній відповідальності на робочому місці, труднощах контингенту.

2. Резистенція – людина намагається відсторонити себе від неприємних вражень.

3. Виснаження – вичерпання психічних ресурсів, зниження емоційного тону.

Іншими словами стрес вражає людину на таких етапах:

1. сприймання – реакція;
2. ставлення – мотивація;
3. страхи – подолання.

На першій стадії вражається «Я»-ідентичність педагога, а саме психічна організація особистості – «Я»-функції (особистісні):

- конструктивність;
- деструктивність;
- дефіцитарність.

Згідно з «Я»-функціями (особистісними) Г. Аммоном [6] запропонована типологія «Я»-ідентичності особистості:

- конструктивний тип з високим рівнем ресурсу ідентичності особистості, що характеризується збалансованістю психологічних структур, пов'язаних з високими адаптивно-компенсаторними можливостями й активністю;

- змішаний тип з середнім рівнем конструктивності, з наявністю деструктивно-дефіцитарних тенденцій, виражених у психічній дезадаптації (психосоматичній, поведінковій, невротичній), а також заниженій активності;

- деструктивний з низьким рівнем, вираженим у дисбалансі, декомпенсації, пасивності функціонування;

- деструктивно-дефіцитарний, відповідно, у співвідношенні ознак;

- дефіцитарний тип з недостатнім рівнем, вираженим недорозвиненим первісним потенціалом конструктивності психічної організації особистості, відповідно.

Тобто розглядається психічна організація особистості у її ставленні до себе, як суб'єктивне переживання індивідом свого функціонування зі здатністю використовувати свої психічні та особистісні можливості (ресурси).

Як наслідок – адекватне та неадекватне ставлення особистості до себе. В першому випадку – це здатність швидко відновлювати фізичний і душевний стан. У друго-

му – індивід з протилежними резервами психіки, які блокують розвиток і актуалізацію «Я»-ідентичності з наявністю ознак невротичної дезадаптації. В такому разі функціонування буде проблемним та з використанням мінімальних зусиль та можливостей.

У цій концепції процес розвитку особистості (саморозвиток), а також виникнення психічних розладів, їх перебіг та подолання розглядаються, як процес перебудови особистістю своєї власної ідентичності.

Також доречним буде зупинитися на емоційній складовій професійного вигорання, оскільки емоційне вигорання вже домінує і переходить у синдром емоційного вигорання від ураження стресом на всіх подальших етапах.

Доцільно розглянути емоційну складову ще у фазі: сприймання – реакція, у вигляді: емоційна чутливість, емоційна ригідність, емоційна опірність, де «чутливість, ригідність та опірність» у кожного індивіда буде своя.

В.В. Войко вказує на різні форми емоційної ригідності [5, с. 123-129]:

1. Емоційна в'язкість – зосередження особистості на психотравмуючих обставинах.

2. Емоційна слабкість, або лабільність – капризна зміна настрою.

3. Емоційна монотонність – одноманітність емоцій.

4. Емоційна згрубілість – особистість втрачає емоційні грані та їх дозування.

5. Емоційна тупість – тип реагування з недорозвиненими або втраченими вищими емоціями.

6. Втрата емоційного резонансу – відсутність емоційного відгуку на різні події.

7. Алекситимія (переклад: «немає слів для назви своїх емоційних станів»), яка призводить до посилення фізіологічних реакцій на стресові ситуації.

Такі фізіологічні характеристики позначаються на «ранжуванні» емоційних реакцій особистості – нейротизмі. Розвиток стану невротизації зумовлений:

- Постійним психологічним та фізіологічним напруженням та перенапруженням

через конкуренцію, хронічну втому, зниження працездатності, м'язову слабкість, роздратованість, порушення сну, зниження мислячої активності та здатності концентрувати увагу, головний біль, також «професійні» болі в горлі тощо.

- Особистісною відстороненістю (вигоранням), як спробою тримати себе захищеним від стресів.

- Падінням самооцінки як відчуттям втрати особистої ефективності в баченні перспективи професійної діяльності, незадоволеності роботою взагалі.

Тому для того, щоб уникнути *само-руйнації*, необхідно *знати свій тип вищої нервової діяльності*. Найбільш вразливим до стресу є «емоційний» тип (наприклад, вразливі люди зі здатністю сприймати чужий біль, як свій). Так, за твердженням І.П. Павлова: «торможение постоянно следует за возбуждением – оно в некотором роде является как-бы изнанкой раздражения» [7, с. 611].

Отже ступінь професійного вигорання педагога залежить від індивідуальних органічних причин: властивостей нервової системи, форми емоційної ригідності, психосоматичних порушень.

На етапі ставлення – мотивація йдеться про розгляд людини як суб'єкта власної психіки з позицій адаптації, пристосування та певної рівноваги зі своїм внутрішнім і зовнішнім світом. Фундаментально взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього дослідив С.Л. Рубінштейн [8, с. 358-359]. Будь-який вплив одного явища на інше, зазначав він, переломлюється через внутрішні властивості того явища, на яке цей вплив здійснюється.

В «Основах загальної психології» (1989) С.Л. Рубінштейн зробив висновки щодо таких понять, як дія та вчинок. Компоненти вчинку – це ситуація, мотивація, дія та післядія. Мотивація порівняно з ситуацією має новий зміст. Психологів найбільше цікавить мотиваційний бік вчинку, боротьба мотивів, прийняття рішення, формування мотиву. Сама дія тлумачиться як той факт, на якому виникають психічні здатності людини. Післядія характеризується тим, що визначає установку на на-

ступну дію. Формою цієї установки є, як наслідок, життєва стратегія.

Однак незважаючи на те, що у людській діяльності виявляється закономірність та залежність від зовнішніх чинників, з іншої позиції можна стверджувати, що людина має свободу волі. Вона здатна здійснити вільний вибір, самостійно визначати свій життєвий шлях, прагнути задовольнити одну потребу та стримати іншу [9, II т. с. 193]. Після здійснення вибору вона розуміє, що мала змогу вчинити інакше, тобто переживає своє вільне рішення. У момент вибору людина відчуває, що то її «Я» є причиною вибору.

На етапі страху – подолання, можна запропонувати самопоміч, як засіб відвернути стрес.

Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що чим вищі ресурси психіки у самоідентифікації особистості, то тим більше вона здатна встановлювати такий спосіб поведінки з собою, який дає їй можливість відновлювати свою первісну цілість та встановлювати особисту ідентичність.

Відповідно, тип індивіда, як суб'єкта власної психіки, характеризується інтенцією до самопізнання і самоактуалізації, орієнтацією на самоекспериментування, заперечення стану врівноваженості, спокою з метою самовдосконалення і саморозвитку свого внутрішнього психічного світу.

Конструктивними слід вважати пошук соціальної підтримки і впевнені дії. Неконструктивні способи поведінки – уникання, маніпулятивні та агресивні дії – відповідають високому рівню вигорання та професійній дезадаптації вчителів.

Важливо пам'ятати, що позитивні емоції менш стійкі і більш затратні, що стосується психологічної енергії. Негативні емоції підгодовують самі себе, і чим більше ми в них занурюємося, тим довше вони будуть тривати і можуть поступово перейти у негативне світосприйняття.

Тому кожна людина може свідомо обрати – чи буде вона вигорати під натиском зовнішніх обставин, іноді дійсно дуже не-

сприятливих, чи докладати енергії для пошуку нових ресурсів своєї особистості через знаходження нових смислів, позитивних моментів і просто через переживання миттєвих приємних відчуттів.

Отже для уникання ефекту вигорання дуже важливо дозувати свою працю і вміти вчасно її закінчити. Багато з нас, починаючи якийсь життєвий проект, створює безліч планів і намагається зробити їх безкінечними. Однак нормальна «тривалість життя» успішних проектів – до 5 років. Ми засмучуємось, якщо закінчує

своє існування журнал, музичний або інший творчий колектив, не замислюючись, що це саме проект – тимчасове об'єднання людей, які працюють протягом обмеженого періоду, намагаючись отримати результат, правильно його оформити і оцінити. А потім – новий проект, можливо, який продовжує ідею старого, але вже з іншим результатом.

Викладання – теж свого роду «тимчасовий проект», як для учня, так і для вчителя. Тому потрібно з самого початку знати, чим закінчити діяльність, яким буде прощання.

Література

1. Качур О. Профілактика професійного вигорання у закладах освіти // Психолог. №40 (424), жовтень, 2010. – С.3-7.
2. Професійні захворювання та їхня профілактика / упоряд. А.В. Флобойм. – К.: Шк. світ. 2011. – 104 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
3. Тищук Л.І. Особливості синдрому професійного вигорання педагога дошкільного навчального закладу / Л.І. Тищук // Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка – К.: Логос, 2008. – Т. VII. – Вип. 11. – С.312-316.
4. Назарук Н.В. Методологічні аспекти дослідження феномену професійного «вигорання»: синдромологічний підхід // Актуальні проблеми практичної психології: Зб. наукових праць. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – С. 163-166.
5. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Филинь, 1996. – 472 с.
6. Аммон Гюнтер. Динамическая психиатрия. – Спб.: Изд. психоневрологического института им. В.М. Бехтерева, 1995. – 200 с.
7. Павлов И.П. Избранные труды под редакцией Э.А. Асратяна. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1951. – 616 с.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., изд-во «Педагогика», 1973. – 424 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – В 2 т. – М., 1989. – 720 с.

На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник» Університету «КРОК» у рубриці *«На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів»* продовжує публікувати коментарі фахівців історії держави і права зарубіжних країн до найвідоміших пам'яток правової культури народів світу, які вивчають на першому курсі студенти юридичних факультетів українських вишів. У випуску № 23 до вивчення двох важливих пам'яток середньовічного французького права — Кутюмів Бовезі та Великого березневого ордонансу — пропонуються науково-методичні матеріали, написані російським ученим і педагогом О.Л. Лисенком, кандидатом юридичних наук, доцентом кафедри історії держави і права юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова.

Матеріали підготував до друку доцент кафедри теорії та історії держави і права кандидат історичних наук М.М. Корінний.

Тема 7. Кутюми Бовезі. Великий березневий ордонанс 1357 р.

План семінарського заняття

1. Джерела права середньовічної Франції. Загальна характеристика Кутюмів Бовезі.
2. Правове регулювання майнових відносин. Поняття сейзини за Кутюмами Бовезі.
3. Злочини і покарання за Кутюмами Бовезі.
4. Суд і судовий процес. Принципи королівської юстиції.
5. Історія створення і загальна характеристика Великого березневого ордонансу 1357 р.
6. Вимоги щодо обмеження свавільної влади короля і про повноваження станово-представницького органу.

Мета семінарського заняття

Заняття присвячене вивченню двох важливих правових документів середньовічної Франції: **Кутюмів Бовезі (близько 1283 р.)** та **Великого березневого ордонансу 1357 р.**

Кутюми Бовезі — один з найвідоміших збірників звичаєвого права середньовічної Франції. Укладений близько 1283 р. королівським бал'ї Філіппом де Бомануаром, цей документ відображає не тільки особливості розвитку інститутів цивільного, кримінального, процесуального права середньовічної Франції, але і важливі соціально-політичні перетворення у французькому суспільстві і державі. XIII століття в історії Франції було ознаменоване початком централізації держави, завдячуючи наполегливій та послідовній діяльності французьких королів з династії капетингів — Філіппа II Августа та Людовіка IX. Процес централізації супроводжувався посиленням повноважень короля, який із верховного сеньйора поступово перетворювався на носія вищої публічної влади (вищого суверена) і головного гаранта права і правосуддя у Франції. Цьому значною мірою сприяло становлення централізованої королівської юстиції, яка на місцях була представлена судами прево і бал'ї і створеним у 1260 р. Паризьким парламентом у якості вищого апеляційного суду країни. Кутюми Бовезі відобразили конкуренцію королівської і сеньйоральної юстиції, розширення категорії «королівських справ».

Мета заняття полягає в тому, щоб на основі вивчення Кутюмів Бовезі виявити особливості правової системи і правової думки середньовічної Франції, розглянути найбільш характерні принципи та інститути французького середньовічного права.

Великий березневий ордонанс 1357 р. – один із найзначиміших конституційно-правових документів середньовічної Франції. Прийнятий під час Столітньої війни, він відобразив прагнення станів, і перш за все «третього стану», обмежити свавільну владу короля для реалізації ідеї «загального блага» і «державного інтересу». У документі закріплюється низка принципово важливих положень, що торкаються збору і витрат коштів із державної казни, діяльності королівських посадових осіб та ін., які свідчать про відносно високий рівень розвитку правової та юридичної думки у Франції XIV ст.

На відміну від англійського парламенту, який володів реальними законодавчими і фінансовими повноваженнями, Генеральні штати з самого початку являли собою слабкий політичний орган, великою мірою залежний від волі короля. Значення Великого березневого ордонанса полягає в тому, що в ньому вперше послідовно визначається компетенція станово-представницького органу Франції, закріплюються принципи його діяльності, що сприяло перетворенню Генеральних штатів у самостійний постійно діючий орган.

Великий березневий ордонанс 1357 р. був тимчасовим документом, що з досить вагомих причин так і не набрав сили, однак закріплені у ньому вимоги не втрачали своєї актуальності протягом кількох століть. З новою силою вони прозвучали уже під час Великої французької революції кінця XVIII ст.

1. Джерела права середньовічної Франції.

Загальна характеристика Кутюмів Бовезі

Відповідь на це питання слід розпочати з розгляду історичної обстановки. На початку XIII ст. за правління енергійного та дієвого Філіппа II Августа (1180–1223 рр.) по суті формуються основи майбутньої політичної і правової єдності Франції. Завдячуючи шлюбним союзам і успішним завойовницьким війнам, до складу королівських володінь увійшли такі значні за розміром території, як Нормандія, частини Пуату і Лангедоку та ін. В результаті проведеної королем адміністративної реформи усі королівські володіння були розділені на рівні адміністративні округи – *бальяжі* (на півночі) і *сенешалства* (на півдні), на чолі яких стояли королівські чиновники – *балі* і *сенешалі* зі значними військовими, судовими і фінансовими повноваженнями.

Ці перетворення успішно продовжив онук Філіппа Августа – Людовік IX (1226–1270), який здійснив військову, адміністративну, фінансову та судову реформи. Студенту необхідно детально розповісти про кожну з них.

Особливе значення для розвитку права середньовічної Франції мала судова реформа Людовіка IX, під час якої вперше в історії країни була створена вища судова і апеляційна інстанція – Паризький парламент.

З його появою розпочинається процес поступової уніфікації права феодальної Франції. Цей процес був тривалим у часі і складним тому, що в кожній французькій державі існувала своя правова система, діяли місцеві закони і *правові звичаї (кутюми)*. Яскравою рисою розвитку права середньовічної Франції стало існування двох традицій кутюмного права, що діяли на Півночі і Півдні країни. Основними джерелами права на Півночі Франції були звичаї германського походження, в окремих областях продовжували діяти норми Салічної правди. Південь Франції (Лангедок, Прованс, Дофіне, Ліон та ін.) називали «країною писаного права», оскільки місцеві звичаї тут значною мірою базувалися на нормах вульгаризованого римського права.

На тлі барвистої палітри місцевих правових звичаїв виокремлювалися відносно однотипні правові системи *канонічного, міського і торговельного права*. Студент повинен дати коротку характеристику кожній з цих систем, визначивши специфіку їх дії у Франції і розглянувши їхні основні джерела.

У XII–XIII ст. у Франції дедалі більшого поширення набувають принципи та норми *реципійованого римського права*. Знавцями римського права були **легісти** – випускники університетів (у XII ст. у Франції був заснований університет Монпельє, в XIII ст. – Орлеана). Як зазначають дослідники, кількість легістів як у місцевому, так і центральному державному апараті, і перш за все Паризькому парламенті, наприкінці XIII ст. була значною.

Положення реципійованого римського права часто використовувалися в якості своєрідного еталону під час уніфікації місцевих правових звичаїв, розробки принципів їх класифікації.

З посиленням королівської влади у Франції зростає значення *указів (ордонансів) короля* як джерела права. Аж ніяк не остання роль у королівській правотворчості належала Паризькому парламенту, який став «інститутом, що представляв суверенітет короля в дії» (Н.А. Хачатурян). Легісти, які засідали в ньому, використовували римське право для розробки нової ідеології централізованої держави. Ними, зокрема, був сформульований принцип: *чого хоче король – того хоче закон*.

Відносини між місцевими звичаями і офіційними королівськими ордонансами склалися доволі непросто. Дуже часто король прямолінійно втручався у сферу дії норм звичаєвого права, вносячи до них зміни та доповнення, що певною мірою сприяло їх уніфікації. Так виникли знамениті «40 днів короля» (§§ 1510, 1702 Кутюмів Бовезі), королівські постанови «про удовину долю» (§§ 445, 692). Відтоді барони могли встановлювати кутюми на вічний термін лише з дозволу короля (§ 731). Обмежуваний раніше у своїх діях і вчинках звичаєм, король відтоді сам творив норми права.

В процесі розпочатих за Людовіка IX і продовжених його наступниками записав правових звичаїв були створені збірники звичаєвого права як на провінційному, так і загальнодержавному рівні: Великий кутюм Нормандії, Кутюми Тулузи, Великий кутюм Франції та ін. На поч. XV ст. нараховувалося близько 60 загальнодержавних і близько 200 місцевих збірників звичаєвого права.

У 1283 р. на північному сході Франції королівським балії Філіппом Бомануаром було завершено укладання знаменитих Кутюмів Бовезі. За глибокі знання, у тому числі в галузі римського та канонічного права, і активну політичну позицію Філіпп Бомануар був названий згодом «світочем свого часу» (Ш. Монтеск'є). Як зазначає автор у передмові до свого трактату, він здійснив спробу зібрати в ньому не тільки «звичаї бовезійців», але і, що дуже важливо, «правові норми, спільні для кутюмів усієї Франції».

Загальна характеристика документа передбачає вивчення його структури, виявлення рівня його юридичної техніки. Студенту слід визначити коло регульованих ним відносин.

Необхідно насамперед наголосити, що в Кутюмах Бовезі утверджується чимало важливих політико-правових ідей. Філіпп Бомануар був прихильником сильної королівської влади. Про це свідчить неодноразово повторювана в документі думка про верховний суверенітет короля. Найбільш чітко вона викладена у § 1043 гл. 34 «Про суверена», а також у § 1512. Варте уваги те, що для обґрунтування цієї ідеї автор збірки використовує договірну теорію походження держави. Її зміст детально розкривається у §§ 1214–1215 та 1453. Як верховний суверен і носій ідеї права в суспільстві, король активно втручається у сферу дії місцевих правових звичаїв і установлень, традицій та законів. Про це свідчить зміст §§ 958–959, а також положень, вказаних вище.

В той же час конкретно-історична політична ситуація у Франції кінця XIII ст. не давала можливості автору Кутюмів забувати про те, що влада окремих сеньйорів залишалася достатньо сильною. Це знайшло своє відображення у §§ 322, 731, 1043, 1165 та ін.

Для Франції, як і для інших європейських держав, в цей період надзвичайно важливою була проблема взаємовідносин між світською владою і владою католицької церкви,

римських пап, які прагнули до створення всесвітньої теократичної держави. В Кутюмах Бовезі ця проблема розкривається через призму теорії «двох мечів», що склалася в середньовічній Європі наприкінці XII – початку XIII ст., головним аспектом якої стало розмежування світської та церковної юрисдикцій. Під час розгляду цієї важливої політико-правової теорії студенту необхідно проаналізувати §§ 311, 1465, 1474–1475 збірки.

XIII ст. у Франції було ознаменоване початком процесу поступового відмирання серважу і переходу до інших різновидів економічної залежності селян. Цьому питанню в Кутюмах Бовезі приділено значної уваги та місця. В § 1452, 1453, 1457 не тільки розглядаються різноманітні форми кріпосної залежності, але і наводиться теорія походження серважу у Франції, при цьому Філіпп Бомануар не приховує свого відверто негативного ставлення до цього інституту.

2. Правове регулювання майнових відносин.

Поняття сейзини за Кутюмами Бовезі

«Феодальне право незрівнянно більш складне і важче піддається розумінню, ніж право буржуазне з його спрощеною логікою усюдисущого грошового еквіваленту» (С.Д. Сказкін). Для епохи феодалізму зовсім не підходять трактування сучасного права, особливо якщо мова йде про відносини власності на землю.

Яскравим прикладом цьому слугує один з найважливіших та специфічних інститутів речового права середньовічної Франції – *сейзина* (*saisine*). Сейзина являє собою особливе речове право, що упорядковує та регулює відносини між сеньйором і васалом. Головна особливість інституту сейзини полягає в тому, що в ній ніби стираються межі між правом власності і володінням. З правом власності сейзину зближує наявність широкого спектра володільницьких прав і способів позовного захисту. Власник сейзини міг володіти нею, отримувати від неї плоди і розпоряджатися нею (останнє – з певними застереженнями). Він користувався позовним захистом не тільки проти усіх третіх осіб, які порушували його право, але (в окремих випадках) навіть проти свого сеньйора – верховного власника землі. Щоправда, комплекс повноважень власника сейзини, що базувався на феодальних правах, часто-густо варіювався в межах однієї і тієї ж сеньйорії (про що свідчить зміст § 963). В той же час власник сейзини ніс службу на користь свого сеньйора (васальна служба, різноманітні повинності і платежі). У цьому і полягає умовний характер сейзини як власності в межах сеньйорії.

Відносини між сеньйором і васалом щодо сейзини знайшли своє теоретичне обґрунтування в процесі рецепції римського права, хоча саме римське право не знало подібного інституту. На основі вивчення і обробки текстів римських юристів постглосаторами була створена специфічна конструкція так званої *розицпленої власності*. На думку постглосаторів, одна і та ж ділянка землі могла знаходитися одночасно у власності двох осіб – сеньйора і його васала. Якщо першому належало право «прямої власності» (*dominium directum*), то другий володів правом «власності корисної» (*dominium utile*). Таким чином, використовуючи термінологію римського права, постглосатори створили особливу юридичну конструкцію речового права, яка могла обслуговувати пануючі в феодальному суспільстві на той час васально-ленні відносини.

Відносини, пов'язані з сейзиною, виникали здебільшого в наслідок інвеститури, коли сеньйор урочисто вводив свого васала у володіння феодем чи в наслідок давнього володіння землею протягом одного року і одного дня (див.: § 685).

В Кутюмах Бовезі розглядаються різноманітні випадки порушення володіння сейзиною. При цьому зазначається, що подібні спори могли розв'язуватися (вирішуватися) як у судовому порядку, так і просто з застосуванням сили. Тут яскраво виявляється вплив на зміст Кутюмів Бовезі норм реципіюваного римського права. Студенту необ-

хідно проаналізувати зміст §§ 955–960, 984 та інші параграфи гл. 32 «Про захоплення сейзини, про силу і таке ін.» і на основі аналізу назвати основні різновиди порушень володіння сейзиною і способи його захисту.

Питання про сейзину є найважливішим під час розгляду правового регулювання майнових відносин в Кутюмах Бовезі. Водночас не можна забувати про те, що тут розглядаються і деякі види договорів, що містяться головним чином у §§ 968–970, з якими студенту також необхідно ознайомитись.

3. Злочини і покарання за Кутюмами Бовезі

Питання про злочини і покарання є одним із найважливіших в Кутюмах Бовезі. Пам'ятка правової культури фіксує формування основних принципів та інститутів кримінального права середньовічної Франції, багато з яких визначатимуть його специфіку і в наступні часи.

Злочинам і покаранням спеціально присвячена гл. 30 Кутюмів Бовезі. Під час розгляду зазначеного питання слід звернути увагу на достатньо високий для того часу рівень юридичної техніки цього розділу, що полягав головним чином у відході від казуїстики і спробах створення нових абстрактних понять. Аналіз відповідних параграфів гл. 30 «Про злочини» (§§ 823, 824–827 та ін.) дає можливість зробити висновок про те, що французькі правознавці XIII–XIV ст. вже змогли виробити деякі загальні підходи до дефініції злочинного діяння, визначення ступеня його тяжкості, тощо.

Аналізуючи гл. 30, необхідно виокремити певні інститути так званої загальної частини кримінального права: форми вини (умисне вбивство і необережність), співучасть, обставини, обтяжуючі і пом'якшуючі відповідальність та ін.

В основу класифікації злочинних діянь за Кутюмами Бовезі покладена не тільки тяжкість злочину, але і вид покарання, яке за ним слідувало, про що йдеться у § 823. Необхідно чітко визначити три основних різновиди покарань і коло злочинних діянь, за які вони передбачені.

В Кутюмах Бовезі розглядаються перш за все особливо тяжкі злочинні діяння (грубі порушення існуючого правового порядку), віднесені до так званої королівської юрисдикції: убивство, звалтування, фальшивомонетництво, ересь і чаклунство, підпал та ін.. (§§ 824–887). Кожний із перерахованих складів злочинів вимагає окремого розгляду. Зокрема, особливої уваги заслуговує зрада (*traison*) – специфічний інститут кримінального права середньовічної Франції, який поданий тут і як самостійний склад злочину, і як форма вини (прямий умисел чи «зла воля») під час здійснення злочину проти особистості, обтяжуюча відповідальність (§§ 826–827).

Головною метою покарання за Кутюмами Бовезі є помста і залякування. За особливо тяжкі злочини (убивство, фальшивомонетництво та ін.) до основних покарань у вигляді смертної кари могли бути додані інші жорстокі покарання (тортури та ін.).

4. Суд і судовий процес. Принципи королівської юстиції

З питанням про злочини і покарання прямо пов'язане питання про організацію суду і судової процедури. Характерною рисою середньовічного права є тісна взаємодія норм матеріального і процесуального права.

В Кутюмах Бовезі закріплюється існування різноманітних видів судів зі своєю підсудністю. Розрізнялися світські і церковні суди. Світські суди своєю чергою поділялися на королівські та сеньйоріальні. Систему королівських судів утворювали суди прево, бал'ї і створений 1260 р. в наслідок судової реформи Людовіка IX вищий апеляційний суд Франції – Паризький парламент. Тут особливо підкреслюється необхідність дотримання принципу підсудності: «зі сходинки на сходинку» (§ 322).

Балї розглядали справи, що відносилися до королівської юрисдикції, тому доволі цікавими вважаються закріплені в гл. 1 Кутюмів основні якості («чесноти»), якими мав володіти балї. Студенту слід не тільки перерахувати вказані тут «чесноти» і пояснити причини їх закріплення, а й також їхню ієрархію.

Основна маса цивільних і кримінальних справ у Франції XIII ст. продовжувала розглядатися в судах окремих феодалів, що користувалися різноманітними імунітетами, у тому числі й судовими. Водночас Кутюми Бовезі фіксують процес поступового посилення позицій королівської юстиції, її втручання в діяльність сеньйоральних судів. В документі неодноразово підкреслюється, що король є вищим арбітром і суддею у Франції. Про це свідчить, наприклад, зміст §§ 1214–1215, 1883, де мова іде про те, що тільки король може судитися в своєму власному суді. Характерною для Паризького парламенту була практика «перехоплення» справ із сеньйоральних судів (§§ 44, 1165).

Аналіз Кутюмів Бовезі дає змогу виявити і такі важливі риси організації судової системи в середньовічному суспільстві, як становий характер суду, існування «суду рівних» на всіх сходинках соціальної ієрархії («драбини»). Участь у суді сеньйора була однією з основних обов'язків його васала, що прямо впливало з договору про васалітет. Розібратися в цих приписах допомагає аналіз §§ 1884, 1920 та ін.

В Кутюмах Бовезі закріплюється змагальний судовий процес: приведення відповідача до суду, а також збір доказів, який, як було раніше, залишається за позивачем. В документі детально розглядається процедура виклику до суду, поважні причини неявки і відтермінування судового розгляду (§§ 57–58, 98–102 та ін.). Значний інтерес викликають закріплені у §§ 1145–1156 вісім видів доказів у суді, одним з яких є поєдинок (*gages de bataille*). Варте уваги і те, що автор Кутюмів дещо скептично ставиться до цього виду доказів, називаючи його «найбільш небезпечним».

5. Історія створення і загальна характеристика Великого березневого ордонансу 1357 р.

Відповідь на це питання слід розпочати з аналізу історичної обстановки у Франції напередодні прийняття документу. В першій половині XIV ст. Франція вступила в епоху глибокої економічної та політичної кризи, яка тривала аж до середини XV ст. Її основними причинами стали Столітня війна (1337–1453 рр.) та епідемія чуми (чорної смерті), які призвели до повної анархії у державі. Гостро постало питання про власне існування Франції як суверенної держави. Ці екстремальні події викликали незвичайне зростання масової політичної свідомості і почуття патріотизму у французькому суспільстві. Вихід на перше місце ідей «загального блага» і «державного інтересу» дав змогу на певний час перебороти конфронтацію між Генеральними і провінційними штатами, а також послабити антагонізм в середині самих Генеральних штатів.

Студенту слід розглянути події, які безпосередньо призвели до прийняття Великого березневого ордонансу 1357 р.: Паризьке повстання 1356–1357 рр., полонення короля. Для його викупу необхідна була величезна сума – 3 млн. золотих еку. Скарбниця держави була порожньою. Саме тому в 1356 р. для одержання додаткових фінансових коштів були скликані Генеральні штати з переважаючою кількістю представників міст.

6. Вимоги щодо обмеження влади короля і про повноваження станово-представницького органу

Великий березневий ордонанс являв собою програму політичних реформ, адресовану королеві, з допомогою якої депутати Генеральних штатів намагалися стабілізувати обстановку в країні. Основні вимоги станів торкалися сфери діяльності королівської адміністрації в центрі і на місцях, зборів та витрат коштів із державної скарбниці, прин-

ціпів організації і діяльності королівських судів. Окрему групу становили вимоги про захист власності, про обмеження розкоші королівського двору, про гарантії особистої недоторканості депутатів тощо.

Головною вимогою повсталих станів стала вимога щодо встановлення належного порядку зборів та витрат фінансових коштів зі скарбниці. Цьому питанню присвячена велика частина статей пам'ятки. Генеральні штати намагалися встановити свою незалежність від королівської влади щодо збору *підмоги* (франц. aide – традиційний феодалний збір, спрямований на викуп сеньйора з полону), субсидій і податків (ст. 2, 3). При цьому особливо наголошувалося на тому, що подібні установлення (рішення) мали здійснюватися (прийматися) виключно за загальною згодою (схваленням) і таким чином, щоб згода (консенсус) перших двох станів (дворян та духовенства) не зв'язувала третій (міщан, ст. 5). Ця вимога тягнула за собою іншу – вимогу про удосконалення організації і діяльності Рахункової палати, яка фактично була головним органом фінансового контролю в державі і на той час (момент) вкрай незадовільно здійснювала свої функціональні обов'язки (ст. 13).

Друга важлива політична вимога полягала у припиненні зловживань королівських чиновників у центрі і на місцях (ст. 1,2), в чому укладачі Великого березневого ордонансу бачили одну з головних причин злиденного становища в країні. Студенту необхідно показати, не тільки у чому конкретно полягають ці зловживання, але і які конкретні заходи, на думку станів, могли їм запобігти в майбутньому. Особливу увагу слід звернути на прагнення станів брати безпосередню участь в призначенні і звільненні посадових осіб, притягненні їх до кримінальної відповідальності (абз. 3 ст. 2).

На останнє місце з-поміж вимог, що містяться у Великому березневому ордонансі, посідає вимога про належне здійснення правосуддя, що розглядалося депутатами Генеральних штатів в якості важливої гарантії миру і порядку. Аналізуючи ст. 7–8, студент зуміє відповісти на запитання про план реорганізації головного судового органу в державі – Паризького парламенту. Його організація і діяльність стала об'єктом особливої критики станів, оскільки Паризький парламент розглядався у Франції, як «обличчя короля» і «дзеркало юстиції». Певної реорганізації, на думку депутатів, вимагала також діяльність суддів і судового персоналу на місцях (прево, сільських нотаріусів, секретарів та ін.).

Вплив ідей «третього стану» на зміст документа позначився також на закріпленні у ньому вимог про захист і недоторканність власності (ст. 16, 17, 25, 31). До останніх примикають положення (зауваги), спрямовані проти надмірної розкоші королівського двору, про що свідчить зміст ст. 41, 49 та ін.

Принциповим завданням прийняття Березневого ордонансу було забезпечення більшої незалежності Генеральних штатів від волюнтаризму влади короля, перетворення їх у самостійний політичний постійно діючий орган. Цьому мало сприяти також і положення про депутатську недоторканність (ст. 5 і 52). Перераховані вимоги помітно випереджали свій час, в багатьох аспектах були подібні до тих, що згодом будуть висунуті під час Французької революції XVIII ст.

Джерела

- Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. 2. Европа V–XVII вв. – М., 1999. – С. 452-470.
Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – М., 1961.
Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Т. 1. За ред. В.Д.Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1998. – С. 172-175.

Література

- Батыр К.И.* История феодального государства Франции. – М., 1975.
- Берман Г.* Западная традиция права: эпоха формирования. – М., 1994.
- Бостан Л.М., Бостан С.К.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 187-246.
- Гончаренко В.Д.* Кутюми // ЮЕ. – К., 2001. – Т. 3. – С.443.
- История государства и права зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Отв. ред. Н.А. Крашенинникова. – М.: НОРМА, 2003. – С.103-116.
- Сказкин С.Д.* Февдист Эрве и его учение о цензиве // Избранные труды по истории. – М., 1973.
- Скоткіна В.П.* Великий березневий ордонанс // ЮЕ. – К.,1998. – Т. 1. – С. 327-328.
- Хачатурян Н.А.* Возникновение Генеральных штатов во Франции. – М., 1976.
- Хачатурян Н.А.* Сословная монархия во Франции (XIII–XV вв.). – М., 1984.
- Хома Н.М.* Історія держави та права зарубіжних країн. Навч. посібник. – К.; Львів, 2003.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск двадцять третій

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Баликін*

Літературне редагування: *Г.І. Головльова*

Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 30.01.2017 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 16,9. Наклад 300 прим. Зам. 116

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com